

**ПрАТ «ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«МІЖРЕГІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ»
ОДЕСЬКИЙ ІНСТИТУТ
Кафедра правових дисциплін**

К.ю.н., доцент кафедри Перова Л. В.

**ОПОРНИЙ КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ
з дисципліни**

«Міжнародне право»

для студентів першого (бакалаврського) рівня спец. 081 Право

Одеса – 2022

Підготовлено к.ю.н., доцентом кафедри правових дисциплін Одеського інституту ПрАТ «ВНЗ «МАУП» Л. В. Перовою.

Затверджено на засіданні кафедри правових дисциплін (протокол № 5 від 25.08.2022 р.)

Схвалено Вченою радою Одеського інституту ПрАТ «ВНЗ «МАУП» (протокол № 7 від 30.09.2022 р.)

Перова Л. В. Міжнародне право [Електронний ресурс]: опорний конспект лекцій для студентів першого (бакалаврського) рівня спец. 081 Право. Одеса: ОІ МАУП, 2022. 289 с.

Опорний конспект з дисципліни «Міжнародне право» підготовлений для студентів спеціальності 081 Право денної та заочної форм навчання.

© Перова Л. В., 2022

© Одеський інститут ПрАТ «ВНЗ
«Міжрегіональна Академія
управління персоналом, 2022

ЗМІСТ

Лекція 1. ПРЕДМЕТ І СИСТЕМА МІЖНАРОДНОГО ПРАВА.....	4
Лекція 2. НОРМИ ТА ДЖЕРЕЛА МІЖНАРОДНОГО ПРАВА.....	31
Лекція 3. ОСНОВНІ ПРИНЦИПИ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА.....	46
Лекція 4. ДЕРЖАВА ЯК СУВЕРЕННИЙ СУБ'ЄКТ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА. ПРАВОНАСТУПНИЦТВО ДЕРЖАВ.....	67
Лекція 5. ІНСТИТУТ ТЕРИТОРІЇ У МІЖНАРОДНОМУ ПРАВІ.....	107
Лекція 6. ПРАВО ЗОВНІШНІХ ЗНОСИН.....	140
Лекція 7. ПРАВО МІЖНАРОДНИХ ДОГОВОРІВ.....	175
Лекція 8. МІЖНАРОДНІ КОНФЕРЕНЦІЇ ТА МІЖНАРОДНІ ОРГАНІЗАЦІЇ.....	200
Лекція 9. ПРАВО МИРНОГО ВРЕГУЛЮВАННЯ МІЖНАРОДНИХ СПОРІВ.....	240
Лекція 10. ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ У МІЖНАРОДНОМУ ПРАВІ.....	272

Лекція № 1

ПРЕДМЕТ І СИСТЕМА МІЖНАРОДНОГО ПРАВА

План

1. Предмет міжнародного права
2. Міжнародне право й інші правові системи
3. Система міжнародного права в міжнародній нормативній системі
4. Структурні елементи системи міжнародного права

Література

1. Радзивілл О. А. Міжнародне право. Опорний конспект лекцій. Електронна версія
2. Міжнародне публічне право: підручник у 3 т. [В. Ф. Антипенко, Л.Д. Тимченко, О.В. Беглий, О.А. Радзівілл та ін.]; за заг. ред. В. Ф. Антипенка. – К.: НАУ, 2012. – Т.1. – 420 с.
3. Дмитрієв А. І., Муравйов В. І. Міжнародне публічне право: Навчальний посібник. – К.: Юрінком, 2000. – 640 с.
4. Лукашук И. Международное право. Элементарный курс. – Переиздан. – М.: Юристъ, 2003. – 216 с.
5. Рез. Генеральної Асамблеї ООН, від 17.11. 1989 року. (44/23): Десятиріччя міжнародного права ООН

1. Предмет міжнародного права

Формування терміну «міжнародне право»

Загальновизнано, що термін «міжнародне право» введено Єремією (Джеромом) Бентамом у книзі «Вступ до принципів моралі і правопорядку» (1780 року). Англійський філософ назвав рідною мовою (International Law) правову систему, яка в тогочасній доктрині, завдяки Ф. Вітторія та іншим іспанським юристам, мало латинську назву – «Jus inter gentes» (Право між народами). Бентам в своєму творі визначав зв'язок між трьома правовими системами: «Муніципальним правом» (Municipal Law) як правом самоврядних

місцевих громад; «Національним правом» (National Law), переважно, як загальним правом вищих королівських судів і «Міжнародним правом» (International Law) – як правом, що регулює відносини між націями.

В англосаксонській правовій доктрині **саме нація** розглядалася і розглядається як **«колективний законодавець»**, який утворює правові норми не стільки через статут (закон), скільки через судові рішення й звичай.

У великих континентальних західноєвропейських державах (Іспанія, Франція й Німеччина) формування нації відбулося пізніше, і роль Законодавця залишалася за сильною монархічною владою: не нація, а держава і її уряд були тут головними законодавцями й акторами міжнародних відносин. Імануїл Кант у своєму творі «Zum ewigen Frieden» («До вічного миру» 1795 р., чітко розрізняє в якості суб'єктів міжнародних відносин народи й держави, при цьому розглядаючи німецький еквівалент «International Law», не як право між націями, а як правопорядок між державами. Отже, з ХІХ ст. в континентальному праві починає домінувати погляд на МП як на систему норм і принципів, що регулює **міждержавні** (міжурядові) **відносини**.

В основі сучасного міжнародного права і міжнародного правопорядку лежать два постулати: по-перше, що саме держава є основним суб'єктом МП; по-друге, що всі держави, як суверени, юридично рівні.

Таким чином, сучасне МП це система норм і принципів, що регулюють відносини між юридично рівними суверенними державами – з метою забезпечення миру, безпеки і співробітництва між народами на основі їх рівноправ'я і права на самовизначення.

Предмет міжнародного права

Слід розрізняти поняття «міжнародне право» як систему регулювання суспільних відносин (рівня міждержавних) і науку (теорію, доктрину), що вивчає і описує цю систему регулювання.

Предметом науки міжнародного права є міжнародне право як система регулювання міжнародних відносин – в її розвитку, повноті її складових і

взаємодії з іншими системи. народи тривалий час існували без держав, і з появою держав вони поодинокими острівцями існували серед безлічі цивілізований і варварських народів. Тож вважається, що невизначено тривалий час до становлення інституту держави і інституціалізації міждержавних відносин – відносини між народами регулювала всеосяжна система звичаїв, морально-етичних уявлень та інших соціально-правових норм і принципів під назвою «право народів» (*jus gentium*).

В класичній (позитивістській, етатистській) теорії міжнародного права **предметом міжнародного права**, як системи регулювання, є виключно **міждержавні відносини**: це не лише відносини між державами (які є суверенними або первинними суб'єктами МП), але й такі відносини, де стороною (чи сторонами) є створені державами міжнародні організації (які є несуверенними, похідними суб'єктами МП).

Отже класичне міжнародне право це публічне право, де нормотворчість здійснюється узгодженим волевиявленням держав: саме їх добра воля є джерелом норм, що складають міжнародне право.

До другої половини ХХ століття міжнародне публічне право було кодифіковане тільки з найбільш актуальних питань у відносно незначній кількості міжнародних договорів. Отже джерелами МП були переважно міжнародні звичаї і лише поодинокі міжнародні угоди. тому таке право називали загальним або звичаєвим МП. Міжнародний звичай завжди відіграватиме важливу роль в МП, визначаючи його «дух», але через його непевність факт порушення чи дотримання звичаєвої норми може юридично визначити лише міжнародний арбітраж чи міжнародний суд.

Тож вирішальне значення серед джерел МП мають кодифіковані норми, зафіксовані в міжнародних багатосторонніх договорах: їх кількість після утворення ООН та інших міжнародних організацій лавиноподібно зростає, завдяки системній підготовці в профільних міжнародних організаціях проектів договорів, які держави-учасники приймають, виявляючи свою добру волю, чи відхиляють.

Вважається, що **добровільним для суверенних держав** є не лише нормотворчість, але й виконання (дотримання) норм міжнародного права, або, як частіше говорять, зобов'язань з міжнародного права. З певними застереженнями можна стверджувати, що кожна суверенна держава має власну систему міжнародного права, обсяг якої визначається сукупністю тих договорів, на обов'язковість яких для себе ця держава дала згоду. Формально держава виконує лише ті норми, на обов'язковість яких для себе вона погодилася, стаючи членом тих чи інших міжнародних договорів (найважливішим з таких, після 26 червня 1945 року, є Статут ООН).

ООН та інші офіційно засновані державами міжнародні організації (на відміну від міжнародних організацій, заснованих приватним чином, такі МО називаються міжурядовими), є несуверенними суб'єктами міжнародного права, обсяг їх повноважень (їх міжнародна правосуб'єктність) визначаються самими державами-засновниками.

Держави і міжурядові міжнародні організації складають основний масив **суб'єктів класичного міжнародного права**.

Не вписуються в систему класичного міжнародного права правові норми, що регулюють статус народів які лише виборюють своє право на створення держави чи на інші форми самовизначення: це в більшості декларації і деякі міжнародні договори, а також один з основних принципів міжнародного права та невизначений масив загальних принципів права і звичаїв. ці нарди залишаються в сфері «права народів», про яке йтиметься далі.

Концепція «права народів» (jus gentium)

До Бентхэма для визначення МП доктрина використовувала терміни *jus inter gentes* або *jus gentium*. Термін *jus gentium* перекладається в доктрині як «право народів». Це основа міжнародних відносин, яка існувала тисячоліттями, і на основі якої і заради якої побудовано класичну систему міжнародного міждержавного права. Але ще Цельзом *jus gentium* було віднесено до права, яке регулювало приватноправові відносини, де хоча б

однією стороною були не римляни. Мало того, за своїм буквальною значенням *jus gentium* – це право великих родів, а не народів. І коли це право формувалося в ранній Римській державі, порядок в ній визначали виключно знатні римські роди, 300 представників яких засідали в Сенаті. Лише з реформами Сервія Тулія і наданням прав плебсу впроваджується формула «Римський народ і Сенат» і *jus gentium* римляни починають по аналогії зі своїм устроєм сприймати як право народів.

Коли теорія класичного міжнародного права достатньо оформилася в кінці XIX століття, воно розглядалося як три напрями регулювання: право народів; право міждержавного управління; і міжнародний захист прав підданих (Ф. Мартенс: Современное международное право цивилизованных народов, 1904 р.).

Французькі юристи-міжнародники (Луї Рено, «Введення у вивчення міжнародного права, 1879 р.), Жорж Сцель (Нарис про міжнародні права, 1932 р.), Д. Карро і П. Жуайр (Міжнародне економічне право, 1975 р.), Жан Тускоз (Міжнародне право, 1997 р.), Н.К. Дінь, А. Пелле і П. Дайє (Міжнародне право, 2000 р.), схилиються до думки, що термін *jus gentium* слід продовжувати використовувати як аналог терміну міжнародне право. *Jus gentium* розглядається ними як модель майбутнього міжнародного права з точки зору неопозитивістського посткласичного праворозуміння, яке не визнає наявності привілейованого суб'єкта – Держави-Законодавця і її органів правовим явищем, а відносить це явище до сфери позаправових делегованих владних повноважень, обсяг яких мають визначати платники податків (громадяни, виборці), на кошти яких існує держава і її апарат.

Зокрема Л. Рено розрізняє: **теоретичне** (або раціональне, «мислиме») право, яке є певним аналогом «право народів» або природного права, і **практичне** або позитивне право, яке він розглядав як право, встановлене між державами, виходячи з потреб їхніх зносин.

Ж. Сцель у 1932 р., задекларував свій намір відродити термін *Jus gentium* як «право народів», у обсязі всіх самоврядних соціально, політично й

юридично організованих спільнот, які є об'єднаннями індивідуумів різного рівня: саме індивідууми є справжніми носіями правосуб'єктності, саме вони своїм узгодженим волевиявленням і матеріальними та духовними зусиллями створюють і підтримують існування об'єднань різного рівня. включаючи й державу. У концепції Ж. Сцеля існує єдине багаторівнево структуроване міжнародне співтовариство й одне багаторівневе міжнародне право, тобто право народів, громад. При цьому Ж. Сцель визнає необхідність розрізнення специфіки регулювання приватно-правових і публічно-правових відносин, в межах міжнародного права виділяючи і розрізняючи предмет регулювання М/Публ. і М/Прив. права.

Н.К. Дінь і співавтори пишуть, що хоча термін «МП» й витісняє термін *jus gentium*, останній повністю не зник і дотепер має прихильників, і хоч перший уживається частіше, обоє вважаються синонімами, здатними замінити один одного.

Але щоб не допустити плутанини, ці терміни все ж не слід вважати синонімами, оскільки вони мають різне призначення.

Jus gentium лише в майбутньому може стати соціологічно обґрунтованою системою правил регулювання як відносин між державами й іншими спільнотами, так і транскордонних відносин між приватними особами, виходячи з того, що в їх основі лежить інтерес, право і волевиявлення людини як індивідууму і приватної особи.

Ця поки що виключно теоретична, концептуальна правова система зближується із іншими подібними концепціями: з одного боку загального права з іншого – транснаціонального права.

Концепція «загального міжнародного права»

Поняття «загальне право» в різні історичні епохи стосувалося різних наднаціональних правових систем. В якості загального, зокрема, слугувало: римське (періоду імперії); канонічне й англо-саксонське право. В усіх випадках загальне право застосовували паралельно з місцевими (муніципальними) правовими системами – як норми транскордонної дії (по

всій Римській імперії; в усьому Християнському світі; в усіх британських колоніях). Компетенція загального й місцевого права була при цьому розмежована, зокрема, римське й британське право, як право відповідних імперій, застосовувалося в усіх випадках, коли стороною був римський чи британський громадянин, або коли сторонами були особи, підпорядковані різним місцевим системам права, тоді як спори між представниками однієї її тієї ж громади чи конфесії вирішувалися виключно місцевими нормами.

Отже внутрішні питання **місцевих громад**, зазвичай, вирішувалися їх місцевим правом, але офіційні представники загального права могли виступати як вища апеляційна чи касаційна інстанція.

Загальне канонічне право мало методологічні ознаки міжнародного права, оскільки його дія, зазвичай, була забезпечена не військовою силою імперії (як в Римській чи Британській імперіях), а переконанням у необхідності застосовувати його норми, як взірцеві й найкращі для свого часу, а також доброю волею народів і монархів християнського світу їх дотримуватися. Так само за кілька століть до поширення християнства діяло у Південній і Південно-східній Азії буддійське право, а пізніше – в окремих випадках – і мусульманське право.

Загальне міжнародне право становило собою досить різноманітний комплекс поширених ідей і переконань стосовно регулювання відносин між націями, в той час, коли міжнародне право ще не отримало ніяких системоутворюючих чинників, яким, зрештою став Статут ООН 1945 року. Цей комплекс включав доктринальні погляди, міжнародні звичаї, загальні принципи права, окремі трактати і конвенції, акти великих держав, які об'єднувалися більш менш усвідомлюваною ідеєю і метою підтримувати певних лад у відносинах між націями. Під час свого становлення загальне міжнародне право, вочевидь, мало певні риси й римського, й канонічного і англосаксонського загального права, оскільки формування його відбувалося під час колоніальних змагань сильних європейських держав, коли вони розглядали МП як поширення свого національного права на всі «сфери своїх

інтересів». Для міжнародних відносин XIX-XX століть (до прийняття Статуту ООН) в умовах відсутності цілісності й системності міжнародного права концепція загального права дозволяла підтримувати його єдність і конструктивний гуманний «дух», поступово і не без протиріч втілюючи його в «букві» договорів, а також у рішеннях міжнародних арбітражів і судів.

Отже головним **критерієм протиправності** дій держави у сфері міжнародних відносин в цей час була ознака невідповідності цих дій основам (ідеалам, принципам) загального права.

Якщо у XIX ст. і навіть частково у XX ст. основу «загального міжнародного права» складали міжнародні звичаї, то у сучасному міжнародному праві лавиноподібно зростає відсоток норм договірної права і актів міжнародних організацій. З прийняттям Статуту ООН посилення на «загальне міжнародне право» – це посилення на «дух і букву» міжнародного права, у більшості випадків еквівалентне посиленню на «цілі і принципи ООН».

2. Міжнародне право та інші правові системи

Як зазначають Н.К.Дінь і співавтори, визначення «публічне» до міжнародного права додали при французькому перекладі Є. Бентхэма, виданого у Швейцарії в 1802 р.

Поняття ж «міжнародне приватне право» (МПр.Пр.), почало вживатися майже одночасно: у США (суддя ВС Дж. Сторі в праці «Коментар про колізію законів», 1834 р.), Німеччині (Шаффнер, 1841 р.) і Франції (К. Фелікс у творі «Трактат з міжнародного приватного права», 1843 р.) одночасно з систематизацією й обґрунтуванням відмінностей між публічним і приватним міжнародним правом.

МП і МПр.П мають різний предмет регулювання.

Предметом регулювання МП у класичному варіанті є міждержавні відносини, тобто відносини, де стороною є держава або міждержавна організація. Відносини між державами – це відносини між суверенами,

правосуб'єктність яких є абсолютною й рівною, обмеженою рівними суверенітетами інших держав. Суверени створюють інші суб'єкти МП – МО, і відносини, в яких стороною є МО – це продовження міждержавних відносин.

Предметом регулювання Мпр.П є «відносини з іноземним елементом» (далі ВІЕ) між приватними (фізичними й юридичними) особами, які підпорядковуються національним правопорядкам, тобто суверенним державам. Коли немає «іноземного елемента», приватно-правові відносини цілком регулюються одним (своїм) національним правом. Приватноправові відносини «з іноземним елементом» «розщеплюються» між юрисдикціями двох або й більше різних національних правопорядків, від чого виникає «колізія законів», тобто ситуація, коли одну частину відносин регулює одне національне право, а іншу частину – друге (третє, четверте, в залежності від складності ВІЕ).

Для врегулювання таких ВІЕ держави видають спеціальні **колізійні закони** (зазвичай вони називаються закони «Про міжнародне приватне право»), в яких містяться особливі (**колізійні**) норми, що слугують своєрідними **диспетчерами**, вказуючи як застосовувати іноземне законодавство, зокрема право якої іноземної держави слід застосовувати до конкретних питань регулювання правовідносин з ІЕ.

Отже завданням колізійних (фактично антиколізійних) норм є розв'язання колізії законів, при цьому держава, видаючи закон про міжнародне приватне право по-перше, як суверен, дає згоду на те, щоб під її юрисдикцією в окремих «ВІЕ» діяло право іноземної держави, по-друге, спираючись на доктринально розроблені «формули колізійних прив'язок» вказує, яке іноземне право в яких питаннях використовувати. Видаючи закон про МПр.П. з системою колізійних норм, держава діє як суверен, що маючи (в ідеалі) абсолютну територіальну юрисдикцію, добровільно погоджується на те, що певні відносини на її території регулюватимуться законом іншої

держави, і «відсилає» своїми колізійними нормами до того чи іншого іноземного закону (до його матеріальних норм, що вирішать справу по суті).

Визначення Постійної палати міжнародного правосуддя: «...норми МПрП є складовою внутрішньодержавного права, за винятком тих випадків, коли вони уведені міжнародними угодами або звичаями й, отже, мають характер міжнародного права».

Однак те, що міжнародне приватне право визначено як «частково національне, частково міжнародне» не слід вважати проблемним винятком. Адже будь-яка правова система – чи національна, чи регіональна, чи універсальна (МПП), чи релігійна – всі вони є системами відкритими: не втрачаючи своєї цілісності вони обмінюються (в даному випадку правовими нормами) з «середовищем», тобто між собою і іншими соціокультурними системами*.

* Так соціальна норма, перш ніж стати нормою закону, може пройти довгий шлях, починаючи з існування у вигляді, наприклад, торгового звичаю, потім, в силу своєї важливості, будучи кодифікованою у відомій правовій системі, наприклад, у французькому Ордонансі про торгівлю 1673 р., потім стати нормою спеціальної угоди з питань міжнародної торгівлі, а потім в силу ратифікації відповідної угоди, увійти у національне законодавство всіх країн, які цю угоду ратифікували.

Таким чином, не зважаючи на те, що норми МПр.П за походженням можуть бути як нац. так м/н, в силу того, що приватні особи підпорядковані юрисдикції держави, МПр.П, що регулює їхні відносини, розглядають як складову нац. права, створену для регулювання Пр/Пр. відносин з іноземним елементом.

Визнання приналежності міжнародного публічного й МПр.П до концептуально різних правових систем непорушно дотримується позитивістською правовою наукою і закріплене у навчальних програмах. При цьому коли вживається термін «міжнародне право» то мова завжди йде про

МПубл.П, і ніколи про МПр.Пр., яке завжди вживається зі своїм прикметником «приватне».

Практика міжнародного життя випереджає теорію МП. Приватні особи все частіше вступають у договірні відносини з державами. З іншого боку, фінансово могутні приватні особи і їх неурядові асоціації, виступаючи кредиторами (інвесторами) держав, впливають на уряди держав-боржників, висуваючи певні умови в якості гарантій своєї фінансової безпеки, і цей вплив наближається до публічно-політичного.

З огляду на такий взаємний вплив, все більше розуміється необхідність його прозорого міжнародно-правового регулювання.

Тому сучасна доктрина виділяє, крім двох чітко ідентифікованих категорій правових систем сучасності: міжнародного публічного права й національного права (включаючи міжнародне приватне право), ще й транснаціональне право (висунув Ф.Джессеп), призначене регулювати відносини між приватними особами, діючи безпосередньо, а не через національне законодавство.

У різних авторів ця система має різні назви і різний обсяг дії, але переважно це власне транснаціональне право, що охоплює транснаціональні приватно-правові відносини у найширшому їх обсязі, і звужений її варіант – міжнародне торговельне право або «Lex mercatoria».

Концепція поширюється на внутрішнє право «міжнародного значення» й правові транснаціональні відносини між приватними особами: весь цей комплекс норм міжнародного значення – незалежно від їхнього походження – є «транснаціональним правом».

Транснаціональне право, «Lex mercatoria» й інші синоніми (перш за вс МПрПр в широкому тлумаченні і нове **jus gentium** розглядаються як модель «третього правопорядку», відмінну і від міжнародного публічного права, і від національних правових систем.

Основні відмінності систем міжнародного й національного права

Від національного права міжнародне відрізняється такими ознаками:

1. Суб'єкти МП– це самостійні політико-правові утворення, наділені правами й обов'язками, що впливають з МП, а також можливостями їх реалізовувати, перш за все – створювати норми МП. При цьому первинні, суверенні суб'єкти МП, якими є лише держави, спільним волевиявленням створюють похідні (несуверенні) суб'єкти МП – міжнародні організації, яким делегуються обмежені функціональні повноваження.

В національному праві держава є привілейованим суб'єктом – Законодавцем, під юрисдикцією якого знаходяться особи, речі і юридичні факти, що мають місце в межах території держави, а в окремих випадках – і за її межами (екстериторіально).

2. Предмет МП – це те, на регулювання чого спрямовані норми міжнародного права, тобто міждержавні відносини. Тільки норми МП безпосередньо регулюють відносини між державами та міжнародними організаціями: відносини між приватними особами (які, нагадаємо, знаходяться під юрисдикцією держави, а при наявності «іноземного елементу» – двох чи більше держав) норми МП безпосередньо не регулюють, оскільки для такого регулювання держава повинна ввести (імплементувати) ці норми в національне законодавство.

3. Об'єкт міжнародно-правових відносин – все те, із приводу чого сторони вступають у ці правовідносини, зокрема: матеріальні чи нематеріальні блага (наприклад, ресурси континентального шельфу, повітряний простір, права людини, тощо), а також дії чи утримання від дій (наприклад, забруднення довкілля, підтримка МВФ, введення ставок ввізного мита тощо); в національному праві об'єкти (вірніше коло об'єктів) приватно-правових (цивільних в широкому сенсі) відносин визначає держава.

4. Основний метод регулювання в МП – метод координації або узгодженого волевиявлення, на відміну від національного права, через яке держава діє «приписом і примусом». Узгоджена воля держав надає юридично обов'язкової сили не лише окремій нормі, але й договору в цілому, а також в

цілому міжнародному праву. Держава діє в національному законодавстві «приписом і примусом».

5. Нормотворчість, природа юридичної сили норм. Для норм МП це узгодження воľ держав (договори), сама практика міждержавного співробітництва (звичай), акти міжнародних організацій: при цьому немає ніякої вищої влади (Законодавця), який би видавав «приписи зверху». Норми ж національного права створює для «непривілейованих» суб'єктів (підпорядкованих юрисдикції держави фізичних та юридичних осіб, установ, органів, територіальних громад тощо) саме такий «привілейований» суб'єкт – Законодавець (тобто держава в особі її відповідних органів).

Юридично обов'язкова сила є необхідною якістю права, зокрема й міжнародного права: регулювання відносин між державами забезпечується визначальним для права способом – шляхом надання нормам обов'язкової сили. Але, як зазначено вище, природа цієї «обов'язковості» в національному праві й міжнародному – різна. В міжнародному праві кожна держава, тільки добровільно беручи на себе зобов'язання, створює, кожна для себе, свій обсяг міжнародного права. В національному праві закон держави виконують всі, хто перебуває під її юрисдикцією, і нікого не цікавить ні їх згода, ні те, чи взагалі знають вони закон чи ні.

Критерії	Система права	
	Міжнародне право	Національне право
Предмет регулювання	Міждержавні відносини	Відносини під юрисдикцією держави
Суб'єкти правоутворення	Держави й міжнародні організації	Законодавчі та інші органи держави
Суб'єкти правозастосування	Держави і міжнародні організації	Судові, виконавчі, місцеві органи держави

Суб'єкти виконання правових норм	Держави і їх органи, міжн. організації, фіз. та юр.особи	Фізичні та юридичні особи, державні органи
Джерело юридичної сили	Узгоджена воля держав	«Воля Законодавця»
Основний метод регулювання	Координації	Владні приписи

Акт волевиявлення з боку держави має місце при створенні правових норм як міжнародного, так і національного права, але для створення норм МП – це узгоджене спільне волевиявлення кількох юридично рівних суверенних суб'єктів, тоді як акт національного законодавства – це правила, «приписані зверху» волевиявленням єдиного Законодавця, під юрисдикцією якого перебуває територія держави і її населення.

Існують принаймні три точки зору на природу юридичної сили норм МП: Природне право виводить джерело обов'язкової сили у законах природи, у людському розумі і. т. д. «Міжнародно-правовий нігілізм» взагалі заперечує наявність юридичної сили у норм міжнародного права, жорстко зв'язуючи юридичну силу (обов'язковість) тільки з можливістю примусу, допустимою тільки в національному законодавстві. Позитивізм джерелом обов'язкової сили МП вважає спільну узгоджену волю суверенних держав, і ця точка зору домінує.

Відповідно до позитивістської точки зору державу як суверена теоретично ніхто не може змусити виконувати ті чи інші зобов'язання. Держава добровільно зв'язує себе міжнародними зобов'язаннями, здійснюючи це в різних формах. Підписуючи міжнародний договір і видаючи односторонні акти, держава це робить явно, у випадку міжнародного звичаю – це може бути «мовчазна згода» держав, а саме – відсутність прямої заяви про невизнання обов'язковості міжнародно-звичаєвої норми. В таких випадках ще застосовують римський вислів *opinio juris* (переконаність у

юридичності, або визнання норми за правову). Якщо норма визнана всім міжнародним співтовариством, вона ще й норма *erga omnes* (стосується всіх). Опосередковано державна воля також виявляється у рішеннях МО, яким держави делегують певні повноваження для виконання цілей відповідної МО.

3. Система міжнародного права в міжнародній нормативній системі

Сучасна доктрина, характеризуючи систему міжнародного права, виділяє перш за все ознаки статичної системи, зосереджуючись, власне, на структурних елементах системи МП: нормах; інститутах, підгалузях і галузях міжнародного права (вони розглянуті далі). Про систему МП – як статичний порядок викладення характеристик відповідних структурних елементів (інститутів, підгалузей і галузей) – можна отримати уявлення, подивившись зміст будь-якого підручника з МП.

Динаміка ж системи міжнародного права, її розвиток висвітлюється досить узагальнено, і консервативно, навіть дещо «канонічно». Натомість вона стає очевидною, коли порівнювати підручники з МП, а саме перелік і композицію тем дисципліни у авторів різних підручників. Така «динаміка» відображає скоріше стихійні процеси пошуку критеріїв більш адекватної сучасної систематизації, яка б об'єктивно усунула різнобій в інтерпретації системних характеристик і структури міжнародного права. Отже динамічні характеристики міжнародного права, які сьогодні лише в загальному вигляді окреслено в дисципліні «Історія міжнародного права», ще потребують своєї систематизації з точки зору загальних законів соціології міжнародних відносин.

Рівні соціальних систем і рівні систем їх регулювання

Сучасне людство являє собою мільтирівневу соціальну систему планетарного рівня, яка складається з регіональних суспільств (або регіональних цивілізацій), держав, націй, релігійних спільнот, етносів, територіальних громад, кланів, родів і родин – тобто більш чи менш організованих соціальних систем різного рівня. Кожен рівень в ідеалі має

власний комплекс соціальних норм, або систему права в широкому його розумінні.

Суспільства різного рівня є не просто соціальними, а соціально-правовими системами, тобто системами, організованими правом. Будь-якому суспільству необхідне право, з іншого боку, будь-яке право є формою організованого життя суспільства. Римський вислів **ubi societas, ibi jus** (де є суспільство, там є право) – відтворює давність і фундаментальність цього положення. Зрозуміло, що право тут тлумачиться в широкому сенсі, включаючи всі обов'язкові для римлян правила життя, які вони шанували нероздільно і в гармонії, не протиставляючи закон і мораль, звичай і релігію.

В свою чергу всі суспільно-організуючі інститути суспільства у найбільш широкому їх сенсі об'єднані в понятті «**культура**» у єдності чотирьох її складових: системи цінностей, системи знань, системи регулювання суспільних відносин і мистецтва. Культура виступає загальним системоутворюючим (антропогенним) чинником соціальних систем.

Ці складові тісно взаємопов'язані, оскільки культура кожного суспільства, кожної цивілізації – є втілення історичного досвіду відповідного суспільства. Отже характеристика права й інших систем регулювання суспільних відносин органічно пов'язані з іншими складовими культури – системою цінностей, системою отримання, зберігання й передання знань, підсвідомими формами відчуття гармонії, що знаходять прояв у мистецтві.

Соціологічний підхід показує умовність чіткої (часто лише теоретичної) межі, що відділяє правові норми від інших соціальних норм. Правовий характер соціальних норм обумовлюється лише **визнанням їх обов'язковості** для себе членами цієї спільноти. Таким чином, межу між соціальними й правовими нормами необхідно визначати в кожному конкретному випадку, шукаючи на кожному рівні суспільних відносин, в кожному національному правопорядку специфічне втілення основного критерію «юридичності» норми – її обов'язковості для суб'єктів, на яких вона поширюється.

Соціологічний підхід висуває ще одну важливу умову, яка, не потрапляє в поле зору позитивістського праворозуміння: наявність з боку суб'єктів, на яких поширюється дія норми, **свідомої переконаності** у обов'язковості відповідної норми.

Соціологічне розуміння права також **не визнає субординації** і наявності привілейованих суб'єктів, виходячи з їх повної **юридичної рівності**. Отже суб'єкти права мають свідомо приймати обов'язкові для себе рішення й правила – для того, щоб потім відповідально їх виконувати.

Такий підхід радикально розриває зв'язок права з примусом і погрозою – як основними засобами забезпечення виконання приписів у етатиському (позитивістському, аналітичному) і релігійному (чи ідеологічному) підході до природи права. Натомість головним засобом забезпечення виконання приписів при соціологічному підході є **свідомість вибору і відповідальність за власний вибір**. право при такому підході розглядається як п писаний розум, як досвід, що узагальнює найкращі рішення, норми та інші правові атрибути врегулювання – як конкретних конфліктних ситуацій, так і тривалих основ суспільного порядку.

Для реалізації всіх потенційних можливостей такого підходу потрібна низка передумов, з яких можна назвати принаймні дві: по-перше, «упереджена» віра в здатність людини діяти солідарно і соціально на основі свідомого вибору, а не через примус, по-друге, презумпція поваги до кожної особи – як офіційна основа діяльності всіх публічних інституцій і морально-звичаєвий пріоритет у суспільних відносинах приватного характеру. Формування й домінування у суспільствах такої моделі соціальної поведінки може бути забезпечене лише належним рівнем культури в гармонії усіх її складових.

Система міжнародного права як мультикультурна динамічна система

Виходячи з соціологічного розуміння права, зокрема з концепції «нового *jus gentium*» Ж. Сцеля міжнародне співтовариство складає мультирівневий

ансамбль соціальних систем, де спільноти, кожна на своєму рівні, матимуть автономні системи правил з непорушним пріоритетом перед нормами інших рівнів. З іншого боку, таке становище потенційно небезпечне колізіями (розбіжностями, конфліктом) між системами права різного рівня. Це різноманіття повинно бути гармонізоване шляхом підпорядкованості єдиним цілям і принципам, які, в силу універсальності міжнародного права, мають бути викладені саме на його рівні.

Зазначимо, що такими цілями і принципами міжнародне право, принаймні орієнтовано, вже наділено. З прийняттям Статуту ООН, де цілі і принципи ООН (статті 1 і 2 Статуту ООН), закладають основу діяльності всього міжнародного співтовариства, міжнародне право як система регулювання суспільних відносин міжнародного рівня отримало свою системну єдність. Верховенство норм Статуту закріплено у **ст. 103**, при цьому саме завдяки дії цієї статті, міжнародне право стало єдиною системою, звільнившись від норм, що суперечать Статуту.

Важливу роль у зміцненні системної єдності міжнародного права (як несуперечливої системи правил) і міжнародного правопорядку (як скоординованої діяльності міжнародних установ і держав) відіграє, відповідно, **кодифікація** (шляхом розробки і підписання міжнародних угод) та **інституціалізація** (шляхом заснування міжнародних установ, які здійснюють оперативну координацію міжнародної діяльності і пов'язану з нею спеціальну нормотворчість) – окремих секторів міжнародних відносин.

Г. Кельзен ще на початку XX століття зробив спробу підпорядкувати всі національні правові системи міжнародному праву, а все право – єдиній нормі вищої юридичної сили. В якості такої норми ним була обрана спеціальна норма (*pacta sunt servanda* – «договори мають дотримуватися»). План Кельзена не спрацював. Це, на наш погляд, відбулося саме тому, що «вища норма» не може бути спеціальною, тобто «чисто» юридичною: вона має бути найбільш загальною, аксіологічною, тобто відповідати самому змісту появи на Землі й у Всесвіті Людини Розумної.

Ця норма може бути сформульована не єдиним способом, але поки що для її виразу найкраще підходить максима І.Канта: **«Людина не повинна бути знаряддям – лише метою»**. Відповідність соціально-правових систем кожного рівня цій максимі і можна вважати основною **нормою-ціллю**, яка визначає генеральний напрям розвитку всіх соціальних інститутів в історії людства, включаючи всі системи регулювання суспільних відносин.

Це означає, що всі соціально-правові системи – від родини до Людства в цілому – повинні будуватися в тому маловірогідному й високогармонійному режимі, який максимально забезпечуватиме розвиток в кожній особистості належних рис, відповідних високій місії Людства; кожна особа в собі чи будь-якій іншій особі повинна шанувати й підносити Людину, уникаючи всього, що її принижує. Відповідно, й система захисту прав Людини має відстоювати саме права Людини, відокремлюючи їх від тих сумнівних «прав», що посилюють в Людині тривале домінування її «тваринної» складової. Підтримка в суспільстві гідного відношення до кожної особи є основною метою й призначенням культури в усьому її різноманітті, включаючи й правові засоби регулювання суспільних відносин, а з-поміж них міжнародне право, передовсім як джерело загальновизнаних стандартів.

МП як відкрита динамічна концептуальна деонтологічна система

Сучасне МП є складною відкритою динамічною концептуальною системою. Відкритість системи – це її здатність до обміну (речовиною, енергією, інформацією) з навколишнім середовищем – при збереженні переваги внутрішніх зв'язків (власне системної впорядкованості) над зовнішніми. Всі правові системи обмінюються між собою правовими нормами, а також досвідом їх створення і застосування.

Так **міжнародне право** побудоване на найкращих нормах і принципах, що існували у звичаях різних народів і правових системах держав, у творах видатних юристів і судових рішеннях. В свою чергу, наслідком **ратифікації** чи інших способів надання державами згоди на обов'язковість для них норм

міжнародних угод є імплементація міжнародно-правових норм у відкриту національну правову систему держави-члена договору.

Але без дотримання «правильних параметрів» обміну система втрачає цілісність і розпадається. Цілісність (динамічна рівновага обміну) правових систем має забезпечуватися дозованим і продуманим залученням правових норм з інших правових систем і супроводжуватися вчасним позбавленням від норм, що застаріли чи утворилися як продукти «соціального метаболізму», якими може бути корупція, лобіювання, політичні, ідеологічні та інші антисоціальні й дискримінаційні явища.

Як складова культури, МП є системою концептуальною. **Концептуальні системи** – це наділені системною цілісністю ідеальні моделі, які суб'єкт дослідження (тобто ми – як Людство, окремі його спільноти й індивіди) формує в процесі взаємодії з об'єктивною реальністю і які суб'єктивно відображають певні її характеристики. Концептуальна система є відносно автономною відкритою динамічною системою, яка формується представниками конкретного суспільства, але потім може існувати й після загибелі останнього, впливаючи на інші суспільства.

Так сталося, наприклад, з давньогрецькими міфами, римським правом чи християнством. Культура й окремі її складові – парадигми, вчення, концепції, теорії, релігії й ідеології є концептуальними системами.

Концептуальні системи в різних співвідношеннях містять онтологічну й деонтологічну складову. Як складова систем регулювання суспільних відносин міжнародне право є системою **деонтологічною**, тобто системою приписів рекомендацій, інструкцій, символів віри, процедур та інших знань, які пропонують чи наказують, «як діяти», моделюють «як має бути», а не описують «буття як воно є» (це предмет онтологічних знань).

Правові системи як системи регулювання суспільних відносин у різних співвідношеннях містять **нормативні й оперативні** складові. Динаміка взаємодії цих складових, як мінімум, дворівнева: з одного боку –

поступальний історичний розвиток нормативних систем є наслідком узагальненого й систематизованого досвіду оперативного регулювання;

з іншого – в межах кожного окремого етапу такого поступу нормативні системи є консервативною, усталеною основою для варіативного й швидкого оперативного реагування.

Оперативні системи – як системи прямого й швидкого управління – включають засоби безпосередніх відгуків на різноманіття викликів об'єктивної реальності в сфері їхньої компетенції. «Істотно оперативними» є: Рада Безпеки ООН, інші міжнародні організації, військо, антитерористичні підрозділи, поліція, бюро політичних партій, екіпажі великих транспортних засобів, служби рятувального чи технічного призначення тощо.

Специфічну оперативно-нормативну систему складають **суди**, частина з яких історично відокремилася від військово-адміністративних систем управління, і у яких частково відбувається вирішення конкретики, а частково – застосування й навіть створення норм – як нормативних формул узагальненого досвіду.

Надсистемні зв'язки міжнародного права

МП є формою організації міжнародних відносин, але не лише воно організує й регулює відносини між державами. МП є складовою (підсистемою) системи соціальних норм міжнародного рівня (геосоціальних норм), або **міжнародної нормативної системи** (далі МНС).

Доктрина розрізняє матеріальні й формальні джерела МП (про останні йтиметься далі). Матеріальні джерела у вузькому сенсі утворюють соціологічну основу міжнародних норм, у широкому ж розумінні – це весь комплекс умов формування культури і права як її складової, включаючи: географічні, історичні, етнокультурні, економічні, політичні, ідеологічні психологічні та інші закони.

Формальні джерела права дають міжнародним соціальним нормам (міжнародній нормативній системі) позитивне втілення, тоді як матеріальні

джерела спрямовують розвиток позитивного права, коригуючи цілі й змістовне наповнення позитивного права.

Безумовно, має місце **й зворотний зв'язок**: позитивне право, як найбільш контрольоване волею суверенних суб'єктів явище культури, здатне цілеспрямовано впливати на всі інші відносно «стихійні» її складові, а при «соціабельній» мотивації правотворчої діяльності право здатне організовано змінювати суспільство на краще, обираючи й закріплюючи з усіх його закономірно можливих складових – найліпші для його розвитку й добробуту.

Міжнародна нормативна система існує як комплекс більш чи менш визначених соціальних норм, що регулюють і впорядковують міжнародні відносини. Вона є частково реальною, частково віртуальною, оскільки перебуває у процесі динамічного розвитку, і з другої половини ХХ ст. цей розвиток підпорядковано цілям і принципам Статуту ООН.

Всі складові міжнародної нормативної системи являють собою певні системи ідеалів, моделей, стандартів, правил та ін., що так чи інакше стосуються міждержавних відносин. У відповідності до концепції «дворівневості права» **Р. Ієринга**, всі міжнародні соціальні норми можна умовно розбити на дві великі групи.

До першої вони відносять моделі соціальної організації суспільства, загальні правила життя, які можна охарактеризувати як ціннісні орієнтири: це можуть бути морально-релігійні заповіді, правила етики, більш чи менш реалістичні моделі суспільного ладу, а у сфері юриспруденції – це ідеали й принципи природного права (філософії справедливості). До другої групи відносяться засоби захисту цих цінностей – норми-правила, що регулюють ті чи інші суспільні відносини.

МНС включає у якості підсистем релігійні, моральні, політичні й юридичні норми міжнародного характеру. **Юридичні норми** складають основу МП – особливої нормативної системи, яка відрізняється від інших міжнародних нормативних систем обов'язковим характером своїх норм.

На рівні МП **соціологічне й позитивістське праворозуміння** не мають істотних розбіжностей. «Узгодження воль» ближче до стихійного формування «обов'язкових для самих себе правил», ніж «спущений зверху» припис, обов'язковість якого підтримується примусом. Нагадаймо, що й римське республіканське поняття «Lex», яке стало у європейських народів синонімом поняття «закон», а під час абсолютних монархій ототожнювалося з волею монарха, спершу означало рішення народних зборів, тобто спільне волевиявлення римських громадян, яке й розглядалося як закон, норма наділена вищою юридичною силою.

Гуго Гроцій розрізняв власне право – як продовження природного права і звичаю й систему державних приписів, обумовлених здійсненням владних повноважень. Отже можна визнати що **міжнародна нормативна система** – має в основі «практику життя» з орієнтирами на природне право – тобто звичай у широкому сенсі цього поняття, про що вже згадувалося при характеристиці поняття **загальне міжнародне право**.

Охарактеризуємо коротко основні складові міжнародної нормативної системи.

Міжнародний звичай – це міжнародна норма, що формується безпосередньо в процесі відносин між державами підтверджується тривалою практикою. Міжнародний звичай може бути як правовим, так і неправовим – у останньому випадку він розглядається як політичний або моральний і є міжнародною соціальною нормою. Міжнародний звичай не буде правовим, якщо не розглядатиметься державами як обов'язковий до виконання. Звичай, за яким визнана обов'язковість його виконання – тобто його юридична сила – стає звичаєвою нормою міжнародного права. Неправовий же міжнародний звичай важко відрізнити від правил міжнародної ввічливості (міжнародного етикету), данині традиції та інших міжнародних правил «неюридичної» сили.

Міжнародна ввічливість. Це правила етикету, доброзичливості, коректності, стриманості, уваги, взаємоповага учасників міжнародного спілкування. Недотримання норм ввічливості може викликати відповідну

реакцію, зазвичай у формі протесту, але застосовуються й інші відповідні заходи. Як відомо, реторсія може полягати у адекватній реакції на недружні, хоча й не протиправні дії – у формі непрояву звичайних норм міжнародної ввічливості.

Традиція. Коли певному правилу слідує тривалий час, то воно перетворюється у звичай або традицію й тоді вважається правильним його дотримуватися й неправильним – відхилятися від нього. Римське право приписує дотримуватися традиції (*mos*). Норми «лі» (десять злодіянь) в давньокитайському праві призначали найжорстокіші покарання саме за неповагу до традиції, що розглядалося як «підрив основ».

Політичні норми й міжнародне право. Політичні норми, подібно до правових, існують як у «писаному» вигляді – у спільних заявах, комюніке, так і у формі «неписаних норм» – політичних звичаїв, «правил гри», «джентльменських угод» тощо. За своєю природою політичні норми є узгодженою волею держав, і у цьому сенсі мають таку саму природу, що й норми міжнародного права. Від останніх вони відрізняються тим, що, погодивши зміст правила, держави не надали їм юридичну, тобто загальнообов'язкову силу. Санкції при порушенні політичної норми полягають у негативній політичній реакції держав на порушення цих норм. Держава-порушник може бути позбавлена можливості користуватися благами, що випливають з членства у відповідній геополітичній системі.

Зв'язок політичних і правових норм є взаємним. Систематизація сучасного МП завдяки його універсалізації під егідою ООН, кодифікації й інституціалізації МП, забезпечує відповідність політичних норм міжнародно-правовим: норми МП коригують зміст політичних норм – з точки зору їх відповідності «загальному міжнародному праву», Статуту ООН, його цілям і принципам.

З іншого боку, правові норми створюються з врахуванням політичних норм, а часто й шляхом трансформації з політичних норм у міжнародно-правові.

В реальних міжнародних відносинах на основі формальних ознак часто навіть неможливо визначити, є норма міжнародно-політичною чи міжнародно-правовою.

Саме по собі джерело конкретної норми **може по формі не відповідати значимості** цієї норми, тож норма, з'явившись як політична у відповідному джерелі (наприклад, геополітичній доктрині, комюніке, ноті), може набути юридичної сили і стати міжнародно-правовою, як це стало, наприклад, з десятима основними принципами МП, систематизованими й відредагованими в Заключному Гельсінському акті 1975 року, який формально є політичним багатостороннім актом недоговірного характеру.

Організаційні норми. Організаційні норми – це норми внутрішнього права міжнародних організацій (далі МО). Наступна їх уніфікація й кодифікація – справа майбутнього, переважна їх більшість містяться в регламентах і спеціальних рішеннях самих МО, що видаються для регулювання внутрішніх питань діяльності МО. Вони відрізняються від норм, що містяться в резолюціях МО і спрямовані на регулювання міждержавних відносин в тій сфері, заради регулювання й інституціалізації якої міжнародна організація була створена. Останні носять переважно рекомендаційний характер.

4. Структурні елементи системи міжнародного права

Структурні елементи системи міжнародного права складають: норма – як елементарна одиниця системи, та ієрархія таксонів трьох рангів – інститутів, підгалузей і галузей міжнародного права, які являють собою відносно автономні асоціації міжнародно-правових норм і принципів, що регулюють більш-менш виокремленні напрями міжнародних відносин відповідних масштабів.

4.1. Норми міжнародного права

Доктрина розглядає норми міжнародного права в якості «елементарних одиниць», або «первинних» елементів системи міжнародного права.

Норма міжнародного права визначається як «створене угодою або мовчазною згодою суб'єктів міжнародного права – правило, що встановлює для них певні права і обов'язки й забезпечується юридичними механізмами виконання». Традиційно стверджується, що в основі утворення норм міжнародного права лежить міжнародне визнання, що досягається, або узгодженням воľ суб'єктів міжнародного права (при укладанні міжнародних угоди) або мовчазною згодою з боку цих суб'єктів щодо правомірності тривало існуючої практики застосування відповідної норми (звичаю), проте в сучасній практиці міжнародної правотворчості зростає роль міжнародних організацій, які створюють зростаючий обсяг правових норм, що потім стають і предметом міжнародних угод і основою нового типу «миттєвих» міжнародно-правових звичаїв, при загальному визнанні державами обов'язковості для них норми, виданої резолюцією міжнародної організації.

4.2. Інститути, підгалузі й галузі міжнародного права

Чіткої межі між такими асоціаціями норм міжнародного права як інститут, галузь і підгалузь немає, оскільки це таксони – абстрактні поняття, зміст яких розуміється лише в порівнянні з вищими й нижчими таксонами.

З трьох названих таксонів, більш визначеними є інститути і галузі права, підгалузі ж є найбільш «робочим» і тому достатньо умовним і динамічним таксоном системи міжнародного права.

Інститут міжнародного права – це сукупність правових норм, що регулюють певну сукупність однорідних правовідносин. З найбільш відомих, можна назвати такі інститути міжнародного права: інститут державної власності на її природні ресурси; інститут території в міжнародного права ; інститут відповідальності в міжнародного права, інститут міжнародного визнання; інститут правонаступництва держав; інститут притулку в міжнародного права та ін.

Галузь міжнародного права являє собою сукупність норм і принципів, що регулюють правовідносини у певній сфері міжнародного життя:

міжнародне морське право, міжнародне економічне право, міжнародне повітряне право, тощо.

Підгалузі в міжнародному праві зазвичай виділяються, коли та чи інша галузь набуває динамічного розвитку, й стає очевидною необхідність поділити її на окремі напрями регулювання. В якості підгалузей, наприклад, розглядають: міжнародне приватне (або торгове) морське право – як підгалузь міжнародного морського права; міжнародне валютне право – як підгалузь міжнародного економічного права; міжнародне комерційне повітряне право – як підгалузь міжнародного повітряного права і т. п.

Причиною цього є, по-перше динаміка розвитку міжнародного права, і по-друге – неузгодженість думки окремих авторів на те, до таксону якого рангу (інституту, галузі чи підгалузі) віднести ту чи іншу міжнародно-правову категорію. Прикладом цьому може служити системи (чи підсистеми, в залежності від контексту) норм і принципів, що регулюють міжнародну відповідальність чи міжнародно-правове регулювання дипломатичних або договірних міждержавних відносин.

Слід зазначити також, що ієрархічність співвідношення виділених таксонів (знизу вгору): «інститут – підгалузь – галузь» – не завжди дотримується. Зокрема, окремі давно відомі міжнародно-правові інститути мають місце в різних галузях, так би мовити «**трансгалузево**». Такими, наприклад, є: інститут відповідальності, інститут державної власності, інститут міжнародного арбітражу та ін.

При всій умовності абстрактних таксонів, коли йдеться про конкретний комплекс норм і принципів, який треба систематизувати в інститути, підгалузі й галузі, вони можуть бути виділені відносно легко. Коли дається аналіз конкретної галузі, наприклад, міжнародного економічного права, то якщо ми погодилися визнати його за галузь міжнародного права, всі легко погодяться з тим, що міжнародне митне чи валютне право слід визнати підгалузями цієї галузі. Отже, критерієм диференціації норм і принципів МП

є предмет регулювання комплексу норм міжнародного права, об'єднаних у відповідні: інститут, галузь чи підгалузь.

Водночас, з огляду на те, що правовідносини, які виникають у сферах міжнародного права, є досить різноманітними, і беручи до уваги, що кожна з цих сфер має свою специфіку (морське, договірне, екологічне, економічне, атомне та ін.), природно припустити, що в кожній із таких сфер складаються власні критерії більш детальної її диференціації.

Лекція № 2

Норми міжнародного права і їхні джерела. Статут ООН

План

1. Норми міжнародного права і їхні класифікації
2. Способи утворення норм міжнародного права
3. Доктринальні й нормативні визначення джерел міжнародного права

Література

1. Радзивілл О. А. Міжнародне право. Опорний конспект лекцій. Електронна версія
2. Міжнародне публічне право: підручник у 3 т. [В. Ф. Антипенко, Л.Д. Тимченко, О.В. Беглий, О.А. Радзівілл та ін.]; за заг. ред. В. Ф. Антипенка. К.: НАУ, 2012. Т.1. 420 с.
3. Дмитрієв А. І., Муравйов В. І. Міжнародне публічне право: Навчальний посібник. К.: Юрінком, 2000. 640 с.
4. Стаття 38 Статуту Міжнародного суду ООН
5. Положення про Комісію з міжнародного права, від 21.11. 1947 року

1. Норми міжнародного права і їхні класифікації

Норма міжнародного права визначається як «створене угодою, або мовчазною згодою суб'єктів міжнародного права , правило, що встановлює для

них певні права і обов'язки і забезпечується юридичними механізмами виконання».

Отже в основі утворення норми міжнародного права лежить міжнародне визнання, яке, загалом, досягається двома основними способами: або узгодженням воľ суб'єктів міжнародного права (при укладанні міжнародних угод) або мовчазною їх згодою визнавати правовою нормою тривалу практику застосування тих чи інших звичаїв. Але розвиток міжнародного співробітництва в правовій сфері вносить все більше різноманіття і в нормотворчий процес: в сучасній міжнародній правотворчості перш за все зростає роль міжнародних організацій, які готують, а то і приймають рекомендаційні акти, норми яких, в свою чергу можуть стати і предметом міжнародних угод і основою міжнародно-правових звичаїв, а також, якщо це передбачено установчим актом міжнародної організації і нормативним міжнародним актом.

Але слід мати на увазі, що ці ускладнення не порушують загальної особливості міжнародно-правової норми: вона є продуктом узгодження воľ держав, які створюють таке нове юридичне правило міжнародного співробітництва або безпосередньо, або через участь в роботі міжнародної організації.

Класифікації норм міжнародного права. Правові норми, мають багато критеріїв класифікації, найважливішими з яких для норм міжнародного права є такі:

- 1) за значенням і місцем в системі міжнародного права;
- 2) за масштабами дії норм;
- 3) за юридичною силою;
- 4) за джерелами (формами утворення);

Розглянемо їх детальніше.

- 1) За значенням і місцем в системі міжнародного права:**

На тлі «ординарних», тобто звичайних для цієї класифікації норм, виділяються «норми-цілі» і «норми-принципи» міжнародного права, які доктрина розглядає як особливі категорії норм.

Норми-цілі. Цілі можуть слугувати нормами системотворчого значення, що надають цілісності (або ємерджентності) правовій системі будь-якого рівня. Правовими системами можуть при цьому бути: все право; вся система міжнародного права, цілі (призначення) якого коротко визначено ст. 1 Статуту ООН. Правовою системою є й міжнародний договір, в якому преамбула, або перша стаття викладає цілі, що переслідуються державами при укладанні відповідного договору. Дотримання державою зобов'язань з договору означає при цьому не лише дотримання окремих його положень (статей), але й відповідність дій держави намірам (цілям) укладеного договору. На рівні всієї системи міжнародного права правомірність дій держави часто визначається відповідністю цілям загального міжнародного права, а з прийняттям Статуту ООН з'явився набагато конкретніший критерій універсальної правомірності дій держави – «відповідність цілям і принципам ООН».

Ціль права на найбільш універсальному рівні його системності – забезпечувати суспільне добро і справедливість. Як визначає причини п'яти європейських революцій Г. Берман, «коли закон держави стає неспроможним забезпечувати справедливість, назріває соціальна криза, що вибухає революцією і змінює все суспільство». Необхідність відповідності права його головній меті – справедливості визначено й на міжнародному рівні. Так у п.1 ст. 1 Статуту ООН зазначено, що ООН має на меті підтримувати міжнародний мир і безпеку і ... проводити мирними засобами згідно з принципами **справедливості** й міжнародного права залагодження чи розв'язання міжнародних спорів чи ситуацій, що можуть призвести до порушення миру». У ст. 38 Статуту Міжнародного Суду ООН після переліку у п.1. джерел, до яких звертаються судді, у п.2. зазначається, що це не

обмежує їхнє право виносити рішення *ex aequo et bono* – тобто «керуючись справедливістю й добром».

Зрештою, звернімося до «норми найвищого рівня», яку завжди шукає людство, як сенс свого життя. Така норма має бути тільки «нормою-ціллю», причому з позитивістської точки зору це може певний час не бути юридичною нормою, доки така норма ціль не отримає загального визнання.

В свій час ідею «норми вищого рівня» запропонував Ганс Кельзен, намагаючись створити єдину систему «чистого права» у вигляді піраміди, в основі якої були б норми національних правових систем, а біля вершини – норми міжнародного права; на саму ж верхівку цієї системи він помістив норму «*pacta sunt servanda*» / «домовленості повинні дотримуватися». На цій нормі, дійсно, тримається весь міжнародний, та і взагалі будь-який порядок, де норми встановлюються суб'єктами «між собою», тобто самими для себе, а для забезпечення їх дотримання не передбачена відокремлена від суб'єктів система насильства. Ідея не досягла мети, оскільки намагалася обмежитися лише юридичними нормами.

Системної єдності праву може надати норма-ціль «надправової» значимості. Редакція її в різні часи могла бути різною і можливо зміниться згодом, але зміст дуже точно втілено в максимі І.Канта: «Людина не може бути знаряддям – лише метою». Ця найбільш загальна аксіологічна норма-ціль впливає з призначення появи на Землі і у Всесвіті Людини Розумної – як «атому свідомої діяльності» (так її визначив П. Т. де Шарден), і вона, в свою чергу має організувати загальний напрям подальшого розвитку всіх соціальних інституцій таким чином, щоб кожна особистість отримала від народження всі можливості розкрити свій найкращий людський потенціал.

Отже норми-цілі можуть мати різні ступені узагальнення й масштаби дії, але на кожному рівні вони визначають основний зміст системи відповідного рівня, будь то міжнародний договір, галузь права, система МП в цілому чи організоване життя Людства на планеті Земля.

Тісно пов'язані з цілями міжнародного права – **функції** міжнародного права, які мають відповідати цілям МП. Функції міжнародного права – це основні напрямки його впливу на міжнародне соціальне середовище, обумовлені його цілями. Вони різними авторами характеризуються по-різному, що, загалом, пов'язане з швидкими змінами самого міжнародного права, як приклад: соціальна функція – забезпечення сталості глобальної системи міжнародних відносин; юридична функція – правове регулювання міждержавних відносин; стабілізуюча, охоронна функція – протидія появи відносин й інститутів, що суперечать цілям і принципам міжнародного права; функція солідаризації й інтернаціоналізації (поглиблення взаємозв'язку між державами); інформаційно-освітня й виховна функції (передання досвіду раціонального регулювання, мирного справедливого вирішення спорів, створення системи «розумних очікувань» акторів міжнародних відносин; освіта щодо можливостей використання права; виховання поваги до прав і захищених правом інтересів і цінностей тощо).

Норми-принципи. Норми-принципи утворюють другий після цілей рівень тієї чи іншої міжнародно-правової системи. Принцип з грецької перекладається як «основа». Нагадаємо, що такою системою може бути все міжнародне право, або окрема його галузь, чи навіть інститут, з відповідним системоутворюючим договором, який концентрує в собі основні кодифіковані норми цього рівня. На універсальному рівні – це Статут ООН, на галузевому – договір, що кодифікує певну галузь (наприклад Чиказька конвенція 1944, яка кодифікувала міжнародне повітряне право, чи Конвенція ООН 1982 р. з морського права тощо).

Концептуальною основою міжнародного права як універсальної системи є його фундаментальні чи основоположні принципи. Цей термін є доктринальним, і його тлумачать вузько й широко.

У вузькому сенсі фундаментальними є основні принципи міжнародного права, які походять від статті 2. Статуту ООН.

Широке тлумачення до фундаментальних принципів долучає деякі важливі загальні принципи права – основоположні звичаєві норми, які неодноразово кодифікувалися в законодавствах різних держав, наприклад:

- рівний над рівним влади не має
- договори повинні дотримуватися
- не можна віддати більше прав, ніж їх маєш
- нема суспільства без закону;
- нема злочину без покарання;
- кожен звинувачений має право на захист;
- кожен звинувачений має право на очну ставку з обвинувачем
- права на блага, придбані з порушенням інтересів інших, мають бути оспорені

і багато інших. Як бачимо, такі загальноправові принципи можуть містити як матеріальні так і процесуальні норми.

Міжнародне право широко застосовує принципи **галузевого, підгалузевого й інституційного** рівня (наприклад принципи космічного права, принципи ГАТТ, нового економічного порядку та ін.): ці принципи зазвичай кодифіковані в «системних» міжнародних угодах, створюючи концептуальне «ядро» кодифікації відповідної галузі, підгалузі чи інституту міжнародного права.

Далі буде детальніше знайомство з основними принципами міжнародного права і загальними принципами права, а впродовж всього курсу – із галузевими принципами і принципами в межах окремих інститутів.

2) За масштабами дії (територією поширення) норми міжнародного права поділяються на:

- 1) глобальні (іноді не зовсім вірно застосовують і в цьому сенсі слово «універсальні») – які діють для всіх держав однаково;
- 2) регіональні – що діють в межах певних регіонів;

3) партикулярні (локальні) – зазвичай це норми міжнародних угод з питань субрегіонального співробітництва, прикордонної торгівлі тощо.

Універсальні норми – це норми статуту ООН, основні принципи права, деякі з них ще не стали по формі юридичними, але оскільки визнаються міжнародним співтовариством (хоч держави і не надали на них належним чином оформленої згоди) є загальновизаними.

Якщо ж говорити про окремі галузі, то в кожній зі сфер регулювання МП існує свій поділ на загальні й спеціальні норми.

3) За юридичною силою норми міжнародного права поділяються на імперативні й диспозитивні.

Імперативні норми МП (або норми **jus cogens**) – це приписи, від яких не можна відступити за спільною згодою сторін міжнародних відносин. У Віденській конвенції про право міжнародних договорів визначенню правової природи імперативних норм присвячено статті 53 і 64.

За ст. 53 коли новим договором створюється норма, що суперечить нормі *jus cogens*, цей договір є нікчемним з моменту його укладання.

Ст. 64. регулює більш складну (і до сих пір віртуальну) ситуацію – коли створюється нова норма *jus cogens*. Тоді всі договори, які містять норми, що суперечать цій *jus cogens* втрачають чинність.

Важливо і, очевидно, необхідно, що норма для того щоб стати *jus cogens* має бути спочатку нормою *erga omnes*, тобто загальновизнаною.

Диспозитивні норми – це приписи, від яких можна відступити за спільною згодою сторін правовідносин: наприклад, шляхом обрання іншого джерела для врегулювання правовідносин, на регулювання яких спрямована диспозитивна норма, від якої відступають. Основна вимога, що має дотримуватися при цьому – щоб право, яке обирається, не суперечило імперативним нормам міжнародного права: конкретизація цієї вимоги полягає у принципах незловживання правом, непорушення прав третіх осіб тощо.

Але слід пам'ятати «критерій юридичності» норми міжнародного права: і ті хто виконує її як імперативну, і ті хто її для себе обирає з можливих

варіантів, визнає її обов'язковою. Визнання «юридичності» і «обов'язковості» норми – є для таких ситуацій тотожними поняттями.

Хоч у доктрині й зустрічаються міркування про те, що норми міжнародного права не утворюють ієрархію, як це властиво національному законодавству, але існування норм з різною юридичною силою є незаперечним фактом. Зазвичай це остаточно вирішується в кожній конкретній ситуації окремо. Але є й кодифіковані положення про перевагу одних норм над іншими, чому прикладом є вже наведені статті 53 і 64 Віденської конвенції, де закріплена перевага норм *jus cogens* над нормами неімперативного характеру.

Проблема, однак, полягає в тому, що міжнародного права ще не має узгодженого на міжнародному рівні вичерпного переліку імперативних норм.

Важливою для юридичних підстав надання вищої юридичної сили принципам ст. 2 Статуту ООН є крім ст. **103** Статуту положення **п.6. ст. 2** Статуту: «Організація забезпечує, щоб держави, які не є її Членами, діяли у відповідності до цих Принципів, оскільки це може стати необхідним для підтримання міжнародного миру і безпеки».

«Декларацією про принципи» 1970 р. принципи Статуту ООН визначено як «основні принципи міжнародного права», які діють лише у комплексі, і мають рівну юр. силу (а саме – вищу юр. силу норм *jus cogens*).

З-поміж інших норм, які визнаються імперативними, доктрина визначає: норми гуманітарного права «*sensu lato*» – в обсязі як міжнародних загальних стандартів захисту прав Людини, так і стандартів захисту під час збройних конфліктів некомбатантів та обмежень і заборони найбільш жорстоких засобів ведення війни;

Очевидно, імперативними мають бути положення ст. 5-7 Римського Статуту Міжнародного кримінального суду, в якому кодифіковано міжнародні злочини, вже визначені Гаазькими й Женевськими конвенціями, Конвенцією проти злочину геноциду та покарання за нього 1948 р. й Конвенцією проти злочину апартеїду та покарання за нього 1968 р.

Імперативними також мають бути окремі положення конвенцій з захисту довкілля.

4) За формою (джерелами) утворення норм міжнародного права буде розглянуто далі, тут же зазначимо, що за походженням норми складають три основні групи:

- норми міжнародних угод*,
- норми міжнародних звичаїв
- норми рішень міжнародних організацій.

Як дискусійне розглядається питання, чи може створювати норми статті двостороннього договору між державами?

Двосторонні угоди безпосередньо не створюють норми, але, по-перше, гіпотетично можуть створити прецедент – тобто покласти початок новій нормі в урегулюванні ще неврегульованого питання: ця норма, при поширеному застосуванні її іншими суб'єктами міжнародного права і визнанні ними її обов'язковості для себе – доки її не кодифікують, буде розглядатися як звичаєва; по-друге, сторони двосторонніх угод застосовують існуючі норми або посилаються на них, тобто в тексті двосторонньої угоди можуть міститися норми міжнародного права, але вони не будуть породженням двосторонньої угоди.

Цей перелік не є вичерпним, оскільки способи нормоутворення можуть бути й іншими, про що йтиметься далі.

2. Утворення норм міжнародного права

Сучасний підхід до міжнародного права як до динамічної системи має наслідком такий підхід до питання буття норм міжнародного права, в якому взагалі традиційний розділ про джерела права (наприклад, у Н.К. Діня зі співавторами) є відсутнім. Але натомість такі автори ретельно розглядають питання щодо способів нормоутворення.

Процеси нормоутворення поділяються на дві великі групи: **А. договірні** й **Б. недоговірні**.

А. Договірне нормоутворення є найважливішим способом формування міжнародного права. Шляхом укладання договорів між державами відбувається кодифікація міжнародного публічного права. Процедуру укладання договорів між державами кодифіковано Віденською конвенцією про право міжнародних договорів 1969 р. В процесі створення міжнародного договору чітко позначаються **дві стадії** формування правової норми:

1. Вироблення системи правил, що стануть змістом договору, виходячи з поставленої мети укладання договору – як початок процесу узгодження воľ держав-членів договору.

2. Визнання системи правил, кодифікованих у договорі в якості обов'язкових норм – як кінцевий результат узгодження воľ суб'єктів.

Саме друга стадія забезпечує «юридичність» положень договору, його правову природу, оскільки суб'єкти міжнародного права, схваливши зміст договору, надають згоду на його для себе обов'язковість, тим самим визнавши договір системою юридичних норм і зв'язавши себе зобов'язанням їх виконувати.

В силу передбаченої Конвенцією перевірки автентичності тексту договору і наявності кодифікованої процедури надання державами згоди на обов'язковість для них положень договору, сторонами якого вони стають, договір є тим правовим джерелом, що найкращим чином запобігає неоднозначності тлумачення положень договору і забезпечує сторони чіткими критеріями виконання чи невиконання умов договору, та механізмами розв'язання спорів, які можуть виникнути в зв'язку з договором.

Б. Недоговірне нормоутворення охоплює «стихійні» й довільні способи утворення норм міжнародного права.

Б1. Стихійне нормоутворення – це, відповідно до соціологічної теорії праворозуміння, утворення правових норм самою практикою життя (для міжнародно-правових норм – практикою міжнародних відносин). Доктрина виділяє три правові явища, що відносяться до «стихійного нормоутворення»:

міжнародний звичай; загальні принципи права; справедливість – які, власне, є трьома модифікаціями одного й того самого явища.

Зрозуміло, що звичай формують усталені норми життя суспільства, хоч сучасне міжнародне право знає й нові способи утворення звичаєвих норм, коли міжнародно-правовою звичаєвою нормою стає положення резолюції міжнародної організації. Загальні принципи права по суті є найбільш важливими звичаєвими нормами, які, в силу їх важливості, закріплювалися в позитивному праві, наводилися й аналізувалися в доктринальних джерелах. Але найбільш фундаментальним правовим звичаєм різних часів і народів є розуміння універсального призначення права – забезпечувати справедливість: концепція природного права або «філософія справедливості» розглядає все право як розум на захисті справедливості, отже справедливість – це найбільш загальна й найбільш очікувана звичаєва норма суспільних відносин будь-якого рівня.

Основними ознаками стихійного нормоутворення є:

- формальна невизначеність ні самих норм ні процедури визнання їх обов’язковості і правової природи.
- безпосередній зв’язок з соціальними реаліями
- гнучкість і динамічний розвиток, що виявляється у створенні нових звичаєвих норм і в можливості не застосувати чи обходити застарілі норми, що неможливо при міжнародних договірних зобов’язаннях.

Б2. Довільне нормоутворення – формування норм міжнародного права правотворчою діяльністю суб’єктів міжнародного права – за їх власними правилами. Такими суб’єктами є держави і міжнародні організації. Довільне нормоутворення включає видання багатосторонніх недовірного характеру й односторонніх актів **держав** та односторонніх актів міжнародних організацій. На відміну від договірного правоутворення, довільне не має загальних кодифікованих правил, але, на відміну від стихійного, де таких правил взагалі не існує – видання актів державою чи міжнародною

організацією підпорядковується відповідно праву держави чи міжнародної організації.

3. Доктринальні й нормативні визначення джерел міжнародного права

Джерела права як завжди тлумачаться в широкому вузькому сенсі.

Пострадянська матеріалістична доктрина, традиційно розрізняє матеріальні і формальні джерела міжнародного права. Матеріальні джерела, які краще було б назвати «джерела в широкому сенсі» – це умови, що впливають на формування міжнародного права: вони знаходяться «за межами» власне міжнародного права і характеризуються соціокультурними (матеріальними, духовними, інтелектуальними, історичними) характеристиками суспільства.

Формальні джерела – це також позитивістський, тобто застарілий критерій, який за інерцією продовжують тлумачити в тому сенсі, в якому його визначали для теорії держави і права, а саме ті джерела, які втілюють волю законодавця, наприклад характерні такі твердження: «Формальні джерела, в силу визначеності критеріїв і процедури їх утворення, здатні цілеспрямовано впливати на всі інші відносно «стихійні» складові міжнародної нормативної системи». Зрозуміло, що за такими ознаками до джерел міжнародного права потрапили б лише міжнародні договори.

Коли доктрина розкриває тему «формальних» джерел міжнародного права, звертаються перш за все до їх переліку у ст. 38 Статуту Міжнародного Суду ООН, зазвичай додаючи до нього не враховані статтею 38 акти міжнародних організацій, які стали важливим джерелом у сучасному міжнародному праві.

Отже джерела норм міжнародного права в прямому (вузькому) сенсі – це перелік тих способів існування норм міжнародного права, які мають місце в практиці міжнародного співробітництва.

Як зазначалося, Н.К. Дінь і співавтори питання про формальні джерела права починають з характеристики **процесу утворення** норм міжнародного права. Відповідно дається й характеристика формальних джерел міжнародного права: це «...різні методи правоутворення, способи, що дозволяють віднести норму до міжнародно-правової».

Джерела міжнародного права – це форми, в яких утворюються і існують міжнародно-правові норми. Через джерела закріплюються й поширюються правила (або комплекси правил) поведінки суб'єктів міжнародного права.

Доктрина завжди посилається на єдину статтю міжнародно-правового акту вищої юридичної сили, де систематизовано джерела міжнародного права – ст. 38 Статуту Міжнародного Суду ООН.

У ст. 38 Статуту Міжнародного Суду ООН зазначено: суд, зобов'язаний розв'язувати передані йому спори відповідно до міжнародного права, застосовує:

- а) міжнародні договори, як загальні, так і спеціальні, що встановлюють правила безсумнівно визнані державами, що спорять;
- б) міжнародний звичай, як доказ загальнопоширеної практики, визнаної в якості правової норми;
- с) загальні принципи права, визнані цивілізованими націями;
- д) з застереженням. вказаним в ст. 59 – судові рішення й доктрини найбільш кваліфікованих фахівців з публічного права різних націй – як допоміжний засіб для визначення правових норм.

У доктрині міжнародного права поширена класифікація його джерел на основні й допоміжні. Беззастережно до основних відносяться міжнародні договори й міжнародні звичаї.

Міжнародно-правовий договір є найважливішим джерелом сучасного міжнародного права, завдяки якому воно стає все більш кодифікованим. Однозначність тлумачення договору (забезпечена узгодженням текстів і перевіркою їх автентичності на різних мовах), загальновизнані й закріплені у Віденській конвенції 1969 р. форми надання державами-членами згоди на

обов'язковість для них положень договору роблять договір найважливішим чинником забезпечення сталості й очікуваності міжнародного правопорядку.

Міжнародний звичай – це правило поведінки, що склалося в результаті тривалого застосування і визнається державами як загальнообов'язкове. Доктрина на підставі пп. б) п. 1 ст. 38 (міжнародний звичай, як доказ загальнопоширеної практики, визнаної в якості правової норми) розрізняє «матеріальні» й «психологічні» умови «юридичності» звичаєвої норми: загальне дотримання норми (загальнопоширена практика) і *opinio juris* – переконаність у її обов'язковості (визначність в якості правової норми). Впродовж століть звичай був основним джерелом міжнародного права, і лише з кінця дев'ятнадцятого століття звичаї стали кодифікуватися у статтях міжнародних договорів.

До загальних рис основних джерел слід віднести характер їх юридичної природи, який виражається в узгодженості, загальному визнанні й добровільному та добросовісному дотриманні положень цих джерел всіма суб'єктами міжнародного права. Відмінності ж виявляються в умовах надання юридичної природи їх нормам. Для міжнародного договору властиве узгодження волі, в основі якого лежить усвідомленість і прилюдне вираження своєї волі за процедурою передбаченою ст. 11-14 Віденської конвенції про право міжнародних договорів. Для міжнародного звичаю властива практика тривалого або спонтанного, переважно «мовчазного» визнання їх правової природи (тобто обов'язковості дотримання), в чому вбачається стихійність такого правоутворення.

У доктрині міжнародного права триває дискусія про юридичну природу **загальних принципів права**: чи можна їх віднести до основних джерел міжнародного права, чи ні, і в якому обсязі сприймати ці загальноправові принципи? На думку більшості юристів-міжнародників, автори ст. 38 Статуту Міжнародного Суду, включаючи до складу джерел, до яких звертається Суд «загальні принципи права, визнані цивілізованими націями» розуміли під ними весь масив найбільш важливих правових формул, що в

основі своїй мали звичаєвий характер, але в силу своєї важливості набули значного поширення – і у часі, і у різних суспільствах, і навіть стосовно форм свого існування, будучи й об'єктами посилення в творах видатних юристів, і статтями конституцій чи інших нормативно-правових актів національних законодавств, і аргументами в резолютивній частині судових рішень – як національного, так і міжнародного рівня. Приклади таких загальних принципів знаходимо в більшості інших правових джерел:

- рівний над рівним влади не має;
- договори повинні дотримуватися;
- спеціальний закон відміняє загальний;
- наступний закон відміняє попередній;
- ніхто не може передати іншому прав більше, ніж має сам;
- закон вищої юридичної сили, відміняє закон меншої юридичної сили;
- кожен звинувачений має право на захист;
- кожен звинувачений має право на очну ставку з обвинувачем;
- будь-які збитки не повинні лишитися без компенсації;
- ніхто не може бути покараний без суду;
- відшкодування збитків включає упущену вигоду

та інші.

На думку юристів позитивістського напрямку ці принципи хоч і є правовими, але вони не можуть бути міжнародно-правовими джерелами безпосередньо: вони можуть застосовуватися лише як допоміжні засоби при тлумаченні норм міжнародного права. Соціологічне ж праворозуміння, як зазначалося, визнає за загальними принципами права юридичну природу, хоча й вимагає як основну умову – загальновизнаність цих принципів.

Отже як **допоміжні** джерела можуть розглядатися лише рішення міжнародних судів і арбітражів, доктринальні положення. Про них проте сказано, що це «засоби визначення норм».

Залишається спірним можливість визначити належне місце серед джерел **резолюцій міжнародних організацій**. На сьогодні кожна МО розглядається як носій унікальної міжнародної правосуб'єктності, і тому їх правотворча компетенція, які і обов'язковість виданих ними актів є питанням (нормою) їх установчого договору.

Лекція № 3

ОСНОВНІ ПРИНЦИПИ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА

План

1. Проблема визначення статусу принципів у міжнародному праві
2. Характеристика основних принципів міжнародного права
3. Джерела кодифікації основних принципів міжнародного права
4. Логічна «парність» основних принципів міжнародного права

Література

1. Радзивілл О. А. Міжнародне право. Опорний конспект лекцій. Електронна версія
2. Міжнародне публічне право: підручник у 3 т. [В. Ф. Антипенко, Л.Д. Тимченко, О.В. Беглий, О.А. Радзівілл та ін.]; за заг. ред. В. Ф. Антипенка. – К.: НАУ, 2012. – Т.1. – 420 с.
3. Міжнародне право: Основи теорії: Підручник/ В.Г.Буткевич, В.В.Мицик, О.В.Задорожній; За ред. В.Г. Буткевича. - К.: Либідь, 2002. - 608 с.
4. Лукашук И. Международное право. Элементарный курс. – Переиздан. – М.: Юрист, 2003. – 216 с.
5. Статут Організації Об'єднаних Націй від 26.06.1945 року
6. Декларація про принципи міжнародного права з дружній відносин і співробітництва між державами відповідно до Статуту ООН від 24.10. 1970 р.
7. Заключний акт Наради з Безпеки і Співробітництва в Європі, від 01.08 1975 р.

1. Проблема визначення статусу принципів у міжнародному праві

Принципи (з латини «начала») є одним з головних елементів будь-якої концептуальної системи – адже саме принципи визначають логіку організації і впливу концептуальної системи на об'єктивну реальність.

Принципи права – це ті ціннісні й організаційні основи, на яких право формувалося і впливало на життя суспільств, відносини в межах яких воно регулювало. Саме ті звичаєві норми, що «правильно» регулювали найбільш важливі суспільні відносини й дотримання яких незмінно виправдовувало себе впродовж тривалого часу, і ставали принципами – звичаєво-правового, чи релігійно-правового, чи етико-правового чи політико-правового регулювання. Розвиток законодавчих функцій держави призвів до кодифікації багатьох звичаїв і, перш за все, тих, що розглядалися в суспільстві як принципи регулювання суспільних відносин.

Найвидатніші системи регулювання суспільних відносин, якими стали давньоіндійське, давньокитайське, давньоіудейське й римське право, продовжуючи самостійне життя й після занепаду суспільств, що їх створили, породили нову форму існування правових принципів: вони стали застосовуватися як «визнані цивілізованими націями» основи регулювання відносин між суб'єктами різного походження й соціального статусу, зокрема між кланами і племенами, поліетнічними військовими ордами, торговими гільдіями, орденами, зрештою, монархами і «самоврядними націями». Таким чином, загальні принципи права стали регулювати міжнародні відносини.

Отже для міжнародного права як відносно молодого відгалуження від масиву правових систем національного, конфесійного чи цивілізаційного походження – загальноправові принципи є засобом постійного взаємозв'язку й підтримки фундаментальної змістовної єдності з цими та іншими системами регулювання суспільних відносин.

У процесі формування норм міжнародного права, принципи виконують роль фундаментальних положень, на основі яких створюються конкретні норми. На думку І.І. Лукашука принципи міжнародного права виражають і

охороняють комплекс загальнолюдських цінностей, зокрема таких як мир, співробітництво і права людини. Саме вони формують ідейну основу функціонування й розвитку міжнародного права і є підґрунтям міжнародного правопорядку та критерієм міжнародної законності. На універсальному рівні у міжнародному праві діють принципи-норми найбільш загального характеру. З іншого боку, їх доповнюють різноманітні масиви спеціальних принципів, як, наприклад, принципи «найбільш сприятливої нації» чи національного режиму, кодифіковані, відповідно, у статтях 1 і 3 ГАТТ-47.

Таким чином, ведучи мову про принципи міжнародного права, ми повинні пам'ятати їх потенційне різноманіття й доктринальну спірність чи навіть невизначеність їх окремих категорій. Сама назва підрозділу виявляє проблемне питання: чи виділити лише «основні принципи міжнародного права» як імперативні норми міжнародного права, на яких будується вся його сучасна система, чи розглядати принципи міжнародного права широко (*sensu lato*), включаючи в них і загальні, і основні і спеціальні.

2. Характеристика основних принципів міжнародного права

В міжнародному праві діє, як визначає її І.І. Лукашук, «система норм особливого роду» – основні принципи міжнародного права, наділені вищою юридичною силою – в якості міжнародно-правових норм *jus cogens*. Саме ці основні принципи – принципи Статуту ООН – складають змістовну основу сучасного міжнародного права. Однак їх статус піддається сумніву. Наприклад, англо-американський підхід до розуміння “*jus cogens*” відносить до цієї категорії лише заборону рабства, геноциду та тортур. Знаходить прихильників «принцип невизнання імперативного характеру всіх десяти основних принципів міжнародного права» і серед вітчизняних юристів-міжнародників. Можна виділити загалом три точки зору стосовно правової природи основних принципів МП:

1) Традиційна точка зору – надання основним принципам міжнародного права статусу норм *jus cogens*;

2) Надання імперативного характеру не всім десяти основним принципам, а лише їх частині, що в свою чергу породжує різнобій стосовно того, які ж саме принципи заслуговують на імперативний статус;

3) Нарешті, точка зору, відповідно до якої принципи міжнародного права не мають статусу *jus cogens*.

Причиною подібних розбіжностей називають, перш за все, відсутність кодифікованого переліку всіх (на сьогодні десяти) основних принципів МП, де б чітко було визначено їхній імперативний статус. Те, що акти, присвячені основним принципам, не мають положень про надання їм статусу *jus cogens*, дає підстави піддавати сумніву їх імперативну природу. Але кожен автор, формуючи власну думку про правову природу основних принципів міжнародного права, перш за все повинен звертатися до Статуту ООН та інших джерел, присвячених розкриттю юридичної природи й кодифікації принципів Статуту, згодом визначених як «основні принципи міжнародного права». Як буде показано далі, виходячи з духу Статуту, й відповідно до тлумачення «букви» трьох міжнародних актів, що сформували систему основних принципів МП, можна стверджувати пріоритетність зобов'язань, що випливають зі Статуту ООН – в тому числі й з принципів Статуту – над усіма іншими зобов'язаннями, в межах позитивного міжнародного права, відповідно ст.103 Статуту.

3. Джерела кодифікації основних принципів

Документами, в яких викладено основні принципи міжнародного права, є Статут ООН 1945 р.; Декларація про міжнародно-правові принципи дружби й співробітництва між державами, відповідно до статуту ООН 1970 р. і Заключний акт НБСЄ (Гельсінкі, 1975).

1. Статут ООН від 26 червня 1945 року

З трьох вищеназваних актів, що є джерелами основних принципів міжнародного права, Статут ООН є єдиним джерелом, що має формально

обов'язкову силу. Притому це вища обов'язкова сила Статуту ООН, визначена у його ст. 103 таким чином:

«У випадку, коли зобов'язання Членів Організації з Цього Статуту суперечитимуть їхнім зобов'язанням з будь-якої іншої міжнародної угоди, переважну силу мають зобов'язання з Цього Статуту».

Отже тлумаченню положень Статуту для визначення правової природи основних принципів МП має приділятися вирішальне значення.

Перш за все наведемо повністю текст ст. 2 глави 1, де вперше були перелічені основні принципи міжнародного права.

Глава 1 Статуту «Цілі і принципи» визначає загальну основу діяльності Об'єднаних Націй і системи сучасного міжнародного права. У ст. 2 Статуту зазначено:

«Для досягнення цілей, вказаних у ст. 1, Організація й її Члени діють у відповідності до наступних Принципів:

- 1) Організація побудована на принципі суверенної рівності всіх її Членів;
- 2) Всі Члени ООН добросовісно виконують взяті на себе за цим Статутом зобов'язання заради спільної мети – забезпечити їм всім в сукупності права і привілеї, що випливають з приналежності до складу Членів Організації;
- 3) Всі Члени ООН вирішують свої міжнародні спори мирними засобами таким чином, що б не піддавати загрозі міжнародний мир та безпеку і справедливість;
- 4) Всі Члени ООН утримуються в їхніх міжнародних зносинах від загрози силою чи її застосування як проти територіальної недоторканності чи політичної незалежності будь-якої держави, так і будь-яким іншим чином, несумісним з Цілями Об'єднаних Націй;
- 5) Всі Члени ООН надають їй всебічну допомогу в усіх діях, вчинених нею у відповідності до Цього Статуту, і утримуються від надання допомоги

будь-якій державі, проти якої ООН вчиняє дії превентивного чи примусового характеру;

6) Організація забезпечує, щоб держави, які не є її Членами, діяли у відповідності до цих Принципів, наскільки це може виявитися необхідним для підтримки міжнародного миру і безпеки;

7) Цей Статут ніяким чином не наділяє ООН правом втручатися у справи, що за змістом входять у внутрішню компетенцію будь-якої держави, і не вимагає від Члена ООН подавати такі справи на розв'язання, відповідно до цього Статуту; проте цей принцип не стосується застосування примусових заходів на підставі Глави VII.

Аналізуючи ст. 2 Статуту, слід звернути увагу на три наступні моменти: По-перше, хоч перераховані тут принципи прямо не визначені як основні принципи міжнародного права, але те, що ООН керується ними для досягнення тих цілей, заради яких вона створена, безумовно виділяє перераховані принципи в особливу категорію. По-друге, у статті 2, ми знаходимо лише шість принципів, тоді як доктрина говорить про десять основних принципів міжнародного права. При цьому прямо як принцип (на якому побудована вся діяльність ООН) визначено лише принцип суверенної рівності держав, проте, виходячи з гіпотези на початку статті, кожен пункт ст. 2 містить кожен свій принцип. Але пунктів сім, а ми бачимо лише шість «визнаних» доктриною основних принципів МП!?

Отже по-третє, п. 6. ст. 2 Статуту ООН досить чітко викладає упущений доктриною принцип, за яким Організація наділяється правом і обов'язком у випадках, коли це необхідно для міжнародного миру й безпеки забезпечувати, щоб всі члені міжнародного співтовариства керувалися принципами Статуту. Незрозумілим лишається лише питання, чому цей принцип упущено в наступних актах, присвячених основним принципам МП.

Таким чином, п. 6 ст. 2 разом зі ст. 103 Статуту дає ключ до розуміння правової природи викладених у ст. 2 принципів – як імперативних норм

міжнародного права і основних принципів, в якості яких вони були визначені в «Декларації про принципи» 1970 р.

Говорячи про Статут як джерело основних принципів МП, слід згадати ще один принцип, відсутній у ст. 2 Статуту, але, «закріплений Статуті ООН». Дійсно, у ст. 1 Статуту ООН, де визначено цілі, що переслідує ООН, пунктом 2 визначено: «розвивати дружні відносини між націями на засадах дотримання принципу рівноправ'я і самовизначення народів...», на що і посилається Декларація про принципи 1970 р.

2. Декларація про принципи міжнародного права, стосовно дружніх відносин і співробітництва між державами, відповідно до статуту ООН від 24 жовтня 1970 року.

Наступним важливим документом, який дозволив узагальнити досвід поширення впливу на міжнародне право принципів, визначених у ст. 2 Статуту ООН і адаптувати їх до більш широкого й ефективного застосування через тлумачення й систематизацію – є Декларація про принципи міжнародного права, стосовно дружніх відносин і співробітництва між державами, відповідно до статуту ООН від 24 жовтня 1970 р. (далі Декларація про принципи). Як бачимо, назва Декларації тісніше зв'язує принципи, викладені у ст. 2 Статуту ООН з такими її цілями як розвиток дружніх відносин і співробітництво.

Розкриття змісту принципів подано в новій послідовності, відповідно до абзацу 17, яке стало першим детальним тлумаченням принципів, підкріпленим авторитетом ГА ООН.

1) Принцип, відповідно до якого держави утримуються в своїх міжнародних зносинах від погрози силою і її застосування як проти територіальної цілісності чи політичної незалежності будь-якої держави, так будь-яким іншим чином, несумісним з цілями ООН – розкривається в наступних тезах:

Кожна держава зобов'язана утримуватися від погрози силою чи її застосування. Така погроза силою і її застосування кваліфікуються як

порушення міжнародного права і Статуту ООН – вони ніколи не повинні застосовуватися в якості засобів урегулювання міжнародних проблем.

Агресивна війна складає злочин проти миру, за який міжнародним правом передбачена відповідальність. Відповідно до цілей і принципів ООН, держави повинні утримуватися від пропаганди агресивних війн.

Кожна держава зобов'язана утримуватися від погрози силою чи її застосування з метою порушення існуючих міжнародних кордонів іншої держави чи в якості засобу розв'язання міжнародних (включаючи територіальні й такі, що стосуються державних кордонів) спорів. Держави також зобов'язані утримуватися від погрози силою чи її застосування з метою порушення міжнародних демаркаційних ліній.

Держави зобов'язані утримуватися від актів репресалій, пов'язаних з застосуванням сили.

Кожна держава зобов'язана утримуватися від будь-яких насильницьких дій, що позбавляють народи їх права на самовизначення, свободу і незалежність.

Кожна держава зобов'язана утримуватися від організації чи заохочення організації іррегулярних сил чи озброєних банд, включаючи найманців, для вторгнення на територію іншої держави.

Кожна держава зобов'язана утримуватися від організації в іншій державі підбурювання, допомоги чи участі в актах громадянської війни чи терористичних актах, а також від сприяння на своїй території діяльності спрямованої на здійснення таких актів.

Територія держави не може бути об'єктом військової окупації, якщо остання є наслідком застосування сили в порушення Статуту. Територія держави не може бути об'єктом придбання іншою державою внаслідок погрози силою чи її застосування. Ніякі територіальні придбання шляхом погрози силою чи її застосування не повинні визнаватися законними».

2) Принцип, відповідно до якого держави вирішують свої міжнародні спори мирними засобами таким чином, щоб не піддавати загрозі

міжнародний мир, безпеку і справедливість – розкривається в наступних тезах:

Кожна держава розв'язує свої міжнародні спори з іншими державами мирними засобами таким чином щоб не піддавати загрозі міжнародний мир, безпеку й справедливість.

Держави в зв'язку з цим повинні намагатися якнайшвидше врегулювати свої міжнародні спори шляхом переговорів, обстеження, посередництва, примирення, арбітражу, судового розгляду, звернення до регіональних органів і домовленостей чи іншими мирними засобами на свій вибір. В пошуках такого врегулювання сторони повинні приходити до згоди стосовно тих мирних засобів, які б відповідали обставинам і характеру спору. Сторони зобов'язані на випадок недосягнення врегулювання спору одним з перерахованих засобів, продовжувати зусилля з врегулювання спору шляхом застосування інших узгоджених між ними засобів.

Держави-сторони міжнародного спору та інші держави повинні утримуватися від будь-яких дій, що можуть загострити ситуацію настільки, що загрозі буде піддано підтримка міжнародного миру і безпеки, і повинні діяти відповідно до цілей і принципів ООН.

Міжнародні спори вирішуються, виходячи з суверенної рівності держав і у відповідності до принципу вільного вибору засобів. Застосування процедури врегулювання спору чи згода на таку процедуру, вільно узгоджену між державами стосовно існуючих чи майбутніх спорів, де вони є сторонами, не повинно розглядатися як несумісне з принципом суверенної рівності.

3) Принцип, що стосується обов'язку відповідно до Статуту не втручатися у справи, що входять до внутрішньої компетенції будь-якої іншої держави – розкривається в наступних тезах:

Жодна держава чи група держав не має права втручатися прямо чи опосередковано з якої б то не було причини у внутрішні й зовнішні справи будь-якої іншої держави. Внаслідок цього збройне і всі інші форми

втручання, як і будь-які погрози, спрямовані проти правосуб'єктності держави чи проти її політичних, економічних, культурних основ, є порушенням міжнародного права.

Жодна держава не може ні застосовувати, ні заохочувати застосування економічних, політичних чи будь-якого іншого характеру заходів з метою підпорядкування собі іншої держави... й отримання від цього будь-яких переваг. Жодна держава не повинна організовувати, розпалювати, фінансувати, підбурювати чи допускати підривно терористичну й військову діяльність, спрямовану на насильницьке повалення ладу іншої держави, сприяти такій діяльності, втручатися у внутрішню боротьбу в іншій державі.

Застосування сили з метою позбавити народи їхньої національної самобутності є порушенням їх невід'ємних прав і принципу невтручання.

Кожна держава має невід'ємне право обирати собі політичну, економічну, соціальну й культурну систему без втручання в будь-якій формі з боку будь-якої іншої держави.

4) Зобов'язання держав співробітничати одна з одною у відповідності до Статуту – розкривається в наступних тезах:

Держави зобов'язані, незалежно від розбіжностей в їхніх політичних, економічних і соціальних системах, співробітничати одна з одною в різноманітних галузях міжнародних відносин з метою підтримки міжнародного миру й безпеки і сприяння міжнародній економічній стабільності й прогресу, загальному добробуту народів і міжнародній співпраці, вільній від дискримінації, побудованій на таких розбіжностях.

Для цього держави співпрацюють у напрямках:

а) підтримки міжнародного миру і безпеки;

б) ствердження загальної поваги і дотримання прав людини і основних свобод для всіх і в ліквідації всіх форм расової дискримінації в всіх форм релігійної нетерпимості;

в) здійснення економічних, соціальних, культурних, технічних і торгових міжнародних відносин у відповідності до принципів суверенної рівності й невтручання;

г) у співробітництві з ООН держави члени ООН зобов'язані вдаватися до спільних чи індивідуальних заходів, передбачених відповідними положеннями Статуту. Держави співпрацюють в економічній, соціальній і культурній сферах, а також в галузях науки й техніки, сприяючи світовому прогресу культури й освіти. Держави зобов'язані співробітничати у сприянні світовому економічному зростанню, особливо в країнах, що розвиваються.

5) Принцип рівноправ'я й самовизначення народів – розкривається в наступних тезах:

В силу принципу рівноправ'я й самовизначення народів, закріпленого в Статуті ООН, всі народи мають право вільно визначати без втручання ззовні свій політичний статус і здійснювати свій економічний, соціальний і культурний розвиток, і кожна держава зобов'язана поважати це право у відповідності до положень Статуту.

Кожна держава повинна сприяти спільними й індивідуальними зусиллями здійсненню принципу рівноправ'я й самовизначення народів, відповідно до положень Статуту, і надавати допомогу ООН у виконанні зобов'язань, покладених на неї Статутом зі здійснення цього принципу для того, щоб:

а) сприяти дружнім відносинам і співробітництву між державами

б) швидше покласти край колоніалізму, виявляючи належну повагу до вільного волевиявлення зацікавлених народів, і пам'ятаючи, що підпорядкованість народів іноземному гніту, пануванню й експлуатації є порушенням цього принципу й запереченням основних прав людини та суперечить Статуту ООН.

Кожна держава зобов'язана сприяти спільними й самостійними діями загальній повазі й дотриманню прав людини і основних свобод, відповідно до Статуту.

Формами здійснення народом права на самовизначення можуть бути:

- створення суверенної й незалежної держави;
- вільне приєднання до незалежної держави чи об'єднання з нею;
- заснування будь-якого іншого політичного статусу, вільно

визначеного народом

Кожна держава зобов'язана утримуватися від будь-яких насильницьких дій, що позбавляють народи... їх права на самовизначення, свободу і незалежність. В своїх заходах проти таких насильницьких дій і здійсненні опору ці народи, реалізуючи своє право на самовизначення, можуть домагатися підтримки й отримувати її у відповідності до цілей і принципів Статуту.

Територія колонії чи іншої несамоврядної території має, відповідно до Статуту, окремий і відмінний від статусу території управляючої держави статус; такий відмінний статус існує доти, доки народ відповідної несамоврядної території не втілить своє право на самовизначення, відповідно до Статуту, особливо, до його цілей і принципів.

Ніщо в наведених вище пунктах не повинно тлумачитися як санкціонування чи заохочення будь-яких дій, які б вели до розчленування або ... порушення територіальної цілісності чи політичної єдності суверенних незалежних держав, які в своїх діях дотримуються принципу рівноправ'я й самовизначення народів... і, відповідно, мають уряди, в яких без різниці у расі, вірі чи кольорі шкіри представлене все населення, що проживає на цій території.

Кожна держава повинна утримуватися від будь-яких дій, спрямованих на часткове чи повне порушення національної єдності й територіальної цілісності будь-якої іншої держави чи країни.

6) Принцип суверенної рівності держав – розкривається в наступних тезах:

Всі держави користуються суверенної рівністю. Вони мають однакові права й обов'язки і є рівноправними членами міжнародного співтовариства

незалежно від економічних, соціальних, політичних чи будь-яких інших відмінностей. Поняття суверенна рівність включає наступні елементи:

- а) держави юридично рівні;
- б) кожна держава має права, властиві повному суверенітету;
- в) кожна держава зобов'язана поважати правосуб'єктність інших держав;
- г) територіальна цілісність і політична незалежність держав недоторканні;
- д) кожна держава має право вільно обирати і розвивати свої політичні, соціальні, економічні і культурні системи;
- е) кожна держава зобов'язана виконувати повністю і добросовісно свої міжнародні зобов'язання і жити в мирі з іншими державами.

7) Принцип добросовісного виконання державами зобов'язань, взятих ними відповідно до Статуту розкривається у наступних тезах:

Кожна держава зобов'язана добросовісно виконувати зобов'язання, взяті нею відповідно до Статуту ООН.

Кожна держава зобов'язана добросовісно виконувати свої зобов'язання, відповідно до загальновизнаних принципів і норм міжнародного права.

Кожна держава зобов'язана добросовісно виконувати свої зобов'язання, відповідно до міжнародних угод, чинних відповідно до загальновизнаних принципів і норм міжнародного права.

У випадку, коли зобов'язання з міжнародних угод, суперечать зобов'язанням членів ООН за Статутом ООН, перевагу мають зобов'язання за Статутом.

Системно важливими для подальшого розвитку доктрини з основних принципів міжнародного права є «Загальні положення» Декларації. Саме тут визначено наступні важливі моменти:

«..При тлумаченні і застосуванні викладених вище принципів останні залишаються взаємопов'язаними і кожен принцип має розглядатися в світлі інших принципів...»

«...принципи Статуту, втілені у цій Декларації, є основними принципами міжнародного права... і тому ООН ...закликає всі держави керуватися цими принципами в своїй міжнародній діяльності і розвивати свої відносини на основі суворого дотримання цих принципів».

Розглянувши Основні принципи за Декларацією зауважимо наступне:

- У Декларації перелік основних принципів дається у послідовності, іншій ніж це викладено у ст. 2 Статуту ООН;
- У Декларації не взято до уваги один з принципів ст. 2 Статуту ООН, а саме викладений у п. 6. ст. 2, який можна визначити як «Принцип забезпечення з боку ООН всезагального дотримання принципів, викладених у Статуті ООН»;
- У Декларації додано один принцип, якого немає у ст. 2 Статуту ООН, але який є у ст. 1. Статуту – «Принцип рівноправ'я й самовизначення народів».

Отже «Декларація про принципи» 1970 року визначила як основні принципи міжнародного права принципи, що містяться у пп. 1-5 і п. 7 ст. 2 Статуту ООН, а також принцип «рівноправ'я й самовизначення народів», згаданий у п. 2 ст. 1 Статуту ООН.

3. Декларація принципів, якими держави-учасниці керуватимуться у взаєминах від 1 серпня 1975 року.

Нарада з безпеки й співробітництва у Європі, що проходила з 3 червня 1973 року по 1 серпня 1975 року пунктом а) Заключного акту затвердила власну Декларацію принципів датовану, як і весь акт, 1 серпня 1975 р. В декларації за власною системою і у відредагованому (компактному) вигляді викладено 10 принципів, 7 з яких вже втілені у Статуті ООН і Декларації про принципи 1970 р., а три нових виведені з означених джерел, де вони вже

містилися у вигляді самостійних положень, хоч і не у відокремленій ще формі, це принципи:

- «непорушності кордонів» (III);
- «територіальної цілісності» (IV);
- «поваги до прав людини і основних свобод, включаючи свободу думки, совісті релігії й переконань» (VII).

Як зазначено в абзацах 3-5 Преамбули Декларації, держави- учасниці:

«...підтверджуючи, відповідно до свого членства в ООН і відповідно до цілей і принципів ООН, свою повну і активну підтримку ООН...

Висловлюючи свою спільну відданість принципам, які викладені нижче, і які знаходяться у відповідності до Статуту ООН, а також свою спільну волю діяти, впроваджуючи ці принципи, відповідно до цілей і принципів Статуту ООН, заявляють про свою рішучість поважати і застосовувати у зносинах кожного з них з усіма іншими державами-учасниками, незалежно від їхніх політичних, економічних і соціальних систем, а також їх розміру, географічного розташування і рівня економічного розвитку, наступні принципи, які всі мають першорядне значення, і якими вони будуть керуватися у взаємних відносинах».

I. Суверенна рівність, повага до прав, притаманних суверенітету

Держави-учасниці поважатимуть суверенну рівність і своєрідність одна одної, а також всі права, притаманні їх суверенітету, до числа яких зокрема входить право кожної держави:

- на юридичну рівність
- на територіальну цілісність
- на свободу і політичну незалежність

Вони також поважатимуть право одна одної вільно обирати й розвивати свої політичні, соціальні, економічні й культурні системи, рівно як і право видавати свої закони й адміністративні правила.

В рамках міжнародного права всі держави-учасники мають рівні права і обов'язки. Вони поважатимуть право кожної держави визначати і

здійснювати на свій розсуд відносини з іншими державами, відповідно до міжнародного права і в дусі цієї декларації. Вони вважають, що їхні кордони можуть змінюватися, у відповідності до міжнародного права, мирним шляхом і за домовленостями. Вони також мають право належати чи не належати до міжнародних організацій, бути чи не бути учасником союзних договорів; вони також мають право на нейтралітет.

II. Незастосування сили чи погрози силою

Держави-учасниці будуть утримуватися в міжнародних відносинах від застосування сили чи погрози силою як проти територіальної цілісності чи політичної незалежності будь-якої держави, так і будь-яким іншим чином, несумісним з цілями ООН і з цією Декларацією. Ніякими мотивами не може бути обґрунтоване звернення до погрози силою чи до її застосування в порушення цього принципу.

Відповідно держави-учасниці утримуватимуться від будь-яких дій, що становлять погрозу силою чи її застосування проти іншої держави-учасниці. Вони також утримуватимуться від будь-яких проявів сили з метою примусити іншу державу-учасницю до відмови від повного здійснення її суверенних прав, вони також утримуватимуться від актів репресалій з застосуванням сили.

Ніяке застосування сили чи погрози силою не буде використане як засіб врегулювання спорів чи питань, що можуть викликати спори між ними.

III. Непорушність кордонів

Держави-учасниці розглядають як непорушні всі кордони одна одної, як і кордони всіх держав в Європі, і тому вони будуть утримуватися від будь-яких посягань на ці кордони. Вони будуть також утримуватися від будь-яких вимог чи дій, спрямованих на захоплення чи узурпацію частини або всієї території будь-якої держави-учасниці.

IV. Територіальна цілісність держав

Держави-учасниці будуть поважати територіальну цілісність кожної з держав-учасниць. У відповідності до цього вони будуть утримуватися від

будь-яких дій, не сумісних з цілями і принципами Статуту ООН проти територіальної цілісності, політичної незалежності чи єдності будь-якої держави-учасниці, зокрема від застосування сили чи погрози силою.

Держави-учасниці будуть утримуватися від перетворення території одна одної в об'єкт військової окупації або об'єкт придбання будь-яким іншим протиправним способом чи шляхом погрози його здійснити. Ніяка окупація чи придбання таким чином не визнаватимуться законними.

V. Мирне врегулювання спорів

Держави-учасниці будуть розв'язувати спори між ними мирними засобами таким чином, щоб не піддавати загрозі міжнародний мир і безпеку та справедливість.

Вони будуть добросовісно і у дусі співробітництва докладати зусиль, щоб у короткий строк прийти до справедливого рішення, заснованого на міжнародному праві. З цією метою вони будуть використовувати такі засоби, як переговори, обслідування, посередництво, примирення, арбітраж, судовий розгляд чи інші мирні засоби за їх власним вибором, включаючи будь-яку процедуру урегулювання, узгоджену до виникнення спорів, в яких вони були б сторонами. Якщо сторони в спорі не досягнуть його розв'язання шляхом одного з вищенаведених мирних засобів, вони будуть продовжувати шукати взаємоузгоджені засоби мирного врегулювання спору, утримуючись від будь-яких дій, що можуть погіршити становище тією мірою, якою будуть поставлені під загрозу підтримка міжнародного миру і безпеки і тим самим ускладниться мирне врегулювання.

VI. Невтручання у внутрішні справи

Держави-учасниці будуть утримуватися від будь-якого втручання, прямого чи опосередкованого індивідуального чи колективного, у внутрішні чи зовнішні справи, що входять до внутрішньої компетенції іншої держави-учасниці, незалежно від їхніх взаємовідносин.

Вони будуть утримуватися від будь-якої форми збройного втручання від загрози такого втручання проти іншої держави-учасниці.

Вони будуть так само утримуватися від будь-якого іншого акта військового чи політичного, економічного чи іншого примусу, спрямованого на те, щоб підпорядкувати своїм власним інтересам здійснення іншою державою-учасницею прав, притаманних їхньому суверенітету і, таким чином, забезпечити собі переваги будь-якого ґатунку.

Відповідно, вони будуть утримуватися від надання прямої чи опосередкованої допомоги терористичній, підривній чи іншій діяльності, спрямованій на насильницьке повалення уряду іншої держави-учасниці.

VII. Повага до прав людини і основних свобод, включаючи свободу думки, совісті релігії й переконань

Держави-учасниці будуть поважати прав людини і основні свободи, включаючи свободу думки, совісті, релігії й переконань, для всіх без різниці у расі, статі, мові й релігії.

Вони будуть заохочувати і розвивати ефективне здійснення цивільних, політичних, економічних, соціальних, культурних та інших прав і свобод, які всі обумовлені гідністю, притаманною людській особистості і істотними для її вільного і повного розвитку.

В цих рамках держави-учасники будуть визнавати й поважати свободу особистості сповідувати – одноосібно чи спільно з іншими – релігію чи віру, діючи за велінням власної совісті.

Держави-учасниці, на чийй території перебувають національні меншини, будуть поважати право осіб, приналежних до таких меншин, на рівність перед законом, і будуть забезпечувати повну можливість фактичного користування правами людини і основними свободами і, таким чином, захищатимуть їх законні інтереси в цій сфері.

Держави-учасниці визнають загальне значення прав людини і основних свобод, повага до яких є істотним чинником миру, справедливості і добробуту, необхідних для забезпечення розвитку дружніх відносин і співробітництва між ними і між всіма державами.

Вони будуть постійно поважати ці права і свободи у своїх взаємовідносинах і докладатимуть зусиль, спільно і самостійно, включаючи співробітництво з ООН заради сприяння спільній і ефективній повазі до них.

Вони підтверджують права осіб знати свої права й обов'язки в цій сфері й чинити відповідно до них.

В області прав людини і основних свобод держави-учасниці будуть діяти відповідно до цілей і принципів Статуту ООН та Загальної декларації прав людини. Вони будуть також виконувати свої зобов'язання з міжнародних декларацій і угод у цій сфері, включаючи Міжнародні пакти з прав людини, якщо вони ними зв'язані.

VIII. Рівноправ'я і право народів розпоряджатися своєю долею

Держави-учасниці, будуть поважати рівноправ'я народів і право народів розпоряджатися своєю долею, діючи постійно відповідно до цілей і принципів Статуту ООН і норм міжнародного права, включаючи ті, що відносяться до територіальної цілісності держав.

Виходячи з принципу рівноправ'я і прав народів розпоряджатися своєю долею, всі народи мають права в умовах повної свободи визначати... свій внутрішній і зовнішній політичний статус без втручання ззовні і здійснювати на власний розсуд свій політичний, економічний, соціальний і культурний розвиток.

Держави-учасниці, підтверджують спільне значення дотримання й ефективної реалізації рівноправ'я і права народів розпоряджатися своєю долею для розвитку дружніх відносин між ними, як і між всіма державами; вони нагадують також про важливість виключення будь-якої форми порушення цього принципу.

IX. Співробітництво між державами

Держави-учасниці будуть розвивати своє співробітництво одна з одною, як і з усіма іншими державами, в усіх напрямках, відповідно до цілей і принципів Статуту ООН. Розвиваючи своє співробітництво, держави-

учасниці приділятимуть особливе значення питанням, визначеним в межах НБСЄ, здійснюючи свій внесок в умовах повної рівності.

Вони намагатимуться, розвивати своє співробітництво як рівні, сприяти взаємопорозумінню й довірі, дружнім і добросусідським відносинам між ними, міжнародному миру, безпеці й справедливості. Вони також намагатимуться, розвиваючи своє співробітництво, підвищувати добробут народів і сприяти втіленню в життя їхніх сподівань, використовуючи, зокрема, вигоди, що випливають з розширення взаємного ознайомлення стосовно досягнень в економічній, науковій, технічній, соціальній, культурній і гуманітарній сферах, вони сприятимуть тому, щоб ці вигоди стали доступними для всіх. Вони враховуватимуть загальний інтерес щодо скорочення різниці в рівнях економічного розвитку і, особливо, інтереси країн, що розвиваються.

Вони підтверджують, що уряди, установи, організації й люди можуть відгравати належну позитивну роль у сприянні досягненню цілей їх співробітництва. Вони намагатимуться, розширюючи своє співробітництво, як це визначено вище, розвивати солідарність на кращій і міцнішій основі на благо своїх народів.

Х. Добросовісне виконання зобов'язань з міжнародного права

Держави-учасниці добросовісно виконуватимуть свої зобов'язання з міжнародного права – як ті, що випливають з загальновизнаних принципів і норм міжнародного права, так і ті, що випливають з укладених відповідно до МП договорів, учасниками яких вони є.

При здійсненні своїх суверенних прав, включаючи право видавати свої закони й адміністративні правила, вони керуватимуться своїми юридичними зобов'язаннями з міжнародного права, належним чином враховуючи й виконуючи положення Заключного акту НБСЄ.

Держави-учасниці підтверджують, що у випадку конфлікту зобов'язань членів ООН зі Статуту ООН і зобов'язань з будь-якого іншого договору чи міжнародної угоди, переважну силу матимуть зобов'язання за Статутом ООН у відповідності до статті 103 Статуту.

Всі принципи, викладені вище, мають першорядну важливість і вони будуть однаково неухильно застосовуватися при інтерпретації кожного з них з урахуванням інших.

Держави-учасниці висловлюють свою рішучість повністю поважати й застосовувати ці принципи, як вони викладені в цій Декларації, до їхніх взаємовідносин і співробітництва – з тим, щоб забезпечити кожній державі-учасниці переваги, забезпечені загальним дотриманням і застосування цих принципів.

Держави-учасниці, враховуючи викладені вище принципи, зазначають, що ця Декларація не зачіпає їхніх прав і зобов'язань, як і відповідних договорів та інших угод і домовленостей.

Держави-учасниці висловлюють переконаність у тому, що дотримання цих принципів буде сприяти розвитку нормальних і дружніх відносин і співробітництва між ними в усіх сферах. Вони також висловлюють переконаність у тому, що дотримання цих принципів сприятиме розвитку політичних контактів між ними, що в свою чергу сприятиме кращому взаєморозумінню щодо їхніх позицій і поглядів.

Держави-учасниці заявляють про свій намір здійснювати свої відносини з усіма іншими державами в дусі принципів, викладених у цій Декларації.

Таким чином, положення Статуту ООН та інших, присвячених основним принципам міжнародного права актів, дають підстави тлумачити **основні принципи МП** як єдиний нероздільний комплекс однаковий за своєю юридичною силою керівних норм, наділених по відношенню до інших норм міжнародного права вищою юридичною силою.

4. Логічна «парність» основних принципів міжнародного права

В завершення підрозділу, присвяченого основним принципам міжнародного права, ще раз зазначимо, що в усіх трьох джерелах вони викладаються у різній послідовності, наслідком чого є відсутність єдиного

підходу до викладення і вивчення цих принципів. Виходячи з власного досвіду, можемо стверджувати, що характеристика принципів засвоюється значно ефективніше, якщо їх розташувати у вигляді п'яти «логічних пар», наприклад, у послідовності наведеній нижче у таблиці.

Логічна «парність» основних принципів міжнародного права

Суверенної рівності держав	Невтручання у внутрішні справи
Співробітництва між державами	Добросовісне виконання зобов'язань з міжнародного права
Мирного врегулювання спорів	Незастосування сили й погрози силою
Територіальної цілісності держав	Непорушності кордонів
Поваги до прав Людини і основних свобод	Рівноправ'я і право на самовизначення народів

Як бачимо, в кожній логічній парі принципи більш загального характеру з лівого стовпця доповнюються й конкретизуються відповідним принципом з правого стовпця.

Лекція № 4

ДЕРЖАВА ЯК СУВЕРЕННИЙ СУБ'ЄКТ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА.

ПРАВОНАСТУПНИЦТВО ДЕРЖАВ

План:

1. Суверенітет і міжнародна правосуб'єктність держави
2. Юрисдикція як внутрішній аспект суверенітету. Надання імунітету від юрисдикції
3. Історичність форм держави
4. Складові елементи держави, інститут визнання
5. правонаступництво держав

Література

1. Радзивілл О. А. Міжнародне право. Опорний конспект лекцій. Електронна версія
2. Міжнародне право: Основи теорії: Підручник/ В.Г.Буткевич, В.В.Мицик, О.В.Задорожній; За ред. В.Г. Буткевича. - К.: Либідь, 2002. - 608 с.
3. Конвенція про статус біженців, від 28.07. 1951р.
4. Конвенція про статус апатридів, від 28.09.1954 р.
5. Міжнародний пакт про громадянські й політичні права, від 16.12.1966 р.
6. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права, 16.12.1966 р.
7. 15. Угода про допомогу біженцям і вимушеним переселенцям, від 24.09.1993 р.
8. 16. Про громадянство України. Закон України від 18.01.2001 № 2235-III
9. Віденська конвенція «Про правонаступництво держав стосовно договорів», від 23.08. 1978 р.
10. Віденська конвенція «Про правонаступництво держав стосовно державної власності, державних архівів і державних боргів», від 08.04.1983 р.

1. СУВЕРЕНІТЕТ І МІЖНАРОДНА ПРАВОСУБ'ЄКТНІСТЬ ДЕРЖАВИ

1.1. Суверенітет держави

Теорія держави і права, як і теорія міжнародного права дають безліч визначень інституту держави. На нашу думку найоптимальніше співвідношення компактності й змістовної повноти такого визначення пропонує І.І. Лукашук: «Держава – це історично обумовлена форма організації населення, наділена необхідною повнотою влади для представництва його інтересів у міжнародному співтоваристві». Але таке розуміння інституту держави також є продуктом історичного розвитку, як і сам цей інститут.

Будь-яка інституціоналізована (тобто досить усталена) форма суспільного життя, не тільки, подібно до організму, має народитися і досягти своєї

зрілості, але й бути усвідомлена суспільством, як ефективна, правильна і бажана. Тоді вона включається в «систему очікувань» широких мас і стає, таким чином частиною суспільної правосвідомості, без якої жоден соціальний інститут не буди життєздатним. Отже «зрілість» держави, як соціального інституту, пов'язана з науковим і суспільним усвідомленням її основних істотних характеристик. Суспільство «ніби зі сторони» повинно проаналізувати через науковців це явище в його різноманітних історико-географічних проявах і сформулювати ідеал держави: як вона повинна, умовно кажучи, «працювати з найбільшою користю» – для свого народу і людства в цілому. Але для такого усвідомлення і суспільство повинно бути досить зрілим, зокрема мати такі соціальні інститути як наука і освіта.

Сучасне визначення держави обов'язково виходить з того, що це соціально-політична організація населення, наділеного суверенною владою над територією, яку воно населяє. Тобто, принаймні з юридичної точки зору, джерелом суверенної влади є народ, який делегує владні повноваження інститутам держави і місцевого самоврядування, а при неналежному їх функціонуванні може правомірно змінювати як окремих посадовців, так і структуру самої влади. Такі повноваження народу пов'язані, в свою чергу, з ідеалом **«громадянського суспільства»** – суспільства рівних перед законом громадян, наділених належними (і незалежними) механізмами зворотного зв'язку між ними і органами влади.

Громадянське суспільство є ідеалом Нового часу, разом з іншими явищами цього «перманентно перехідного» періоду, такими як: буржуазні революції, принцип верховенства права, ідея держави як суспільного договору і як держави-нації, парламентаризм (як формальне право податного стану, тобто платників податків через представницький орган визначати і контролювати долю своїх відрахувань у державну скарбницю), принцип стримування і протипаг, інституціоналізована наука і освіта тощо.

Сучасна держава є основною «дійовою особою», тобто суверенним суб'єктом сучасних міжнародних відносин і міжнародного права. Юридична

енциклопедія визначає **суверенітет** – як невідчужувану юридичну властивість незалежної держави, що втілює її політико-правову самостійність, вищу відповідальність і цінність її як первинного суб'єкта міжнародного права.

Суверенітет (з франц. «верховна влада») є основою міжнародної правосуб'єктності держави, і означає виняткове верховенство влади держави в межах її території й непідвладність держави будь-якій іншій державі (чи державам). Отже суверенітет має «внутрішній» (територіальне повновладдя, тобто **юрисдикцію**) і «зовнішній» (непідвладність волі будь-яких інших суб'єктів міжнародного права, тобто **міжнародна правосуб'єктність**) аспекти.

Як і держава, політико-правова категорія «суверенітет» лише недавно досяг своєї «зрілості», без чого було б неможливим і формування зрілої держави і зрілого міжнародного правопорядку, створеного суверенними юридично рівними державами. Три стадії розвитку категорії «суверенітет» як елемента західної політичної думки, пов'язані з трьома відомими мислителями-юристами:

Жан Боден (друга половина XVI ст.) – увів поняття «суверенітет» у політико-юридичну доктрину як комплекс «прерогатив» монарха – тобто кола питань публічного права, в які «Святий Престол», пануючий на той час над державами Європи, не мав права втручатися і в вирішенні яких світський володар не підпорядковувався ні йому, ні будь-кому іншому.

Гуго Гроцій (початок XVII ст.) – розвинув концепцію суверенітету – як головної ознаки міжнародної правосуб'єктності самоврядної нації, організованої в державу, незалежно ні від її форми правління (абсолютна чи конституційна монархія, республіка), ні від її офіційної релігії (католицька чи протестантська);

Жан Жак Руссо (друга половина XVIII ст.) – завершив розвиток концепції «суверенітету», охарактеризувавши його як делеговане уряду

волею всього народу державне повновладдя, яке при некомпетентності уряду може бути в нього (народом же) і відібране.

Отже в сучасному праві джерелом суверенітету формально виступає народ, а носієм суверенітету є держава, яка представляє інтереси свого народу на міждержавному рівні, діючи через свої органи й офіційних представників. На міжнародному рівні держава разом з іншими державами виключно на добровільній основі (як суверен) здійснює дипломатичні зносини, укладає міжнародні договори, в яких кодифікує правила міжнародної поведінки, створює міжнародні організації, які забезпечують виконання рішень, зафіксованих в договорах, а при конфлікті інтересів вирішує їх мирними засобами, відповідно до цілей і принципів Статуту ООН.

Правова основа цих та інших міждержавних відносин – **принцип суверенної рівності держав** – закріплено (кодифіковано) у п. 1. ст. 2. Статуту ООН. Відповідно до цього та інших основних принципів міжнародного права, міжнародна правосуб'єктність держав є суверенною, отже однаковою – в силу того, що всі держави визнано суверенами – носіями вищої влади на своїй території та в міждержавних відносинах.

В теорії держави і права часто говорять про внутрішній і зовнішній аспекти суверенітету. **Внутрішній** аспект суверенітету втілюється через юрисдикцію держави – тобто через повновладдя держави над своєю територією, а також над особами, майном чи юридичними фактами (в тому числі й актами) в її межах, а в деяких випадках і над особами, майном чи юридичними документами, які мають з державою тісний юридичний зв'язок, але знаходяться за її межами (детальніше про це далі в підрозділі 4). **Зовнішній** же аспект суверенітету втілюється через міжнародну правосуб'єктність держави, яка для кожної з держав як суверена є рівною з міжнародною правосуб'єктністю інших держав і первинною.

Зауважимо, що **несуверенні суб'єкти** міжнародного права, якими є **міжнародні міжурядові організації**, мають правосуб'єктність похідну, тобто делеговану державами-засновницями: кожна міжнародна організація

наділяється такою правосуб'єктністю, яка необхідна для виконання мети, з якою цю організацію створено. Отже правосуб'єктність міжнародних організацій є похідною, функціональною (функціонально обумовленою) і для кожної міжнародної організації унікальною, виходячи з необхідного для її діяльності обсягу прав і обов'язків, якими вона наділяється державами засновницями.

Над будь-якою державою, як сувереном, не може бути ніякої влади, крім волевиявлення її народу, але кожна держава зобов'язана добровільно й добросовісно підпорядковуватися приписам міжнародного права, які утворюються й закріплюються спільним волевиявленням держав – на основі і для захисту загальнолюдських цінностей.

У різних авторів бачимо різний перелік ознак, елементів, характеристик, які так чи інакше розкривають зміст категорії суверенітет. Найкоротшою характеристикою суверенітету обмежився МС ООН, у справі про пароплав «Уїмблдон»: «Право укладати міжнародні угоди – є ознакою суверенітету держави».

Лукашук І.І. вказує на такі найважливіші риси суверенітету:

1. Територіальне верховенство (на території держави діють лише закони цієї держави).
2. Територіальна цілісність (територія Д. не може бути змінена інакше, ніж за згодою вищого органу влади або і всього народу – в залежності від Конституції самої держави).
3. Формальна незалежність від б-яких інших суб'єктів МП.

Конференція Американських держав 1933 року в Монтевідео (Уругвай) охарактеризувала суверенітет класичними чотирма основними елементами: наявність території; організоване населення; легітимна влада і міжнародне визнання. Якщо перші три категорії є категоріями внутрішнього втілення волі населення і його державної влади, то визнання реалізується через міжнародні відносини, тобто дипломатичні (в широкому розумінні) зносини з державою, встановлення яких з боку інших держав і є юридичним актом визнання міжнародної правосуб'єктності цієї держави.

1.2. Міжнародна правосуб'єктність держави

Правосуб'єктність в юриспруденції розглядається як властивість бути самостійним суб'єктом правовідносин. Це включає, з одного боку потенційну наявність у суб'єкта комплексу природних, захищених об'єктивним правом прав і обов'язків, а з іншого – здатність своїми діями набувати права й користуватися ними та створювати обов'язки й виконувати їх, несучи відповідальність за невиконання. Перша властивість визначається як правоздатність, друга – як дієздатність. При цьому з дієздатності іноді виокремлюють здатність нести відповідальність за вчинену шкоду (деліктоздатність), здатність юридично оформлювати у відповідних актах своє волевиявлення (тестаментоздатність).

В силу суверенітету держави, її правосуб'єктність відрізняється від правосуб'єктності всіх інших суб'єктів – як міжнародного публічного, так і міжнародного приватного права.

Міжнародна правосуб'єктність держави виникає внаслідок самого факту утворення держави, в ідеалі державу створює народ (нація) на чолі зі своєю елітою: «виникнення держави – це юридичний факт, який започатковує її правосуб'єктність», тому правосуб'єктність держави називають «фактичною».

Держави правомочні створювати інші суб'єкти міжнародного права – міжнародні організації – шляхом укладання міжнародних угод, які або повністю присвячені новоутвореній МО або укладаються для регулювання певної групи міжнародних відносин, в одному договорі створюючи як правила регулювання (матеріальні договірні норми) так і інститути, що забезпечуватимуть їх виконання (міжнародні установи). Завдяки властивості створювати міжнародні організації правосуб'єктність держав ще називають, як зазначалося вище, первинною, на відміну від вторинної (похідної і функціональної) правосуб'єктності міжнародних організацій.

Відповідно до принципу суверенної рівності держав, суверенні права кожної держави обмежені лише рівними з нею суверенними правами інших

держав, що є основою сучасного міжнародного права. Тож держави підпорядковуються лише і безпосередньо МП. Але реалізація норм міжнародного права здійснюється державами, які вводять (імплементують) міжнародні норми в національне право. Крім того, більшість рішень, в яких містяться міжнародні норми, так чи інакше стосується питань, що перебувають під юрисдикціями держав, які приймають ці рішення, тобто, зрештою, є предметом регулювання національними актами. Особливо це стосується регулювання відносин, де стороною є особа, оскільки ці відносини обов'язково підпорядковуються національним правопорядкам (про що детальніше йтиметься далі). Відповідно, держави мають забезпечити взяті на себе міжнародні зобов'язання через своє законодавство, діяльність відповідних органів влади тощо. Це забезпечення зазвичай розглядається як імплементація.

Імплементація норм міжнародного права в національне законодавство

Імплементація – це є юрисдикційні повноваження держави з введення в національне «правове поле» норм міжнародного права. Процес імплементації є визначальним чинником формування сучасного міжнародного правопорядку через узгодження норм політико-правового життя держав з їх рішеннями і очікуваннями їх поведінки на рівні міжнародних домовленостей.

Імплементація як цілісний і багатоваріантний процес залучення правових норм у національне законодавство, загалом поділяється на дві категорії: загальна й спеціальна (індивідуальна) імплементація.

Загальна імплементація – це видання державою національної норми, яка весь масив норм міжнародного права, обов'язковість яких держава визнала тим чи іншим способом, проголошує частиною національного права. Прикладом такої імплементації може слугувати ст. 9 Конституції України, де зазначено, що належним чином ратифіковані міжнародні угоди, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України.

Індивідуальна (часткова, спеціальна) імплементація являє собою видання для кожного конкретного випадку національного нормативно-правового акта, яким вводиться в національне правове поле міжнародно-правові норми, що містяться у міжнародно-правовому акті. «Конкретний випадок» може полягати і в ратифікації окремої міжнародної угоди і в створенні закону (кодексу), в якому будуть імплементовані норми багатьох міжнародно-правових актів (наприклад, Митний кодекс України 2012 р. містить значний обсяг положень більшості догорів Маракеського пакету, Конвенції про гармонізовану систему кодифікації і класифікації товарів, низку інших митних конвенції тощо).

Поділ на загальну й індивідуальну імплементацію пов'язаний з відповідними способами її здійснення. Загальна теоретично передбачає надалі «автоматичне» введення в національне законодавство норм міжнародного права, хоча насправді такий «автоматизм» в романо-германській правовій сім'ї є неможливим, оскільки держава кожного разу приймає закон про ратифікацію чи інші акти про надання згоди на обов'язковість того чи іншого міжнародного документу: загальна імплементація створює лише основу для індивідуальної, без якої норма міжнародного права в національні правопорядки романо-германської сім'ї – не потрапить.

Спеціальна імплементація здійснюється через «**пряму**» й «**опосередковану**» імплементацію міжнародно-правових норм.

Пряма імплементація (або **інкорпорація** – від лат. *incorporare* – втілювати) передбачає введення в національне правове поле міжнародного акту без будь-яких його змін – шляхом видання коротенького національного акту, яким «воля Законодавця» санкціонує таке введення. Найбільш очевидним прикладом такої інкорпорації є закони про приєднання чи закони про ратифікацію – в залежності від того, яку процедуру вимагає набуття членства в тій чи іншій міжнародній угоді і (або) міжнародній організації.

Опосередкована імплементація (**трансформація**) – це введення норм міжнародного права у власній редакції Законодавця – шляхом видання новоствореної системи норм, які за змістом і призначенням є втіленням норм міжнародного акту (чи кількох актів), що імплементуються, але за формою є власним витвором національної юридичної думки – переважно законом (кодексом). Зазвичай до опосередкованої імплементації застосовують поняття «трансформація». Митний кодекс, зазначений вище є якраз прикладом такої трансформації. В праві ЄС, де поточна нормотворчість покладена передовсім на Європейську комісію, дві найбільш поширені форми нормотворчості – регламенти і директиви призначені, відповідно, до прямої й опосередкованої імплементації, як це було закріплено в установчих договорах (первинному праві) ЄС: регламенти мають пряму дію в усіх двадцяти семи державах-членах ЄС (інкорпорація), директиви ж мають імплементуватися окремими національними актами держав-членів ЄС, відповідно до їх законодавства (трансформація).

2. ЮРИСДИКЦІЯ ЯК ВНУТРІШНІ АСПЕКТ СУВЕРЕНІТЕТУ, НАДАННЯ ІМУНІТЕТУ ВІД ЮРИСДИКЦІЇ

Юрисдикція держави

Юрисдикція – це влада держави законодавствувати, судити й офіційно забезпечувати виконання й дотримання виданих приписів через свої органи влади. Походить термін «юрисдикція» від *jus* – право, *dicere* – говорити, виголошувати, приписувати, наказувати, часто перекладається як «судочинство» (судоговоріння).

Історично юрисдикція мала і має донині кілька значень, які однак є не стільки суперечливими, скільки взаємодоповнюючими. Зокрема поняття «юрисдикція» застосовується у таких значеннях:

1. Передбачена законом чи іншим правовим актом сукупність повноважень органів державної влади давати оцінку дій осіб, інших установ, громадських організацій – стосовно їх правомірності.

2. Сфера відносин, на які поширюється зазначена правомочність (суспільні відносини, територія, коло осіб).

3. Процес відправлення правосуддя, та інша діяльність державних органів з розгляду справ і застосування санкцій (наприклад, відповідно до ст. 124. Розділу VIII Конституції України: «Правосуддя в Україні здійснюється виключно судами. Делегування функцій судів, а також привласнення цих функцій іншими органами чи посадовими особами не допускаються).

Розвиток усвідомлення природи юрисдикції певною мірою висвітлює розбіжність поглядів двох юристів міжнародників: за М. Ейкхерстом термін юрисдикція застосовується для характеристики державної влади над людьми, власністю і подіями, чому, цілком слушно, заперечує Черніченко О.С. «право регулює відносини між людьми, а не між людьми і речами: неможливо регулювати події, як і регулювати відносини між людьми і речами – тільки між людьми з приводу речей чи подій». Додамо: також між іншими суб'єктами права з приводу речей і подій.

Отже можемо підвести підсумок: юрисдикція здійснюється через повноваження державних органів всіх трьох гілок влади (законодавчої, виконавчої, судової) – з приводу регулювання: статусу осіб, речей (включаючи територію держави і всі речові права, зв'язані з нею) та юридичних актів, що здійснюються під її дією.

Територіальна й екстериторіальна юрисдикція

Територіальна юрисдикція держави є повною або абсолютною: це означає, що держава на своїй території здійснює всю повноту влади всіма законними й доступними їх засобами.

Екстериторіальна юрисдикція держави є переважно особистою, тобто поширюється на певні категорії осіб (фізичних і юридичних), вона також поширюється на транспортні засоби, інші речі, майнові права, що перебувають за межами території держави, але з якими держава зберігає правовий зв'язок. Екстериторіальна юрисдикція є обмеженою, оскільки діє за межами території держави: за винятком суб'єктів і об'єктів, наділених

повним (наприклад, дипломатичним) імунітетом, держава може приписувати певну поведінку суб'єкта, з якими вона зберігає правовий зв'язок, але не має повноти влади, необхідної для забезпечення їх виконання. У будь-якому разі екстериторіальна юрисдикція держави, з якою зберігається правовий зв'язок, є наслідком доброї волі держави, на території якої такий зв'язок зберігається.

Екстериторіальна юрисдикція – є похідною від міжнародної правосуб'єктності держави, оскільки зберігається на території інших держав в силу певних міжнародних звичаїв чи домовленостей між державами: екстериторіальна юрисдикція «Держави А» можлива настільки, наскільки «Держава Б» дозволяє на своїй території діяти юрисдикції «Держави А».

Здійснення екстериторіальної юрисдикції «Держави А» пов'язане по-перше з колізійними нормами міжнародного приватного права, які «Держава Б» вводить своїм законом про міжнародне приватне право, дозволяючи іноземним нормам (зокрема «держави А») діяти на своїй території, і, по-друге, – в силу визнання імунітету «Держави А», що також закріплюється відповідним законодавством «Держави Б».

3.4. Імунітет держави, її представників і державного майна

Імунітет в міжнародному праві – це принцип, відповідно до якого суверенна держава не підпорядковується органам влади інших держав, а її офіційні представники і державне майно за кордоном вилучається з-під законодавчої, виконавчої й судової юрисдикції держави їх перебування. Звичайно сама держава правомірним чином ніколи не опиниться на території іншої держави, за винятком певної юридичної фікції, відповідно до якої на державні судна, космічні об'єкти, морські платформи й дипломатичні представництва на територіях інших держав поширюється статус території держави, з якою юридично пов'язані ці об'єкти. Тож імунітет держави реально втілюється через все, що представляє її за кордоном як суверена: посадових осіб, державне майно, державні транспортні засоби, державні активи та інші об'єкти держави за її межами.

Отже імунітет держав, як суб'єктів міжнародного права, та їхніх офіційних представників є одним з напрямків реалізації принципу суверенної рівності держав, який, в свою чергу, походить від «загального принципу», відомого з римського права: «*Par in parem imperium non habet*» (рівний над рівним влади не має).

Слід окремо зважити на імунітет, що надається міжнародним організаціям та їхнім представникам і який, загалом, прирівнюється до імунітету держав і їхніх дипломатичних представників. За взірець при цьому слугують положення двох міжнародних договорів: Конвенції про привілеї та імунітети ООН від 13 лютого 1946 р. та Конвенції про привілеї й імунітети спеціалізованих установ ООН від 21 листопада 1947 р.: установчі документи міжнародних організацій, зазвичай наділяють своїх представників необхідними привілеями й імунітетами, посилаючись на ці конвенції. Є й окремі угоди про привілеї й імунітети представників тієї чи іншої МО, наприклад Угода про привілеї й імунітети Комісії із захисту Чорного моря від забруднення від 2000 р.

Отже сутність поняття «імунітет» розкриває наступне визначення: **Імунітет** – це міжнародний звичай (частково закріплений у договорах), що полягає у вилученні офіційних представників (з їхніми сім'ями) іноземної держави чи міжнародної організації, їх майна, архівів і пошти – з-під юрисдикції держави на території якої вони перебувають.

Сфери поширення імунітету:

1. Судовий – непідсудність суду держави перебування
2. Від попереднього забезпечення позову
3. Від примусового виконання судового рішення органів держави перебування
4. Власності – недоторканність власності іноземної держави на території держави перебування
5. Від застосування іноземного права в правочинах, стороною яких є держава.

Теорії абсолютного й функціонального імунітету

Абсолютний імунітет є, скоріше, теоретичною або історично обмеженою концепцією, яка виходить з того, що у міжнародних відносинах держава діє виключно як суб'єкт публічного права: абсолютний імунітет розглядається як беззастережне виключення представників і майна іноземної держави з-під юрисдикції держави перебування – у повному обсязі перерахованих вище напрямків поширення імунітету, включаючи й комерційні угоди, де стороною є держава. Ця концепція найдовше утримувалася в СРСР, КНР та інших «опозиційних» неоліберальному міжнародному режиму державах.

Функціональний – обмежений імунітет, який будується на точному визначенні характеру відносин, де стороною виступає держава, розмежовуючи як альтернативні: режим, коли держава діє як носій «публічної влади» (*jure imperii*) і режим, коли вона виступає носієм «приватних прав» (*jure gestionis*).

Концепцію функціонального імунітету добре ілюструє рішення Конституційного федерального суду ФРН (1963 р.): «...надання імунітету має залежати від того, чи діє держава в порядку здійснення своєї суверенної влади чи як приватна особа».

Отже, виходячи з концепції функціонального імунітету, імунітет надається лише у тих міжнародних зносинах, де держава є носієм публічної влади. Але держава не може посилатися на свій імунітет для захисту від позовів з приводу невиконання нею зобов'язань з комерційних контрактів.

Для сучасних міжнародних відносин характерними є так звані змішані міжнародні зносини, в яких однією зі сторін виступає держава як контрагент у комерційних угодах, чи будучи позичальником у приватних осіб-інвесторів. Для цих відносин добровільна відмова держави від імунітету є нормою, яка захищає права приватних осіб і заохочує їх до зносин з державами. Ці відмови переважно фіксуються у двосторонніх угодах у вигляді «стабілізаційної клаузули», або шляхом «інтернаціоналізації контракту». Але

започаткована і практика відмови держави від посилення на імунітет у приватно-правових відносинах шляхом підписання багатосторонніх угод. Такою, перш за все, є регіональна Європейська (Базельська) конвенція про імунітет держав 1972 р. (розроблена Радою Європи). Крім того на універсальному рівні у 2004 року ГА ООН прийняла Конвенцію ООН про юрисдикційний імунітет держав і їх власності.

3. ІСТОРИЧНІСТЬ ФОРМ ДЕРЖАВИ

Зрілість держави, права і цивілізації

Теорією держави і права часто достатньою мірою не усвідомлюється історичність інститутів Держави і Права та взаємозв'язок зрілості їхніх внутрішніх і зовнішніх (міжнародних) характеристик. Відносно недавнє закріплення юридичної основи міжнародного статусу держави – принципу суверенної рівності держав – забезпечило лише передумови подолання реальної різниці у «ступені зрілості» держав і правових систем сучасності, яка, насправді є разючою.

«Ступінь зрілості» держави з функціональної точки зору обумовлена, перш за все, тим, наскільки діяльність владних установ держави, які утримуються за рахунок податків і суспільної активності населення, відповідає основному призначенню держави – забезпечувати безпеку й добробут цього населення, захищати його законні інтереси на національному й міжнародному рівнях, виходячи з принципів і норм права і соціальної справедливості.

Зрілість інститутів Держави і Права є взаємообумовленою і, в свою чергу, похідною від зрілості загальнолюдської Цивілізації, яка тільки в сучасну епоху перетворюється з «віртуально очікуваної» на реальну. В літературі поняття «цивілізація» застосовується загалом у двох значеннях – абстрактному й конкретному. У абстрактному значенні «Цивілізація» – це глобальна стадія розвитку Людства, що як наступниця «Варварства» зародилася близько 4-го тисячоліття до Р.Х., але інституціалізується – тобто

набуває суспільно усвідомленої, «глобально відчутної» реальності – лише на межі XX-XXI століть, тобто в сучасну епоху. Конкретними ж в історії становлення загальнолюдської цивілізації були лише регіональні цивілізації – суспільства регіонального масштабу, наділені власним історичним ім'ям: Шумерська, Єгипетська, Давньокитайська, Еллінська, Індуська, Андська, Ранньохристиянська, Ісламська, Західно-християнська та ін. Розвиваючись спочатку як локальні осередки з-поміж варварських суспільств, вони своїм більш чи менш тривалим життям і поширенням свого «культурного поля» надавали феномену цивілізації загальнолюдського значення.

Слід також враховувати й те, що спільна історія Цивілізації, Держави і Права, насправді була і є історією взаємодії «цивілізованих» і «варварських» народів, внаслідок чого й утворилося «три покоління» регіональних цивілізацій, кожна з яких мала власний «набір» специфічних для неї «квазідержавних» і «квазіправових» інституцій: останні, маючи різну ступінь зрілості, лише частково відповідали характеристикам сучасних інститутів Держави і Права.

Початок взаємодії Варварства і Цивілізації закладено ще в Неолітичну революцію (бл. V тис. р. до Р.Х.) – взаємодією між громадами мирних стаціонарних поселень землеробів (окремі з яких, власне, і стали осередками майбутніх регіональних цивілізацій) і племенами пастухів і мисливців, які в різний час то здійснювали обмін і співробітництво, то грабували, а потім і стаціонарно експлуатували мирних землеробів. Далі весь період Цивілізації – від IV тис. до н.е. до кінця II тисячоліття нашої ери визначальною ознакою суспільних відносин стала експлуатація людини людиною, на яку спиралися всі публічні, а часто й приватні соціальні інститути. Не будучи засобом створення благ, експлуатація стала основним засобом їх здобуття й накопичення, що й обумовило конфліктність всієї зазначеної епохи – як «війни всіх проти всіх», для стримування якої й формувалися механізми, згодом розвинені у інститути Держави і Права.

Шляхом «проб і помилок» Людство лише в останні століття почало усвідомлювати, що головною функцією Держави має бути забезпечення суспільного ладу й безпеки, а функцією Права – забезпечення справедливості, і що без належних механізмів справедливості неможлива й ефективна дія механізмів захисту порядку й безпеки. Водночас поширюється і все глибше усвідомлюється в якості «норми-цілі» загальнолюдською розвитку і соціальної норми вищого порядку – максима І. Канта «Людина не повинна бути засобом, лише метою», висловлена в ним кінці XVIII ст., згодом запозичена марксизмом і солідаризмом. На початку XXI ст. ця ідея може повернути Людству загальновизнану усвідомлену мотиваційну єдність як у нормах приватного суспільного життя, так і в формуванні зрілих (тобто ефективних соціально орієнтованих) публічних інститутів різного рівня від місцевого самоврядування до міжнародного правопорядку.

Зв'язок форми держави зі стадійністю розвитку РЦ

На загальний поступ розвитку інститутів Держави і Права в напрямку «зрілості» впродовж всієї історії «визрівання» загальнолюдської цивілізації накладається ще одна важлива закономірність, пов'язана не з поступальним, а з «флуктуаційним» (діалектичним) характером історії, відповідно до якого кожна з регіональних цивілізацій на початковій і завершальній стадіях свого розвитку має дві принципово різні форми держави. При цьому всі регіональні цивілізації мають подібні форми держав (держави-громади) на першій стадії свого розвитку, а ті, які дожили (не були поглинуті іншими регіональними цивілізаціями) до третьої стадії свого розвитку – ще більшу подібність форми держави (держави-імперія) на цій третій стадії. Пояснимо це твердження.

Кожна з регіональних цивілізацій за А. Тойнбі проходила у своєму розвитку однакову діалектичну послідовність стадій, яку узагальнено можна визначити як тезу, антитезу й синтез, що є проявом відомого закону діалектики «заперечення заперечення».

На стадії «тези» кожна цивілізація переживала бурхливий (за Л.М. Гумільовим «пасіонарний») початковий розвиток і в її межах

формувалося багато споріднених між собою невеликих самоврядних держав-громад, об'єднаних єдиним культурним полем, зокрема подібністю політико-правових механізмів регулювання суспільних відносин: торгуючи, конкуруючи, воюючи між собою, ці держави-громади не втрачали відчуття «внутрішньоцивілізаційної» солідарності як стимулу до розвитку, який і забезпечували їм перевагу над відцентровими процесами розпаду.

На стадії «антитези» (за А. Тойнбі – лихоліття) регіональної цивілізації відбувається розпад її суспільства і втрата ним здатності не лише до розвитку, але й до опору навколишнім народам: політичні утворення і навіть недовговічні держави варварів «в тілі» цивілізації розвиваються не як її складові, а як елементи чужого геосоціального середовища. Проте, якщо цивілізація мала життєздатну культуру, та і в період «лихоліття» зберігається «на елементарних рівнях» – тобто в пам'яті і поведінці населення – як автохтонного, так і прийшлого.

На третій стадії «синтезу» регіональної цивілізації вона відроджується у вигляді «Світової держави» – імперії. Держава-імперія відрізняється від держав-громад періоду «тези» своїм призначенням: держави-громади виникають як форми політичної самоорганізації, похідні від загальнокультурних цінностей суспільства на стадії його початкового розвитку, тоді як держава-імперія сама стає військово-політичною основою для культурного відродження зруйнованої (під час лихоліття) регіональної цивілізації. Як зазначає А. Тойнбі, створює імперію досить сильний і культурний для цієї місії народ з периферії колишньої цивілізації. Світова держава – імперія, виконуючи свою місію відродження, стає не просто поліетнічною, але й здатною акумулювати різні культурні надбання – як відродженої нею цивілізації, так і інших етносів і цивілізацій, переростаючи за своїми розмірами території їх поширення. Імперія, однак, є системою несамодостатньою й залежною: під загрозою нестачі матеріальних і духовних ресурсів вона змушена здійснювати постійну експансію, перебуваючи у стані перманентної нерівноваги. При цьому вона може пережити кілька

відроджень і занепадів, чимдалі, тим більше «живлячись» іншими народами, їх завзятістю й культурою, доки не вичерпає повністю доступний їй внутрішній і зовнішній потенціал.

Отже всі регіональні цивілізації мають дві подібні «стадійні» форми держави: невеликі «держави-громади», єдність яких підтримується спільним культурним походженням, і світові «держави-імперії», зведені військово-політичною могутністю, на основі культурної спадщини «першого життя» регіональної цивілізації.

Проте для наймолодшої з регіональних цивілізацій – Західно-християнської – Т. Себайн і К. Торсон, виділяють не дві, а три стадії розвитку форм держави в контексті її діалектичного розвитку: держава-громада; світова держава-імперія і держава-нація. Держава-нація, що формується після розпаду імперій, розглядається авторами як найбільш усталена й зріла форма політико-правової організації поліетнічного, але політично консолідованого населення: вона має стабільні кордони, відносно рівну правосуб'єктність кожної з територіально-адміністративних одиниць, механізми ефективного взаємоконтролю трьох складових держави (при домінанті їх солідарності): населення, органів місцевого самоврядування та державної влади. Становлення форми держави-нації пов'язане з інституціалізацією форм соціальної активності населення, характерних для останніх трьох століть: парламентаризму, громадянського суспільства, конституційних принципів, виборчого права, місцевого самоврядування і прав територіальних громад, стандартів захисту прав людини і основних свобод та ін. Зазначені інститути є складовою політико-правової культури населення і чиновників, що з нього виходять, і є необхідним гарантом того, що влада найефективнішим чином буде забезпечувати інтереси саме населення – тобто платника податків, виключно на які (і в межах яких) повинна існувати влада.

Держава-нація як зріла форма держави, характерна для Нового часу, має стати й основою сучасного міжнародного правопорядку. Саме таку державу можна розглядати як «активно лояльного» суб'єкта міжнародного права,

члена міжнародного співтовариства, щиро зацікавленого у моделі ненасильницького й не експлуаторського світового ладу, організованого міжнародним правом на засадах гуманності й справедливості.

4. СКЛАДОВІ ЕЛЕМЕНТИ ДЕРЖАВИ, ІНСТИТУТ ВИЗНАННЯ

4.1. Загальна характеристика елементів держави

Теорія права значну увагу приділяє необхідним матеріальним складовим держави, без яких вона не може здійснювати свої внутрішні функції і відбуватися як геополітичне явище, реалізуючи всю повноту своєї міжнародної правосуб'єктності. Конференція Американських держав у Монтевідео (Уругвай) у 1933 р. прийняла концепцію суверенітету, побудовану на наявності у держави 4-х основних її складових елементів:

- 1) наявності у держави підпорядкованої їй території;
- 2) проживання на цій території постійного населення;
- 3) ефективно діючої легітимної (тобто підтримуваної населенням) влади (в сучасних доктринах – в гармонії місцевої й державної влади);
- 4) визнання держави з боку інших держав.

В доктрині і з боку міжнародного співтовариства не викликає сумнівів необхідність для матеріального розвитку держави і повноти її правосуб'єктності трьох перших з зазначених елементів: території; населення і легітимної (тобто ефективно підтримуваної населенням) влади.

1) Інститут території

Це невід'ємний атрибут держави, її матеріальна основа, простір існування держави і джерело основного обсягу її ресурсів. Державна територія – це не лише суходіл, але простір всіх стихій під юрисдикцією держави, включаючи: води, надра й повітря. Як член міжнародного співтовариства кожна держава має права на діяльність в межах просторів (територій) за межами поширення її територіальної юрисдикції (детальній характеристиці інституту території в міжнародному праві присвячено наступну тему).

В доктрині теорії держави і права характеристики держави, пов'язані з її територією є найдавнішими і найбільш розробленими з юридичної точки зору. Зокрема за **територіальним устроєм** (формою державного устрою) держави поділяються на дві великі групи: унітарні держави й федерації, що вносить певні особливості і в їх міжнародно-правові характеристики.

Унітарна держава – форма державного устрою, при якому його територіальні одиниці не мають ознак державного утворення, діють єдині для всієї країни найвищі органи державної влади, єдине громадянство, єдина правова система. Більшість сучасних суверенних держав є унітарними. Зараз у світі налічується 168 унітарних держав. Але за площею загальна їх кількість не набагато перевищує загальну площу федерацій, яких у сучасному світі налічується 25 (див. далі) – оскільки до федеративного устрою, зазвичай, вдаються держави, значні за своєю площею. Основними ознаками унітарної держави є:

- Єдина для всієї держави конституція – «неписана» (сукупність звичаїв і юридичних актів) чи «писана» (один чи кілька актів), норми якої мають верховенство на всій території країни, або;

- Єдина система законодавства;
- Єдині для всієї держави вищі органи влади;
- Єдине громадянство;
- Єдина грошова одиниця;
- Несуверенність складових частин унітарної держави.

Федерація (лат. foederatio – об'єднання, союз) – форма державного устрою, при якій частини федеральної держави – суб'єкти федерації розглядаються як державні утворення, за якими юридично закріплена певна політична самостійність, але основну загальнодержавну зовнішньополітичну діяльність у федераціях здійснюють федеральні органи, які офіційно представляють федерацію в міждержавних відносинах. Суб'єкти федерації можуть мати різні найменування, які визначаються історичними або

правовими чинниками: штати, провінції, республіки, землі або федеральні землі (Німеччина й Австрія) тощо.

У федеральній державі, на відміну від унітарної, є дві системи вищих органів влади (федеральні і суб'єктів федерації). Обов'язковою ознакою федеральної форми вважається двопалатна структура союзного парламенту. Одна палата розглядається як орган загальносоюзного представництва, депутати в неї обираються зі всієї країни. Друга палата покликана представляти інтереси членів федерації. У відповідності до федеральної конституції, суб'єкти федерації мають право приймати свої нормативні правові акти конституційного характеру (конституції, статути, основні закони), наділені правом ухвалювати свої регіональні закони.

У суб'єктів федерації, як правило, є власне громадянство, столиця, герб та інші елементи конституційно-правового статусу держави, за винятком державного суверенітету. Суб'єкт федерації не має права **сецесії**, тобто виходу із складу федерації (у вигляді ординарної конституційно закріпленої процедури) і, як правило, не може бути суб'єктом міжнародних відносин. Проте, відповідно до висновку Комісії з міжнародного права ООН, члени федерацій можуть укладати міжнародні угоди, якщо це передбачено федеральним конституційним законодавством і у межах, визначених ним.

Теорія виділяє так звані «м'які федерації» – федерації, суб'єкти якої мають право сецесії. Російські міжнародники висловлюють міркування, що таким стане в майбутньому нині конфедеративний Союз Росії і Білорусії. Формально «м'якою федерацією» був Союз Радянських Соціалістичних Республік. Право на вихід з федерації мають суб'єкти таких федеральних держав як Канада і Сент-Кітс і Невіс. Передбачається, що «оновлений» Союз Суверенних Держав буде також «м'якою федерацією».

За співвідношенням конституційно-правового статусу окремих суб'єктів федерації розрізняють симетричні й асиметричні федерації. В симетричній федерації суб'єкти володіють однаковим конституційно-правовим статусом (Федеральна Демократична Республіка Ефіопія, Сполучені Штати Америки).

В асиметричних федераціях (Російська Федерація, Республіка Індія, Федеральна Республіка Бразилія) конституційно-правовий статус різних суб'єктів федерації різний.

Отже з точки зору міжнародного права основна різниця між унітарною державою і федерацією зводиться до специфічних рис в межах національного права, яке з-поміж іншого може надавати суб'єктам федерації автономні зовнішньополітичні повноваження, але і унітарна і федеративна держави мають єдину міжнародну правосуб'єктність, хоча суб'єкти федерації можуть за національним (федеральним) законодавством отримувати право укласти окремі види міжнародних договорів.

Федерацію слід відрізнити від конфедерації, яка є міжнародно-правовим союзом суверенних держав. Проте на практиці розрізнити правову природу тих або інших утворень буває досить непросто: наприклад, в доктрині немає єдиного підходу щодо Європейського союзу. Стосовно конфедерацій, які досить часто згадуються як форми держави, слід зазначити що вони як і унії (які за своєю природою також є конфедераціями) – зазвичай нетривалі утворення, що мають переважно історично тимчасовий характер. На відміну від федерації, що виступає у міжнародних відносинах як єдиний суб'єкт міжнародного права від імені усіх суб'єктів федерації, кожен суб'єкт конфедерації є окремим суб'єктом міжнародного права.

Деякі автори виділяють також імперії – як окрему категорію держав в класифікації їх за формою державного (територіального) устрою. Проте характеристика держави як імперії, на нашу думку, не підпадає під класифікацію, що в ідеалі має характеризувати територіальну організацію здійснення державної влади. Імперія є відображенням реального, скоріше неупорядкованого й нестабільного стану, а не ідеалізованої теоретичної форми, якими є категорії «унітарна держава» і «федерація».

2) Інститут населення (громадянства)

Населення є «душею», основою держави, оскільки держава є одним із видів родової категорії під назвою «політична організація населення».

Останнє поняття, крім держав, включає й інші різноманітні види організованих спільнот – як без території, так і з підпорядкованими їм територіями (етно-політично організовані номади, військово-політично організовані орди, піратські флотилії, релігійні конфесії тощо).

Інститут населення в якості розділу міжнародного публічного права традиційно охоплює питання громадянства, як сталого юридичного зв'язку держави і особи. Крім того він включаючи питання біпатризму (подвійного громадянства), статус іноземних громадян і осіб без громадянства (апатридів), відношення держави до біженців та інших специфічних категорій негромадян. Традиційно розглядаються в розділі про населення також питання надання притулку і екстрадиції.

Але, як бачимо комплекс питань, пов'язаних з інститутом населення підпорядкований загальному питанню співвідношення особи й держави.

З одного боку, виходячи з концепції «держави як суспільного договору» Т.Гоббса, а також з концепції «народного суверенітету» Ж.Ж. Руссо, цей зв'язок є предметом волевиявлення самого населення, що у практиці більшості держав знаходить вияв у інституті прямого народного волевиявлення і певною мірою – у виборчому праві.

З іншого боку, виходячи з позицій позитивізму, цей зв'язок є предметом регулювання держави, в силу її суверенітету, що втілюється у повноті територіальної юрисдикції держави над усіма суб'єктами, що перебувають в межах її території, а також в інституті громадянства, імунітетах та ін. інститутах, пов'язаних з екстериторіальною юрисдикцією держави над різними категоріями осіб.

Міжнародне право як система спільних рішень суверенних держав, в питаннях, спрямованих на покращення загальних стандартів життя населення всіх держав міжнародного співтовариства впливає на реалізацію цих рішень лише через національні законодавства держав, стимулюючи чи прямо зобов'язуючи їх видавати закони, спрямовані на підвищення рівня добробуту й захисту прав населення. Це пов'язано з тим, що приватно-правові

відносини (тобто відносини, де стороною є фізична и юридична особа) підпорядковуються не безпосередньо міжнародному праву, а юрисдикції держави. Якщо приватно-правові відносини обтяжені «іноземним елементом» – то юрисдикції більш ніж однієї держави (в останньому випадку їх мають розмежувати колізійні норми). У широкому тлумаченні міжнародно-правові аспекти зв'язку держави і населення охоплюють всі комплекси норм і принципів, які так чи інакше стосуються міжнародно-правового регулювання нормотворчості й організаційної діяльності держави з дотримання нею стандартів публічного захисту, державного регулювання діяльності і публічних форм відповідальності фізичних осіб.

В зв'язку з цим слід зазначити, що найбільш комплексно питання такого зв'язку кодифіковано в Кодексі Бустаменте 1928 року, який вважається класичним взірцем міжнародного приватного права. Зазначимо, що Кодексі крім приватно-правових (цивільних) відносин з іноземним елементом, окремою книгою виділено Міжнародне кримінальне право (Книга III) і Міжнародний процес (Книга IV), що включає процесуальні питання в сфері цивільних, адміністративного і кримінальних відносин, обтяжених «іноземним елементом».

В сучасному міжнародному праві однак немає галузі яка б повністю охоплювала регулювання зв'язку особи і держави. Ці відносини систематизується, стандартизується й кодифікується принаймні в трьох напрямках:

1. Міжнародні стандарти державного регулювання діяльності фізичних і юридичних осіб;

2. Гуманітарне право (Guman Right) – міжнародні стандарти захисту прав Людини в широкому сенсі, включаючи міжнародне військове (гуманітарне у вузькому сенсі) право;

3. Міжнародне кримінальне право.

Розглянемо коротко ці три напрямки (детальна їх характеристика дається у відповідних розділах):

1. У вітчизняних теоріях міжнародного права, можливо через жорсткий поділ публічного й приватного міжнародного права – донині відсутня узагальнююча систематизована концепція міжнародних стандартів державного регулювання діяльності фізичних і юридичних осіб під юрисдикцією держави. Це істотний недолік, оскільки більшість міждержавних домовленостей в сфері економічного, соціального й гуманітарного співробітництва стосуються саме таких стандартів. Ці стандарти походять з двох джерел досить різної природи: морально-правих ідей природного права і прагматичних міждержавних домовленостей в конкретних сферах співробітництва – з іншого. До останніх, перш за все, можна віднести потужний масив багатосторонніх домовленостей з уніфікації й кодифікації джерел міжнародного приватного права, укладених між суверенними державами, для регулювання «приватноправових відносин з іноземним елементом».

Навіть серед міжнародних договорів, предметом яких є міждержавні зносини, значний масив положень може бути спрямований на регулювання приватно-правових відносин, або на визначення статусу правового режиму діяльності приватних осіб – «економічних операторів» або «дестинаторів» цих норм. Такі положення містить, зокрема, Маракеський пакет домовленостей в системі СОТ (режим найбільш сприятливої нації, національний режим, заходи проти демпінгового, субсидованого і масованого імпорту, уніфікація й транспарентність митних формальностей тощо), Вашингтонська і Сеульська угоди з захисту прав інвесторів та інші міжнародні багатосторонні угоди.

2. Міжнародне гуманітарне право все впевненіше розглядається в доктрині у широкому сенсі – як всі стандарти захисту прав людини. В цій потужній системі норм і принципів, в свою чергу, можна виділити такі напрями:

- принципи, норми й механізми захисту політичних і громадянських прав, включаючи норми, що регулюють інститут громадянства;

- соціальні, культурні й економічні права осіб;
- колективні права, включаючи спеціальні принципи й засоби захисту окремих вразливих груп населення, права корінних народів і національних меншин, права «прийдешніх і нинішніх поколінь Людства» та ін.;
- гуманітарне військове право, яке в свою чергу поділяється на: принципи й стандарти захисту під час військових дій осіб, що вибули з діючого військового складу чи не належали до нього («право Женеви») і принципи й механізми обмеження найбільш антигуманних засобів ведення війни, зокрема таких, що мають невибірковий характер враження і завдають надмірних страждань («право Гааги»).

3. Міжнародне кримінальне право – це система міжнародних стандартів (принципів і норм) встановлення вини, притягнення до відповідальності і покарання фізичних осіб за міжнародні злочини й транснаціональну злочинну діяльність. Міжнародні злочини характеризуються особливою тяжкістю й системністю: це злочини, які хоч і здійснювалися окремими фізичними особами, але безпосередньо в процесі реалізації злочинної політики держави, уряду чи політичного режиму. Остання (хоч і не остаточна) уніфікація й кодифікація міжнародних злочинів відбулася у Римському статуті Міжнародного кримінального суду 1998 р. (набув чинності 2002 р.). Транснаціональні злочини кодифіковано в безлічі спеціальних конвенцій, тому вони іноді називаються «конвенційними».

3) Легітимна влада

Питання легітимності влади, владних повноважень держави, структури і процедур формування органів влади та інші питання в цій сфері в основі своїй мають такі категорії, як суверенітет і міжнародна правосуб'єктність держави, охарактеризовані вище, а також поняття «юрисдикція» і «іммунітет», характеристику надано вище.

Н.К. Дінь і співавтори в зв'язку з поняттям суверенітет характеризують наступні «свободи» держави у міждержавних відносинах:

- 1) відсутність підпорядкованості держави іншим суб'єктам МП

2) право брати (чи не брати) участь у тих чи інших міжнародних зносинах, приєднуватися чи не приєднуватися до конвенцій і союзів – як це зазначено у «Декларації про принципи» 1970 року

3) конституційна самостійність держав: презумпція законності державних актів, нейтральність міжнародного права до внутрішньої політичної організації держави (адміністративний устрій, громадянство тощо); теорія «заповідних сфер» національного права, в які міжнародне право не втручається.

4) право на законну оборону: відповідно до консультативного висновку МС ООН (1996 р): «держави наділені правом на існування, з чого випливає право на законну оборону, відповідно, до ст. 51 Статуту ООН, коли під загрозою опиняється саме існування держави».

Як суверенні суб'єкти міжнародного права держави, захищаючи інтереси свого населення і формуючи міжнародний правопорядок, здійснюють три послідовні функції, які, з одного боку, визначають три паралельні напрями їх діяльності, а з іншого – три ступені поглиблення відносин між ними: здійснюють зовнішні зносини, зокрема збираються на міжнародні конференції; як наслідок багатьох конференцій – укладають міжнародні угоди; а на їх підставі чи для реалізації положень більшості з них – утворюють міжнародні організації – для реалізації завдань, визначених у процесі здійснення зовнішніх зносин, і за правилами, зафіксованими (кодифікованими) у міждержавних угодах. Якщо ж між державами виникають конфліктні ситуації чи їх загроза, держави зобов'язані докласти всіх зусиль для їх врегулювання, керуючись принципом мирного врегулювання спорів між державами та іншими основними принципами і нормами міжнародного права. Отже сучасне міжнародне право, що лише після другої світової війни набуває ознак зрілості, є продуктом політичної і правової культури населення, що сформувалася за кілька століть розвитку громадянських суспільств в межах зрілих форм держав-націй в практиці діяльності їх зрілих соціально-орієнтованих інститутів.

Більш глибокі питання формування владних інститутів мають теоретично бути пов'язані з певними міжнародними стандартами делегування населенням своїх повноважень державі чи її окремим органам, зокрема в сфері громадянських і політичних прав. Проте ці питання зосереджуються на правах і свободах особи в межах гуманітарного права. Стосовно ж конституційних засад максимально ефективного захисту інтересів населення через оптимально пристосовані для цього владні інститути, є лише окремі фрагментарні міждержавні домовленості. До них можна віднести Хартію місцевого самоврядування Ради Європи, окремі міждержавні домовленості в сфері міжнародного приватного права, кодекси поведінки окремих представників державної влади тощо. Концепція «заповідних сфер» забезпечує, з одного боку, певний «конституційний суверенітет» державної політики і основ національного законодавства, але, з іншого боку, блокує використання можливостей міжнародного права ефективно знайомити населення і політичні еліти держав з перевагами чи недоліками тих чи інших політичних інститутів через норми м'якого права, зокрема через резолюції ГА ООН. Проте сучасна концепція міжнародного інформаційного громадянського суспільства викладена зокрема в Окинавська Хартія глобального інформаційного суспільства від 22 липня 2000 р. і декларація принципів «Розбудова інформаційного суспільства – глобальне завдання в новому тисячолітті» від 12 грудня 2003 року – окреслює перспективи широкого міжнародного навчання населення планети – через інформаційні мережі – формувати дійсно легітимну владу, а також ефективно контролювати й активно підтримувати її легітимність.

4) Інститут визнання

Стосовно залежності суверенітету й міжнародної правосуб'єктності держави від її визнання іншими державами є дві протилежні точки зору: **конститутивна** (атрибутивна), яка інститут визнання вважає обов'язково необхідними для суверенітету й правосуб'єктності держави, і **декларативна**,

відповідно до якої акт визнання є не суттєвим для суверенітету й правосуб'єктності держави.

Прибічники **конститутивної** теорії (Тріппель, Еллінек, Кавальєрі) виходили з того, що лише міжнародне визнання перетворює фактичну правосуб'єктність в юридичну, необхідну для міжнародних відносин і міжнародного права як правил їх здійснення. Цю концепцію, на думку багатьох авторів, ілюструє доктрина Тобара, сформульована на Конференції 5-ти центральноамериканських держав у 1907 році: «Уряди високих договірних сторін не визнають уряду, що прийшов до влади внаслідок державного перевороту або революції, доки... вільно обране народне представництво не реорганізує країну в конституційних формах». Визнання тут розглядається як необхідна передумова для налагодження міждержавних відносин і визначається основна вимога, щоб таке визнання відбулося.

В розвиток цієї «доктрини» Нгуєн Коук Дінь і співавтори називають також позиції Бетанкура, Вільсона і Стімпсона. Так у «доктрині Стімпсона» сформульовано обов'язок держав не визнавати держави, що утворюються внаслідок незаконного застосування сили, і, відповідно, урядів, що ці держави очолюють. На цю доктрину спиралося рішення Ліги Націй від 01.03.1932 р. з приводу незаконності утворення держав Манчжур Го та Італійської Імперії: «Члени Ліги Націй не повинні визнавати ситуацію, договори чи домовленості досягнуті засобами, що суперечать Пакту Ліги Націй». Отже визнання тут несе додаткове навантаження, яке можна розглядати як вплив (певною мірою навіть тиск) на державу яка виступає як «об'єкт визнання», доки, в силу визнання, не стане правосуб'єктною.

Декларативна теорія визнання виходить з того, що держава отримує правосуб'єктність в силу самого факту свого утворення, незалежно від визнання її іншими державами. Вперше ця теорія отримала офіційну редакцію в рішенні арбітражної змішаної комісії з Польщі у 1919 р., де було вказано: «Відповідно до переконання більшості спеціалістів з міжнародного

права визнання держави носить не конституційний а декларативний характер».

Найбільш різкий варіант тлумачення декларативної теорії містить відома Заява міністра іноземних справ Мексики Естради, зроблена ним у 1930 році:

«Мексика не виступає з питань оголошення визнання, Мексика вважає, що така практика є образливою: крім того, що вона порушує суверенітет інших держав, внаслідок такої практики внутрішні справи таких держав можуть стати предметом оцінки ... з боку інших урядів».

Отже **визнання** – це односторонній акт держави, яким вона визнає факт утворення іншої нової держави і, тим самим, її міжнародну правосуб'єктність. В силу міжнародної ввічливості, сучасні держави віддають перевагу «мовчазному» здійсненню визнання шляхом встановлення дипломатичних зносин.

Визнання є основною умовою міжнародних правовідносин: якщо учасники не визнають правосуб'єктності одна одної, правовідносини між ними неможливі. Як зазначено в ст. 13. Конференції в Буенос-Айресі 1967 р. (нова редакція Боготської хартії 1948 р.): «Визнання означає прийняття державою, що робить про це заяву, всієї повноти правосуб'єктності нововизнаної держави з усіма правами й обов'язками, встановленими стосовно неї міжнародним правом».

Кожна держава робить визнання індивідуально. Визнання держави означає й визнання її уряду. Проблема виникає, якщо на одну державу виявляється більше ніж один уряд. Тоді виникає потреба у визнанні уряду: визнання в такому випадку означає, що саме цей уряд розглядається як законний і єдино легітимний з точки зору держави, що визнає.

Як загальна норма – визнання має бути повним і остаточним. Таке визнання супроводжується відкриттям дипломатичних і консульських представництв, місій і, незалежно від того, супроводжується ця акція відповідною заявою (нотою) держави чи ні – визначається як «визнання де юре», тобто не має значення – чи акт оформлено документарно, чи держава,

що визнає, лише надсилає своїх представників до визнаної держави (звичайно, супроводжуючи їх таким документами як вірча грамота чи консульський патент).

Історично також відомий поділ на «офіційне» й «неофіційне» визнання. Останнє в сучасному міжнародному праві розглядається як визнання де факто, коли між державами встановлюються економічні, але не дипломатичні зносини, або як визнання *ad hoc* (ад хок – для випадку), яке застосовується при необхідності здійснювати «від випадку до випадку» акції з надання допомоги, усунення наслідків стихійних чи антропогенних лих – на територіях, підконтрольних режимам, які не було визнано офіційно.

Визнання не може бути обумовленим якимись зустрічними вимогами з боку держави, що визнає. Визнання не може бути відізане. Однак, процес визнання може бути розтягнутим в силу суб'єктивних чи об'єктивних причин, тоді має місце зазначене вище визнання де факто. Наприклад Литва і Латвія визнані «де факто» ще у 1918 р., «де юре» отримали визнання лише у 1922 році.

Доктрина також розрізняє визнання: традиційне, що стосується визнання держав і урядів і поспішне (попереднє) – яке полягає у визнанні національно-визвольних рухів. Останні буває важливо визнати «стороною що воює», для поширення на підконтрольні їм території міжнародних норм захисту прав людини під час збройних конфліктів і тих заходів, що передбачає під час збройних конфліктів міжнародне гуманітарне право. При цьому доктрина й Женевські конвенції 1949 р. та протоколи до них висувають до сторони, яка має бути визнана воюючою, три умови попереднього визнання: реальний контроль над значною територією; ефективна влада на цій території; дотримання норм міжнародного (перш за все гуманітарного) права н підконтрольних територіях.

5. ПРАВОНАСТУПНИЦТВО ДЕРЖАВ

Правонаступництво – це правові відносини в часі між державою-попередницею і державою, що змінила її на певній території, юридичний зміст яких полягає у визначенні комплексу прав і обов'язків, що переходять від держави-попередниці до держави- правонаступниці. Основною умовою правонаступництва є наявність істотних змін території, з якою, власне і пов'язана більшість прав і обов'язків, що переходять. Без таких істотних територіальних змін має місце лише зміна назви чи (і) політичного ладу.

На універсальному рівні відносини правонаступництва врегульовані у двох конвенціях: Віденській конвенції про правонаступництво держав щодо договорів 1978 р. (набула чинності у 1996 р.) і Віденській конвенції про правонаступництво держав щодо державної власності, державних архівів і державних боргів 1983 р. (чинності не набула). Однак, зазвичай, остаточне врегулювання питань правонаступництва здійснюється на рівні двосторонніх угод з державами, яких це правонаступництво стосується. Для питань власності, архівів і боргів двосторонні домовленості є необхідною умовою врегулювання питань правонаступництва.

5.1. Правонаступництво стосовно договорів

Основні питання правонаступництва держав стосовно договорів, в яких держава попередниця мала членство, врегульовано у Віденській конвенції про правонаступництво держав стосовно договорів 1978 р.

Основні положення Конвенції:

Правонаступництво держав не повинно порушувати права третіх країн, які мають з ними договірні стосунки.

Зокрема, факт правонаступництва держав ніяк не торкається кордонів і договірних прав та зобов'язань щодо їх режимів: встановлені в договірному порядку державні кордони при правонаступництві держав можуть бути переглянуті лише за згодою зацікавлених сторін (99т.. 11).

Правонаступництво держав не зачіпає зобов'язань та прав третіх держав щодо використання території, як є об'єктом правонаступництва (99т.. 12).

Таке використання може бути пов'язане з міжнародним сервітутом (наприклад право на вихід до моря через територію що стала предметом правонаступництва, держави що не має такого виходу), з демілітаризацією території (тут зобов'язання утримуватися від використання), орендовані території. Однак, норма дотримувати зобов'язання держави-попередниці перед «третіми сторонами» не застосовуються до договорів держави-попередниці, пов'язаних з розташування іноземних військових баз на території, які є об'єктом правонаступництва держав (п. 3 ст. 12).

Ніщо в Конвенції не зачіпає й принципів міжнародного права, що стверджують суверенітет кожного народу і кожної держави над їхніми природними багатствами і ресурсами (100т.. 13).

Згідно з нормами міжнародного звичаєвого права правонаступництво держав не поширюється автоматично на договори, які мають переважно чи цілком політичний характер (союзницькі договори, договори про дружбу, співробітництво і взаємну допомогу, договори про нейтралітет).

При переході частини території від однієї держави до іншої (100т.. 15 Конвенції), договірні зобов'язання стосовно цієї частини держави попередниці втрачають силу, і набувають чинності нові договірні зобов'язання держави- правонаступниці – за винятком випадків, в яких застосування цих нових угод щодо переданої території, було б несумісним з об'єктом і метою такої угоди або докорінно б змінило умови її дії.

При об'єднанні держав їх угоди зберігають чинність, але застосовуються лише відносно тієї частини території держави-наступниці, щодо якої вони мали чинність на момент правонаступництва. Дія багатосторонньої угоди може бути поширена на всю територію держави-наступниці, якщо вона зробить повідомлення про це і якщо для цього не потрібно буде згоди всіх його учасників.

При відділенні частини або частин території держави й утворенні однієї або кількох держав, будь-який договір, що був чинним на момент правонаступництва держав стосовно всієї території держави-попередниці,

продовжує зберігати чинність відносно кожної держави-наступниці, яка утворилася в такий спосіб.

5.2. правонаступництво стосовно державної власності, боргів і архівів

Норми правонаступництва стосовно державної власності, архівів і боргів кодифіковані Віденською конвенцією про правонаступництво держав щодо державної власності, державних архівів і державних боргів 1983 р. Основним засобом регулювання проблем правонаступництва між сторонами згідно з Конвенцією є угода між ними. І лише у випадку, коли така угода відсутня, застосовуються правила Конвенції.

Державна власність держави-попередниці – це майно, права й інтереси, що на момент правонаступництва держав належали їй, відповідно до внутрішнього права держави-попередниці. Міжнародне право не визначає обсяг такої власності, це внутрішня компетенція конкретної держави. конвенція встановлює лише загальне правило (з якого може бути винятки): власність, що перебувала на території, яка стала предметом правонаступництва, передається державі- правонаступниці.

Якщо сторони не домовилися про інше, перехід державної власності здійснюється без компенсації. У разі об'єднання держав їх власність переходить до об'єднаної держави.

У випадку відділення частини або частин території держави може поставити питання про справедливу компенсацію між сторонами або це питання регулюється так само як і у разі передання території.

При розділенні держави й утворенні на її території двох або більше держав-наступниць нерухома і рухома державна власність держави-попередниці переходить до держави-наступниці, на території якої вона знаходиться, а нерухома і рухома державна власність держави-попередниці, що знаходиться за кордоном переходить до держав-наступниць у справедливих частках. Передбачається можливість справедливої компенсації. Тісно пов'язане з питаннями державної власності питання державних боргів.

Державний борг означає будь-яке фінансове зобов'язання держави-попередниці, яке виникло відповідно до міжнародного права. стосовно третіх держав, міжнародних організацій, інших суб'єктів.

Конвенція закріплює принцип відсутності наслідків правонаступництва держав для кредиторів (вони не повинні зазнавати збитків).

При розділенні держав, передачі частини території або відділенні частини території держави і утворенні нових держав, державний борг держави-попередниці переходить до держави-наступниці в справедливій частині з урахуванням, зокрема, майна, прав і інтересів, що переходять до держави-наступниці у зв'язку із зазначеним державним боргом.

При об'єднанні двох і більше держав, державний борг переходить до держави-наступниці у повному обсязі.

Особливий режим мають нові незалежні держави – борг держави-попередниці не переходить до нової держави. У разі укладання угоди між державою-кредитором і новою незалежною державою має бути враховано зв'язок між державним боргом держави-попередниці, пов'язаним з її діяльністю на території, що є об'єктом правонаступництва держав, і майном, правами та інтересами, що переходять до нової незалежної держави. Така угода не повинна шкодити принципу невід'ємного суверенітету кожного народу над його багатствами і природними ресурсами. Здійснення такої угоди не може підривати основи економічного добробуту нової незалежної держави.

Віденська конвенція 1983 року визначає, що **державні архіви** держави-попередниці є сукупністю розроблених або придбаних державою-попередницею впродовж всієї її діяльності документів будь-якої давнини й різновиду, які на момент правонаступництва держав належали державі-попередниці відповідно до її внутрішнього права і зберігалися нею безпосередньо або під її контролем у якості архівів з будь-якою метою. Загальні правила правонаступництва державних архівів такі:

- перехід державних архівів відповідно до територіального принципу (передається з територією, де архіви мали місце зберігання);
- перехід державних архівів відбувається без компенсації;
- правонаступництво держав не торкається архівів третіх держав, які знаходилися на території держави-попередниці;
- обов'язок держави попередниці забезпечити цілість і неушкодженість державних архівів.

При розділенні держави, відділенні або переданні частини території держави іншій державі, частина державних архівів держави-попередниці, необхідних для нормального управління цією територією, або яка стосується виключно або головним чином такої території, переходить до держави-наступниці. На прохання держави-наступниці і за рахунок останньої вона може одержати додаткові, пов'язані з інтересами переданої території, державні архівні документи. При об'єднанні держав архіви переходять до новоствореної держави-наступниці.

5.3. правонаступництво нових незалежних держав

Нова незалежна держава — це держава-наступниця, територія якої безпосередньо перед моментом правонаступництва була залежною територією (колонією), за міжнародні відношення якої відповідала, як метрополія, держава-попередниця. До таких держав діє принцип звичаєвого міжнародного права **“tabula rasa”** (від лат. «чиста дошка»), який означає, що нова незалежна держава не пов'язана договорами, укладеними державою-метрополією: вона не зв'язана будь-яким договором і не зобов'язана ставати його учасником виключно тому, що в момент правонаступництва держави цей договір був чинним щодо території, яка є об'єктом правонаступництва держави. Добровільне правонаступництво нових незалежних держав щодо багатосторонніх угод може здійснюватись шляхом повідомлення про статус цієї держави у якості учасника будь-якого багатостороннього договору, який в момент правонаступництва держав був чинним на території, яка є об'єктом

правонаступництва. Якщо в договорі існують умови про необхідність згоди всіх інших держав на приєднання нової держави, то така згода необхідна.

Правонаступництво щодо двосторонніх угод має погоджувальний характер, адже двосторонній договір вважається чинним між новою незалежною державою й іншою державою-учасницею у тому випадку, якщо вони чітко про це домовилися або висловили мовчазну згоду.

5.4. Актуальні питання правонаступництва України

Відповідно до чинного Закону України Про правонаступництво України від 12.09.91 р. Україна підтвердила такі свої міжнародні зобов'язання:

Закони Української РСР та інші акти, ухвалені Верховною Радою Української РСР, діють на території України, оскільки вони не суперечать законам України, ухваленим після проголошення незалежності України (ст. 3);

Державний кордон СРСР що відмежовує територію України від інших держав, а також кордони між УРСР, БРСР, РСФСР, Республікою Молдова – станом на 16 липня 1990 р. є державним кордоном України (ст. 5);

Україна підтверджує свої зобов'язання з міжнародних угод, укладених УРСР до проголошення незалежності України (ст. 6);

Україна є правонаступником прав і обов'язків за міжнародними договорами СРСР, які не суперечать Конституції України і інтересам республіки (ст. 7);

Україна дає згоду на обслуговування зовнішнього боргу СРСР станом на 19 липня 1990 р., в частині яка визначається окремою міждержавною угодою. Україна не несе зобов'язань по кредитним договорам і угодам СРСР. Укладеним після 1 липня 1991 р. без згоди України (ст. 8).

На міжнародному рівні процес правонаступництва врегульовано низкою міжнародних договорів між державами-правонаступницями. На основі Мінської угоди про створення СНД 1991 р. яка проголосила, що СРСР «як суб'єкт міжнародного права більше не існує», Алма-Атинська Декларація країн СНД 1991 р. визначила, що держави-учасниці СНД гарантують «виконання

міжнародних зобов'язань, що випливають із договорів і угод колишнього СРСР». Постанова Ради голів держав СНД 1991 р. визначає, що Росія продовжить членство в ООН СРСР, включаючи постійне членство в Раді Безпеки, а також в інших міжнародних організаціях. Республіка Беларусь, Російська Федерація, Україна як члени ООН підтримають інші держави СНД у вирішенні питання їх членства в ООН та інших міжнародних організаціях.

У 1992 році було прийнято Меморандум про порозуміння з питань правонаступництва **стосовно договорів** колишнього Союзу РСР, де вирішено питання правонаступництва щодо договорів колишнього Союзу РСР, які мають взаємний інтерес. Питання про участь у цих договорах вирішується відповідно до принципів і норм міжнародного права кожною державою-учасницею самостійно. Меморандум встановив, що держави-наступниці СРСР підтвердили свою участь у договорах колишнього Союзу РСР, які стосуються інтересів двох і більше держав-учасниць Співдружності щодо їх території з урахуванням їх національних інтересів. Такими договорами є договори про нерозповсюдження різних видів озброєнь, договори щодо роззброєння та стосовно кордонів. Україна вирішила питання кордонів згідно з нормами міжнародного права і визнала державним кордоном України кордон Союзу РСР, що відмежовує територію України від інших держав, та кордон між Українською і Білоруською РСР, РФ, Республікою Молдова.

При вирішенні питання про правонаступництво щодо двосторонніх міжнародних договорів в результаті обміну нотами було укладено угоду між Україною і США 1995 р., в якій йдеться про те, що у всьому, що стосується двосторонніх угод, укладених між ними, «відправною точкою» є стаття 34 Віденської конвенції 1978 р. У результаті договірної розгляду цього питання двома сторонами було вирішено, що деякі договори застаріли, інші не можуть бути застосовні, а треті, зазначені у Додатку до ноти, розглядаються як чинні.

У 1991 р. країни СНД уклали багатосторонню Угоду **про майно колишнього Союзу РСР за кордоном**. У 1992 р. набула чинності Угода між Україною та РФ про подальший розвиток міждержавних відносин, у ст. 13

якої передбачено передати Україні у власність частину майна колишнього СРСР за кордоном для дипломатичних та консульських потреб. У 1992 р. країнами-учасниками СНД підписано Угоду про розподіл усієї власності Союзу РСР за кордоном, де у ст. 1 підтверджено зафіксовані в Угоді 1991 р. частки країн СНД. Відповідно до ст. 2 Угоди 1992 р. кожна сторона-учасник має право на самостійне володіння, користування і розпорядження належною, фіксованою часткою, яка відійшла до неї від усієї власності колишнього СРСР, а також правом її виділення в натурі.

У 1992 р. набрала чинності Угода між Урядом України та Урядом РФ про реалізацію права на закордонну власність колишнього СРСР, у якій ще раз було закріплено право власності України на частку нерухомого майна обсягом 16,37 %, а також визначені механізми і поетапність її передачі.

У Договорі про правонаступництво щодо зовнішнього **державного боргу** та активів Союзу РСР 1991 р. держави-наступниці СРСР домовилися про те, що частка кожної з них у загальній сумі боргу та активів визначається з урахуванням виробленого національного прибутку, експорту, імпорту та чисельності населення.

У березні 1992 р. створено, а в жовтні того ж року зупинено роботу Комісії у розгляді комплексу питань, пов'язаних з правонаступництвом щодо боргів та активів колишнього Союзу РСР, в установчих документах якої передбачалося, що питання, пов'язані з правонаступництвом стосовно боргів і активів колишнього СРСР будуть вирішуватись на двосторонніх засадах.

Всі попередні зусилля були зведені фактично нанівець новим підходом.

У 1994 р. підписано Угоду між Україною й Російською Федерацією про врегулювання питань правонаступництва стосовно зовнішнього боргу й активів колишнього Союзу РСР за схемою «**нульового варіанту**». У ст. 3 Угоди зазначалося, що «Україна передає, а Російська Федерація приймає на себе зобов'язання з виплати частки України в зовнішньому державному боргу колишнього Союзу РСР за станом на 1 грудня 1991 р.». Ст. 4 визначала, що «для виплати частини зовнішнього боргу, закріпленого за

Україною, Україна передає, а Російська Федерація приймає частку України в активах колишнього Союзу РСР за станом на 1 грудня 1991 р.». Верховна Рада України не ратифікувала Угоду у зв'язку з тим, що Російською стороною не надано повної інформації стосовно боргів та активів колишнього СРСР, що не дозволяє визначити реальну частку активів та боргів, які б мали належати Україні згідно з досягнутими домовленостями.

П правонаступництво країн СНД стосовно **державних архівів СРСР** відбувалося відповідно до норм міжнародного звичаєвого права і ст. 31 Віденської конвенції 1983 р. Це відображено в положеннях Угоди про правонаступництво щодо державних архівів колишнього Союзу РСР 1992 р. Сторони визнали цілість і неподільність архівів Російської Імперії і СРСР, що знаходяться за межами їх територій. Учасники взаємно визнали перехід під їх юрисдикцію архівів СРСР, які знаходяться на їх території. Учасники Угоди зобов'язалися забезпечувати згідно зі своїм законодавством доступ дослідників до архівів і визнавати на своїх територіях юридичну силу довідок, виданих державними архівними закладами країн СНД.

Лекція № 5

ІНСТИТУТ ТЕРИТОРІЇ У МІЖНАРОДНОМУ ПРАВІ

План

1. Загальна характеристика інституту територій
2. Державна територія і державний кордон
3. Території з міжнародним правовим режимом
4. Території зі змішаним правовим режимом

Література

1. Радзивілл О. А. Міжнародне право. Опорний конспект лекцій. Електронна версія
2. Дмитрієв А. І., Муравйов В. І. Міжнародне публічне право: Навчальний посібник. – К.: Юрінком, 2000. – 640 с.

3. Лукашук И. Международное право. Элементарный курс. – Переиздан. – М.: Юристъ, 2003. – 216 с.
4. Конвенція ООН з морського права, від 10.12.1982 р. і Угода про застосування Частини XI Конвенції ООН з морського права від 10 грудня 1982 року, від 29.07.1994 р
5. Договір про Антарктику, 01.12.1959 р. і Протокол про охорону навколишнього середовища до Договору про Антарктику, від 04.10.1991 р.
6. Договір про принципи діяльності держав з дослідження й використання космічного простору, включаючи Місяць та інші небесні тіла, 27.01.1967 р.

1. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ІНСТИТУТУ ТЕРИТОРІЇ

Як вже зазначалося в попередній лекції, для держави, як суверенного суб'єкта міжнародного права територія є одним з основних її атрибутів – джерелом влади й добробуту. Слід розрізняти поняття «територія» у фізичному, економічному й юридичному сенсі.

З фізичної точки зору територія – це реальна природна твердь (від лат. «terra» – суходіл), а більш широко – це все природне середовище – вмістилище надр, ґрунтів, джерел, водойм, лісів, земної фауни і флори.

В економічному сенсі територія є джерелом ресурсів, матеріальною основою місцевих громад, народів і націй в межах їхніх територій, зрештою – Людства з його світовою економікою.

В юридичному сенсі територією є будь-який з просторів, врегульованих правом, в яких здійснюється людська діяльність: суходіл, надра, світовий океан (гідросфера) і його дно, повітряний простір (атмосфера), космічний простір, Місяць та інші небесні тіла.

1.1. Правовий статус і режими територій

У доктрині міжнародного права для характеристики тих чи інших територій використовують характеристики «правового статусу» і «правового режиму» територій. Поняття «**правовий статус**» – статичне, оскільки норми права закріплюють безпосередньо правовий стан певної території. «Правовий

статус» території визначається міжнародним правом як «державна» й «міжнародна територію».

Державна територія – це частина поверхні землі, що знаходиться під суверенітетом (територіальною юрисдикцією) всіх сучасних держав.

Міжнародна територія – це простори за межами поширення суверенітету держав, тобто простори, що не належать жодній державі виключно, зате регулюються міжнародним звичаєм і міжнародними договорами, обов'язковість яких визнаються державами, і які, на основі міжнародного права користуються цими територіями на основі рівності і, відповідно, до своїх можливостей.

З певними застереженнями можна визнати, що правовий статус території лежить в основі правового режиму. Поняття «**правовий режим**» – динамічне, оскільки відображає динаміку діяльності людини (і правове визначення належного, дозволеного й забороненого в цій діяльності) – в межах відповідної території. Правовий режим території визначається як міжнародним, так і національним правом.

У міжнародному праві інститут території має **загальні** правові режими, а також низку **спеціальних** режимів.

Загальні правові режими – це доктринальне і, частково договірне розмежування всієї сукупності відомих людству територій на найбільші її складові, виходячи з поділу всієї сукупності правових систем на дві найбільш усталені і чітко відмінні: систему національного права (представлену системами близько 200-х сучасних держав) і систему міжнародного права, представлену єдиною універсальною системою. В залежності від того, під якою (національною чи міжнародною) юрисдикцією буде здійснюватися людська діяльність в тому чи іншому просторі, теоретично можна виділити три загальних режими: «національний», «міжнародний» і «змішаний».

При цьому на практиці, якщо національний і міжнародний режими мають цілком усталені відмінні між собою ознаки, то «змішаний режим» є різноманіттям компромісів між національними і міжнародним режимами, і

найбільш повно (і кодифіковано) він представлений тільки у міжнародному морському праві, тобто в сфері спеціальних питань.

Але в силу того, що феномен «змішаного правового режиму» є досить відомим в історії, а, теоретично, і перспективним для міжнародного співробітництва, також в силу того, що ідея «змішаного правового режиму» теоретично має загальне значення, тому його зазначено як один з трьох загальних режимів.

Отже три зазначені режими в сукупності покривають всю планетарну поверхню і космос, охоплюючи:

1. Території з національним правовим режимом – під юрисдикцією держав, які в сукупності (в планетарному масштабі) складають суму державних територій.

2. Території з міжнародним режимом, на які (за звичаєм чи в силу міжнародних договорів) не поширюється і не може бути поширена національна юрисдикція жодної з держав.

3. Території зі змішаним режимом – на сьогодні змішані правові режими системно представлені лише водними територіями (див. спеціальні режими), в межах яких діє компроміс національної юрисдикції прибережних держав і міжнародного права. Але *ad hoc* цей режим застосовано і в інших сферах міжнародного співробітництва (Медвежі острови, Арктика, наукові станції в Антарктиці, космічне співробітництво тощо).

Спеціальні режими. Міжнародне право, крім зазначених вище трьох загальних режимів територій виділяє категорії спеціальних режимів, що можуть діяти як в межах територій з міжнародним, так і в межах територій з національним чи змішаним режимом. Серед спеціальних режимів, що встановлюються на рівні міжнародного права, зокрема в міжнародних угодах, найбільш поширеними є дві їх категорії: режими, встановлені з метою забезпечення миру й безпеки (далі режими міжнародної безпеки) і режими міжнародного співробітництва, з яких найбільш розробленими є

режими, що встановлюються в сфері міжнародної торгівлі (порто-франко, вільні економічні зони, митні союзи) і режими морських просторів.

А. Режими міжнародної безпеки поширюються на демілітаризовані, нейтральні й без'ядерні території (зони).

Режим демілітаризованої і нейтральної території мають досить давню історію. Їх основна різниця в тому, що **демілітаризація** – це режим, що стосується мирного часу, а **нейтральність** території підтримується під час війни, або встановлюється з врахуванням можливих військових дій.

Демілітаризована територія – це територія, на якій забороняються чи обмежуються будь-які види і форми військової діяльності: пересування чи розміщення збройних сил, розміщення та зберігання зброї, проведення військових навчань та маневрів, побудова військових укріплень, баз тощо.

Правовий режим демілітаризованої території (зони) ґрунтується на міжнародних угодах і означає, що на цій території не можуть знаходитися військові формування і будуватися військові об'єкти, а постійні мешканці звільняються від військового обов'язку.

Демілітаризація може бути повною та частковою.

Повна демілітаризація включає знищення старих та заборону будівництва нових військових укріплень та споруд; забороняється утримувати збройні сили, крім незначних загонів поліцейських, необхідних для підтримання внутрішнього порядку; військовим літакам забороняється пролітати над демілітаризованою зоною; забороняється виробляти та ввозити військові матеріали, проводити військові навчання та набір в армію.

Часткова демілітаризація передбачає ліквідацію певних військових об'єктів, заборону будівництва нових військових споруд та укріплень, обмеження чисельності збройних сил та потужності деяких видів зброї тощо.

В історії міжнародного права акти демілітаризації часто були спрямовані на ліквідацію наслідків війни і супроводжувалися актами роззброєння. В таких випадках вони відрізнялися від роззброєння тим, що стосувалися певної території (зазвичай спірної), тоді як роззброєння – стосувалося переможеної

держави в цілому. Прикладом демілітаризованої зони може слугувати Рейнська демілітаризована зона, утворена згідно Версальського мирного договору 1919 р. При збереженні над територією демілітаризованої зони німецького суверенітету, Німеччині було заборонено там утримувати чи будувати військові укріплення, утримувати чи зосереджувати (тимчасово чи постійно) збройні сили, проводити маневри та зберігати будь-які матеріальні засоби, необхідні для мобілізації. 7 березня 1936 р. Німеччина в односторонньому порядку відмовилась від дотримання відповідних статей Версальського договору, ввела в Рейнську демілітаризовану зону війська і стала поширювати на усю територію зони свою військову інфраструктуру.

Іншим прикладом демілітаризованої території можуть бути Аландські острови (острови в Балтійському морі). До 1809 р. острови були частиною території Швеції, потім – Росії. Після Кримської війни Паризький конгрес 1856 р. прийняв демілітаризований статус островів, яким він залишається і донині. З 1917 р. Фінляндія претендувала на ці острови. В 1921 р. Ліга Націй визнала автономію Аландських островів і суверенітет над ними Фінляндії. Статус демілітаризованої території був визнаний за Аландами Радянським Союзом в Московській угоді 1940 р., а в 1947 р. рішення про їх демілітаризацію підтвердив Паризький мирний договір.

Демілітаризації після військових конфліктів підлягають зони уздовж державних кордонів. Часто такі зони створюються по обом сторонам тимчасових демаркаційних ліній, що встановлюються при укладенні перемир'я (наприклад, при укладенні перемир'я в Кореї в 1953 р.).

З метою забезпечення свободи та безпеки судноплавства демілітаризації підлягають міжнародні водні шляхи. Наприклад, Магеланова протока, Панамський та Суецький канали.

Нейтральна територія – це встановлений міжнародним договором правовий режим, згідно з яким забороняється ведення військових дій на певній території чи використання її як театру військових дій. Нейтралізовані території (зони) беруть свій початок з інституту нейтралітету як неучасті

певної самоврядної територіальної громади чи держави у війні. В Європі такою традиційно є Швейцарія, певний час нейтральний статус мали Нідерланди. Пізніше інститут нейтралітету переріс в міжнародно-правову заборону перетворювати визначену національним актом чи міжнародним договором територію в арену військових дій. Слід відрізняти території постійного нейтралітету і правові режими нейтралізованої території. Постійний нейтралітет – це правовий статус держави, що оголосила свою волю бути нейтральною, підкріплений міжнародними домовленостями інших держав. Нейтралізація – це процес оголошення й дотримання на певний час нейтрального статусу певної території, наприклад з культовими спорудами або взагалі пам'ятками культури.

Домовленості про нейтралізацію і демілітаризацію певних територій можуть прийматися в одному міжнародно-правовому акті. Зокрема Константинопольський договір 1888 р. по Суецькому каналу закріпив водночас нейтралізований (вилучення з театру воєнних дій) і демілітаризований (в межах трьох морських миль по обом берегам каналу заборонено зводити укріплення, які б могли завадити свободі судноплавства) його статус. За угодою між СРСР та Фінляндією від 11 жовтня 1940 р. остання брала на себе зобов'язання демілітаризувати Аландські острови та не надавати їх для збройних сил інших держав (ст. 1). Після Другої світової війни в мирному договорі з Фінляндією 1947 р. це положення було підтверджено (ст. 5). Демілітаризованим та нейтралізованим є архіпелаг Шпіцберген відповідно до відповідного Договору від 9 лютого 1920 р. Стаття 9 зазначеного Договору зобов'язує Норвегію «не створювати і не допускати встановлення на Шпіцбергені жодної морської бази і не будувати в цих районах жодних укріплень, причому цими районами ніколи не можна буде користуватися у військових цілях».

Істотним внеском в процес демілітаризації й нейтралізації та зміцнення міжнародної безпеки є створення **без'ядерних зон**, тобто таких територій, де на підставі міжнародного договору заборонено розміщувати, виробляти,

випробовувати та застосовувати ядерну зброю. Без'ядерна зона є частково демілітаризованою, оскільки в межах цієї зони не повинна розміщуватися ядерна зброя, а також частково нейтралізованою, оскільки вона вилучається зі сфери застосування ядерної зброї у випадку виникнення збройного конфлікту. Але деякі угоди забороняють на певних територіях ядерну зброю в комплексі з демілітаризацією цієї території (Договір про Антарктику 1959 р.).

Спеціальними договорами універсальної дії (поширення) в цих питаннях є:

Договір про заборону випробовувань ядерної зброї в атмосфері, в космічному просторі і під водою від 5 серпня 1963 року;

Договір про заборону розміщення на дні морів та океанів та в їх надрах ядерної зброї та інших видів зброї масового знищення від 11 лютого 1971 р.;

Договір про всеосяжну заборону ядерних випробовувань від 24 вересня 1996 року.

Важливу роль відіграли також угоди між СРСР і США: Угода про попередження ядерної війни 22 червня 1973 р.; договір про обмеження підземних випробовувань ядерної зброї від 3 червня 1974 р. та інші.

У Договорі про принципи діяльності держав з дослідження та використання космічного простору, включаючи Місяць та інші небесні тіла 1967 р. без'ядерний статус цих просторів включено до принципів діяльності.

Важливу роль відіграють міжнародні угоди про створення без'ядерних зон в окремих регіонах планети. Так, згідно положень Договору про Антарктику 1959 р., вона оголошена без'ядерною і демілітаризованою.

Спеціально для створення без'ядерних зон в окремих регіонах прийнято: Договір Тлателюлько від 14 лютого 1967 р. /чинний з 1968 р. Про створення без'ядерної зони в Латинській Америці і Карибському басейні (в 1978 р. СРСР приєднався до нього).

Договір Раротонга від 6 серпня 1985 р. Про оголошення району південної частини Тихого океану зоною, вільною від ядерної зброї (чинний з 1991 р.). 13 держав південної частини Тихого океану підписали цей договір, оголосивши про заборону тут розробки, застосування та випробовування

будь-яких ядерних вибухових пристроїв. Вони також заборонили придбання та ввезення на свою територію ядерної зброї; здійснення будь-яких ядерних вибухів, а також скидання та захоронення в цьому районі радіоактивних відходів. В доданому до Договору протоколі міститься заклик до ядерних держав поважати положення Договору.

Бангкокський договір від 15 грудня 1995 року (Про без'ядерну зону в південно-східній Азії і непоширення тут всіх видів зброї масового знищення. Чинний з 28 березня 1997 року). Підписаний 10 державами південно-Східної Азії, жодна з ядерних держав не підписала протокол до договору, де вони б зобов'язалися не поширювати в південно-східній Азії збрїх масового знищення. Але стратегія АСЕАН виходить з того що принаймні до 2020 року жодна з держав не порушить умови протоколу.

Договір Пеліндаба від 24 серпня 1996 року Про створення в Африці зони вільної від ядерної зброї.

Семипалатинський договір від 8 серпня 2006 року Про створення зони, вільної від ядерної зброї в Центральній Азії, підписаний Казахстаном, Киргизією, Таджикистаном, Туркменістаном і Узбекистаном (чинний з 2007 р.). Договір на сьогодні обмежений лише п'ятьма учасниками. Інші держави (принаймні в сучасний період) не можуть до нього приєднатися, в зв'язку з вимогами США стосовно Ірану. Навіть Монголія яка оголосила себе без'ядерною державою, не може приєднатися до нього.

Б. Стосовно спеціальних режимів міжнародного співробітництва, взірцевою може слугувати класифікація режимів морських просторів в Конвенції ООН з морського права від 10.12.1982 р., їх перелік включає:

1. Внутрішні й територіальні води (частина II Конвенції)
2. Протоки, що використовуються для міжнар. судноплавства (ч. III)
3. Архіпелажні води (ч. IV)
4. Виключна морська економічна зона (ч. V)
5. Континентальний шельф (ч. VI)
6. Відкрите море ((ч. VII)

7. Замкнені чи напівзамкнені моря (ч. IX)
8. Глибоководний район морського дна (ч. XI)

2. ДЕРЖАВНА ТЕРИТОРІЯ І ДЕРЖАВНИЙ КОРДОН

Державна територія – це частина земної кулі, що знаходиться під суверенітетом держави і включає суходіл, водні території (акваторії), надра під ними і повітряний простір над ними. Державна територія – це простір здійснення виключної територіальної юрисдикції держави.

Як геометрична абстракція державна територія являє собою неправильний (перевернутий) конус, вершина якого впирається в центр Землі, а основа є площиною, що відділяє повітряний простір держави від космічного простору (за звичаєвою нормою ця площина проходить на висоті 100 -110 км над рівнем моря).

Своєрідною «корисною юридичною фікцією» є поняття «штучна територія держави»: об'єкти за межами держави, підпорядковані публічному праву держави, її екстериторіальній юрисдикції. Такі об'єкти обов'язково є державною власністю, уособлюють державу в міжнародних просторах чи на території іншої держави, носять державний герб, прапор та інші знаки держави. За міжнародним звичаєм і міжнародними договорами на ці об'єкти поширюється абсолютна юрисдикція держави, а на територіях інших держав вони наділені повним імунітетом. Це дипломатичні представництва держави в інших країнах; державні морські та повітряні судна; космічні кораблі; морські платформи та інші споруди державної приналежності, підводні кабелі та трубопроводи держави за її межами.

2.1. Складові державної території

Державна територія складається з просторів кількох категорій:

1. Сухопутна територія

Сухопутна територія – це увесь суходіл, що знаходиться в межах кордонів держави. Статус сухопутної території охоплює також окремі частини її суходолу, зокрема, острови і оточені територією інших держав

анклави.

Анклав – це невід’ємна частина сухопутної території держави, відділена від основної її території і з усіх боків оточена територією іншої (інших) держав. Наприклад, сухопутна територія Швейцарії оточує анклав ФРН Бюзінген та італійський анклав Кампіоне-д’Італія, іспанське місто-анклав Плівія повністю оточене французькою територією, бельгійські анклави Барле-Насау і Барле-Хорти – нідерландською територією тощо. Право доступу держави до свого анклаву здійснюється на підставі спеціальної угоди з державою, на території якої цей анклав знаходиться.

Якщо ця частина території має вихід до відкритого моря, то вона є напіванклавом. Калінінградська область Росії, що межує з Польщею та Литвою, як і іспанські території Мелілья та Сеута, оточені територією Марокко, вважаються таким напіванклавами. Вони мають вихід до відкритого моря, а тому зберігають можливість підтримувати зв’язок з рештою території, обминаючи території інших держав.

2. Водна територія

Вона поділяється на різні категорії і зазвичай включає:

2.1. Внутрішні (національні) води, тобто власні води держави (національні ріки, озера, канали, внутрішні морські води), а у випадку держави-архіпелагу – її архіпелажні води;

2.2. Територіальне море (територіальні морські простори).

2.1. Внутрішні води охоплюють внутрішні А. Води суходолу й Б. Внутрішні морські води.

А. Води суходолу включають як поверхневі, так і підземні води.

А.1. Поверхневі води наповнюють різноманітні водойми – ріки, озера, штучні водойми, болота, льодовики тощо. Безліч з них (ріки й озера) омивають береги більш ніж однієї держави. Тоді на їх статус впливає, чи є вони судноплавними. Водойми, що в частині, доступній для судноплавства, омивають береги більш ніж однієї держави є **міжнародними** і на них

поширюється принцип свободи судноплавства, відкоригований зазвичай конкретною міжнародною угодою з судноплавства по цій ріці. Несудноплавні ріки, що протікають між берегів територій кількох держав, є **прикордонними** і знаходяться під роздільною юрисдикцією прибережних держав. Правовий режим прикордонних річок встановлюється разом з іншими питаннями кордону угодами між сусідніми державами. Національні водойми – це ріки, що знаходяться в межах однієї держави від самого витoku до гирла.

A2. Підземні води розглядаються як корисні копалини з особливим статусом і регулюються законодавством про надра.

Б. Внутрішні морські води держави – це морська акваторія держави, що розташована в бік суходолу від **вихідної лінії** – середньостатистичної узагальненої межі між морем і суходолом. До внутрішніх морських вод відносять води портів, бухт і заток. До внутрішніх морських вод також відносять «історичні затоки» (Ла-Плата, Гудзонова, Петра Великого та ін.). Прибережна держава здійснює у своїх внутрішніх водах всю повноту адміністративної, цивільної й кримінальної юрисдикції стосовно усіх суден під будь-яким прапором, що перебувають у їх межах. Прибережна держава в межах своїх внутрішніх вод самостійно встановлює умови судноплавства. У внутрішні води держави іноземні судна заходять лише з дозволу цієї держави (зазвичай держави публікують перелік портів, відкритих для заходу іноземних суден). Військові кораблі іноземних держав можуть заходити у внутрішні води лише на основі обміну дипломатичними нотами з дозволу чи за запрошенням прибережної держави. Іноземні судна, що знаходяться у внутрішніх водах іншої держави, зобов'язані дотримуватись правил судноплавства, законів і звичаїв прибережної держави.

3) Територіальні морські води. Територія держави в морі поширюється за межі її внутрішніх вод (тобто за вихідну лінію) на певну ширину, яка конвенцією ООН 1982 року встановлена в 12 морських миль. По

зовнішньому краю територіальних вод і проходить морський кордон держави.

Прилегла морська зона. Прибережна держава «на підходах» до її морського кордону, може здійснювати контроль в зоні, прилеглій до її територіального моря, що називається прилеглою зоною. Прилегла зона не може поширюватися за межі двадцяти чотирьох морських миль від вихідної ліній, від яких відміряється і ширина територіального моря. Метою контролю може бути необхідність запобігання порушенням митних, фіскальних, імміграційних чи санітарних законів і правил в межах її території, тобто коли судна перетнуть кордон. Здійснення юрисдикції в прилеглій зоні поширюється лише на окремі питання, і держава своїм законодавством повинна визначити виключний перелік своїх повноважень в прилеглій зоні.

Отже прилегла зона перебуває за межами державної території і відноситься формально до виключної морської економічної зони. Але держава здійснює в прилеглій зоні свою обмежену юрисдикцію. Ці норми визначені Конвенцією 1982 р., як і ще більш обмежена юрисдикція прибережних держав у виключній морській економічній зоні і на континентальному шельфі. В цих випадках держава здійснює свою юрисдикцію в таких районах, де вона не має територіального верховенства.

Мирний прохід в територіальному морі. Юридична природа права мирного проходу – міжнародний сервітут: прибережна держава дозволяє без спеціальної угоди чи згоди пройти через її територіальне море, тобто частину державної території.

Для розуміння цієї звичаєвої за своїм походженням практики, зазначимо, що перетнути повітряний простір держави чи перетнути її сухопутний кордон можливо тільки за спеціальною згодою держави, а вчинити це без дозволу – означає міжнародний конфлікт і злочин проти цієї держави.

Мирний прохід – це плавання через територіальне море з метою:

1) перетнути це море, не заходячи у внутрішні води чи на стаючи на рейді або у портовій споруді за межами внутрішніх вод;

2) пройти у внутрішні води чи вийти з них, або стати на такому рейді чи у такій портовій споруді.

Згідно положень міжнародного права будь-який прохід через територіальні води повинен бути безперервним та швидким, підводні човни та інші підводні транспортні засоби повинні слідувати на поверхні та піднімати свій прапор. Проте прохід може включати зупинку і стоянку на якорі, але якщо це необхідно для умов плавання, внаслідок непереборної сили чи нещастя, або з метою надання допомоги особам, суднам чи літальним апаратам, що знаходяться в небезпеці або які терплять біду (ст. 18 Конвенції 1982 р.).

Прохід є мирним, якщо тільки через нього не порушується мир, добрий порядок чи безпека прибережної держави. В міжнародному праві передбачені види діяльності, здійснення яких дозволяє вважати прохід іноземного судна таким, що порушує мир, добрий порядок чи безпеку держави.

Крім мирного проходу в конвенції ООН 1982 р. виділяють також **транзитний прохід** в міжнародних каналах і **архіпелажний прохід** – через архіпелажні води.

3. Повітряний простір

Державний повітряний простір є простором над сухопутною та водною поверхнею (включаючи територіальні води) держави, що знаходиться в межах її кордонів. Повітряні кордони держави це вертикальна двомірна замкнута полоса шириною в 100-110 км, нижній край якої проходить через державний кордон, а верхній «упирається» в космічний простір (на висоті 100-110 км). Повітряний кордон держави не може бути перетнутий будь-який літальним пристроєм без її дозволу. Це відрізняє повітряний кордон від морського, через який в територіальні води держави за правом мирного проходу судна можуть заходити без отримання її дозволу.

4. Земні надра

Важливою частиною державної території, джерелом природних багатств

є надра, що знаходяться під сухопутною та водною територією, до власності держави відносяться також надра континентального шельфу. Глибина надр необмежена і теоретично простягається до центру Землі. Надра землі на технічно доступній глибині в межах сухопутних і водних просторів державної території знаходяться під виключним суверенітетом відповідної держави. Держава сама визначає умови розвідки і експлуатації природних багатств її земних надр. Генеральна Асамблея ООН 14 грудня 1962 р. прийняла спеціальну резолюцію «Невід’ємний суверенітет над природними ресурсами». Спільна експлуатація надр компаніями різних держав не призводить до зміни юрисдикції над цими надрами держави, в межах території чи континентального шельфу якої вона відбувається.

2.2. Державний кордон

Питання про захист території держави – це насамперед питання про її кордони. Державні кордони являють собою не лише лінії, позначені на картах (а за можливості і на місцевості): це вертикальні двомірні поверхні, що проходять через лінії до межі повітряного простору з космосом, з одного боку, і до центру Землі вглиб її надр – з іншого.

В ст. 1 Закону України «Про державний кордон України» від 4 листопада 1991 р. міститься відповідне визначення державного кордону України, під яким розуміється лінія і вертикальна поверхня, що проходить по цій лінії, які визначають межі території України – суші, вод, надр, повітряного простору.

Типи кордонів. Розрізняють сухопутні, водні та повітряні кордони державної території. При необхідності виділяють і кордони надр. Повітряні кордони і кордони надр похідні від сухопутних та водних кордонів. Сухопутні та водні кордони встановлюються за угодою між державами, морські кордони – законодавчим актом прибережної держави у відповідності з нормами міжнародного права. Сухопутні кордони вважають за краще проводити по характерним точкам, лініям рельєфу чи ясно видимим орієнтирам. Ними

можуть бути ріки, гори тощо. Такі кордони ясно розрізняються і викликають менше непорозумінь. Їх називають природними кордонами.

В багатьох випадках кордони доводиться проводити між умовними точками без природних орієнтирів. При цьому повинні враховуватися інтереси місцевого населення. Відомі також так звані географічні кордони, які співпадають з меридіанами та паралелями географічної сітки.

Водні кордони на ріках встановлюються наступним чином: якщо ріка судноплавна, то посередині головного фарватеру (судноплавна, найглибша частина ріки); якщо ж річка несудноплавна чи це потік, – то по тальвегу (лінія найбільших глибин) чи посередині; у випадку, якщо у ріки є декілька рукавів, посередині головного рукава. Однак за угодою між державами кордон може бути встановлений по-іншому.

На озерах та інших водоймах – по прямій лінії, що з'єднує виходи кордону до берегів водойми. Кордон, що проходить по річці, озеру чи іншій водоймі, довільно не переміщується при природних змінах контуру берегів чи рівня води та при відхиленні русла ріки, але зазвичай істотні зміни вимагають нових домовленостей і демаркаційних робіт.

Після створення водосховища чи іншої штучної водойми кордон залишається на тому ж місці, де він проходив до затоплення. Він лише перетворюється з сухопутного у водний. По мостам та греблям кордон проходить через середину цих споруд, незалежно від водного кордону (але паралельно йому).

Морські кордони співпадають з зовнішніми кордонами територіальних вод. У відповідності з міжнародним правом Україна встановила 12-мильну ширину цих вод.

Прикордонний режим. Для забезпечення непорушності державних кордонів виділяється певна територія поблизу них, де встановлюються спеціальні умови, покликані слугувати своєрідним фільтром, який підвищує ефективність захисту інтересів держави на кордоні. Перетин кордону дозволяється при наявності відповідних документів і лише в пунктах

пропуску, що визначаються внутрішньодержавним правом та міжнародними договорами.

Режим державного кордону України – ст. 8 Закону України «Про державний кордон України» так визначає режим державного кордону: «порядок перетину державного кордону України, плавання і перебування українських та іноземних невійськових суден і військових кораблів у територіальному морі та внутрішніх водах України, заходження іноземних невійськових суден і військових кораблів у внутрішні води і порти України та перебування в них, утримання державного кордону України, провадження різних робіт, промислової та іншої діяльності на державному кордоні України – визначається цим Законом, іншими актами законодавства України і міжнародними договорами України».

Порядок облаштування та охорони кордонів. Режим державного кордону передбачає відповідність кільком умовам, а саме:

- 1) ефективність охорони державної території;
- 2) міжнародне визнання;
- 3) міжнародне встановлення (передовсім на двосторонньому рівні між державами – сусідами).

Найголовніше завдання кордонів – встановлення меж держави, а отже і її територіальної юрисдикції. Міжнародно визнаними державними кордонами називають лінії розмежування державних територій чи лінії відмежування території держави від територій з іншим правовим режимом, проходження яких узгоджено з суміжними державами. Міжнародне визнання кордонів може здійснюватися шляхом укладання двосторонніх чи багатосторонніх міждержавних угод.

Лінія проходження кордону та її режим закріплюються договорами прикордонних держав. Відомі також випадки, коли традиційний кордон визнається без договірної оформлення, спирається на норми звичаєвого права. У спорах з традиційних кордонів міжнародні судові органи, як

правило, виносять рішення, що підтверджують такі кордони. Але держави йдуть шляхом закріплення традиції в офіційних домовленостях.

Міжнародне встановлення кордонів передбачає певну правову процедуру, яка складається з двох актів, що доповнюють один одного: делімітація і демаркація.

Делімітація державного кордону означає детальний опис в договорі чи максимально точно безпосереднє позначення лінії її проходження на спеціальних картах, що складають невід'ємну частину міждержавного договору про делімітацію.

Демаркація кордону є процесом проведення та позначення лінії кордону на місцевості. Вона здійснюється на підставі акта про делімітацію, шляхом проведення необхідних геодезичних робіт і встановлення прикордонних знаків. З метою проведення демаркації створюються змішані комісії на паритетних засадах. Про всі дії по демаркації складаються спеціальні документи: протокол-опис проходження кордону, карта з нанесенням на неї лінії кордону, а також протоколи на кожний прикордонний знак.

Іноді виникає необхідність в редемаркації державного кордону, тобто перевірці, відновленні, заміні чи встановленні нових прикордонних знаків. Редемаркація здійснюється на підставі спеціальних угод. Редемаркація може бути пов'язана з природними катаклізмами, обміном ділянками, приведенням кордону у відповідність до норм міжнародного права.

При делімітації державою свого кордону з територією, що має інший правовий статус (відкритим морем, територією з перехідним правовим режимом), цей кордон вважається міжнародно визнаним та встановленим, якщо лінія його проходження явно чи хоча б мовчазно визнається іншими державами. Між процедурами делімітації та демаркації достатньо часто трапляються істотні часові розриви, коли підтверджені правовим шляхом кордони на місцевості тривалий час не позначаються.

Питання про кордон України з новими незалежними державами, утвореними на території колишнього СРСР вирішується відповідно до положень Конвенції про правонаступництво відносно міжнародних договорів 1978 року: він співпадає з попередніми кордонами адміністративно-територіального поділу СРСР. Проте проблеми демаркації кордонів, що мають вирішуватися двосторонніми угодами, ще не закрито.

3. ТЕРИТОРІЇ З МІЖНАРОДНИМ ПРАВОВИМ РЕЖИМОМ

Міжнародна територія – це простір, на який не поширюється суверенітет жодної держави, тобто територія з міжнародним режимом.

Територій з міжнародним режимом можна виділити шість:

- 1) відкрите море;
- 2) глибоководний район океанічного ложа (Район);
- 3) повітряний простір за межами державних територій;
- 4) відкритий космос,
- 5) Місяць та інші небесні тіла;
- 6) Антарктика.

З-поміж цих територій є певні відмінності.

Ознаками просторів спільного користування наділені передовсім відкрите море і повітряний простір над ним та відкритий космос.

Виділяються принаймні дві території, які отримали статус спільної спадщини людства (далі ССЛ): це Місяць та інші небесні тіла (ССЛ відповідно до ст. 11 Угоди про принципи діяльності держав на Місяці та інших небесних тілах 1979 р.) та глибоководний район океанічного ложа (Район, ССЛ відповідно до ст. 136 конвенції ООН з морського права 1982 р.).

Територією з особливим міжнародним режимом стала також Антарктика, яка має унікальне значення для планети і на яку (в силу договору про Антарктику 1959 р. та Протоколу до нього 1991 р.) безстроково припинені будь-які спроби поширити суверенітет будь-якої держави.

Потенційно особливим міжнародним режимом має характеризуватися також повітряний простір за межами державних територій: він є міжнародним не лише над відкритим морем, але й над виключними морськими економічними зонами всіх морських держав, Антарктикою і міжнародними протоками. Особливий його статус, по-перше, обумовлений тим, що цей простір є **атмосферою** – вмістилищем ресурсу, без якого людство не проживе й кількох хвилин, і який нажаль до сих пір належним чином не захищений на рівні міжнародного права (єдина Конвенція про транскордонне забруднення повітря на великі відстані від 13.11.79 р.), по-друге в якості саме простору міжнародного користування він не врегульований на міжнародному рівні спеціальною універсальною угодою і регулюється «за аналогією» разом морськими просторами і Антарктикою.

За усієї важливості відмінностей, в правовому режимі розглядуваних вище видів території можна виділити загальні типові риси міжнародної території:

- 1) регулювання їх статусу лише міжнародним правом;
- 2) заборона будь-яких форм національного привласнення території, включаючи проголошення на них суверенітету;
- 3) відкритість для дослідження та використання всіма державами без будь-яких обмежень;
- 4) рівність прав держав у дослідженні та використанні цієї території;
- 5) вільний доступ до всіх районів цієї території;
- 6) використання в мирних цілях;
- 7) поєднання при використанні цієї території національних інтересів з інтересами підтримки міжнародного миру і безпеки, розвитку міжнародного співробітництва;
- 8) збереження відповідної національної юрисдикції над об'єктами, що знаходяться в межах цієї території.

Нижче наведено більш детальні характеристики: Відкритого моря і повітряного простору над ним; Району океанічного ложа; Космічного простору включаючи Місяць та інші небесні тіла; Антарктики.

3.1. Відкрите море й повітряний простір над ним

Відкрите море – це частина Світового океану, розташована за межами дії національної юрисдикції будь-якої держави. Тобто це частина моря за межами виключної морської економічної зони.

Принцип свободи відкритого моря – як звичаєвий принцип загального права, закріплений Женевською конвенцією про відкрите море 1958 року – встановлює, що ніяка держава не в праві поширювати свій суверенітет на відкрите море та повітряний простір над ним. Відкрите море знаходиться у спільному користуванні всіх держав і є спільним надбанням всього людства. Відкрите море відкрите для усіх держав, як прибережних, так і тих держав, що не мають виходу до моря. Користування водами відкритого моря здійснюється на основі загальновизнаних в міжнародному праві «свобод відкритого моря». Конвенція 1982 р. кодифікувала найбільш повний перелік свобод, зазначивши що він не є вичерпним. Свободи відкритого моря, як для прибережних держав, так і для держав, що не мають виходу до моря це:

- свобода судноплавства;
- свобода польотів;
- свобода прокладання підводних кабелів і трубопроводів;
- свобода зводити штучні острови та інші установки, які допускаються згідно з міжнародним правом;
- свобода рибальства
- свобода наукових досліджень.

Усі держави здійснюють ці свободи, враховуючи інтереси інших держав у користуванні свободою відкритого моря, а також права стосовно діяльності в Районі. Кожна держава, незалежно від того, є вона прибережною чи такою, що не має виходу до моря, має право на те, щоб судна під її прапором

плавали у відкритому морі. Судно повинно плавати під прапором лише однієї держави і, крім виняткових випадків, підпадає під юрисдикцію цієї держави у відкритому морі. Кожна держава стосовно суден, що ходять під її прапором, веде їх реєстр, вживає необхідних заходів для забезпечення безпеки на морі тощо. Судно не може змінити свій прапор під час плавання чи стоянки при заході в порт, крім випадків дійсного переходу права власності та відповідних змін в реєстрації.

Будь-яке судно у відкритому морі підпорядковане владі тільки держави, під прапором якої воно ходить. Винятком з цього правила є право іноземного військового корабля при обґрунтованій підозрі у протиправній діяльності невійськового судна зупинити його і піддати огляду, а при пересвідченні у наявності складу злочину на борту зупиненого судна й заарештувати його.

Переслідування у відкритому морі «по гарячих слідах» іноземного судна судном прибережної держави може здійснюватися, якщо іноземне судно підозрюється у скоєнні протиправних дій в межах вод під юрисдикцією цієї держави, тобто якщо при порушенні права прибережної держави іноземне судно чи одна з його шлюпок знаходилася у внутрішніх водах, в архіпелажних водах, в територіальному морі чи у виключній морській економічній зоні держави. Переслідування може тривати у відкритому морі за умови, що воно почалося у водах під юрисдикцією держави і не переривалося до виходу у відкрите море. Зазначене право переслідування припиняється, щойно переслідуване судно входить в територіальне море своєї держави чи в територіальне море будь-якої третьої держави.

Правомірним вважається використання відкритого моря виключно в мирних цілях.

3.2. Дно морів та океанів за межами національної юрисдикції

Проголошено Конвенцією ООН з морського права 1982 р. спільною спадщиною людства (ст. 136). Територія дна морів та океанів за межами континентального шельфу, що отримала назву міжнародного району морського дна, не підлягає національному привласненню. Жодна держава не

може претендувати на суверенітет чи суверенні права чи здійснювати їх по відношенню до будь-якої частини району чи його ресурсів і жодна держава, фізична чи юридична особа не може привласнювати будь-яку їх частину (ст. 137 Конвенції).

Статус Району досить детально визначено:

- 1) непоширення національної юрисдикції;
- 2) діяльність на благо усього людства (ст. 140);
- 3) використання виключно в мирних цілях (ст. 141);
- 4) здійснення всіх прав на ресурси території (району), що належить людству, спеціальним міжнародним Органом з морського дна (ч. 1 ст. 153);
- 5) паралельна розробка ресурсів: міжнародним органом і державами – учасниками Конференції «в асоціації з міжнародним органом» чи державними підприємствами, або фізичними чи юридичними особами, «що мають громадянство держав-учасниць чи які знаходяться під ефективним контролем цих держав» (п «б» ч. 2 ст. 153);
- 6) невизнання багатьма розвинутими державами світу. Так, у серпні 1984 р. США, Великобританія, ФРН та ще п'ять інших держав уклали сепаратні угоди із забезпечення розробки мінеральних ресурсів перспективних районів дна Світового океану на порушення положень зазначеної Конвенції.

Умови видобутку корисний копалин в Районі стали причиною тривалого не набуття чинності всієї Конвенцією ООН з морського права 1982 року. Лише після прийняття у 1994 році **«Положення про застосування частини XI Конвенції ООН з міжнародного права 1982 року»**, де були істотно враховані інтереси розвинених держав, що тільки й мали можливості розробляти ресурси Району, останні почали ратифікувати Конвенцію, і вона в той же 1994 рік набула чинності.

3.3. Космічний простір, включаючи Місяць та інші небесні тіла

Виходячи з того, що міжнародне співробітництво у дослідженні та використанні космічного простору сприятиме розвитку взаємопорозуміння та зміцненню дружніх відносин між державами і народами, Договір про

принципи діяльності держав з дослідження і використання космічного простору, включаючи Місяць та інші небесні тіла від 27 січня 1967 р. (Договір про Космос 1967 року) наділив статусом міжнародної території космічний простір, включаючи Місяць та інші небесні тіла.

Цей простір відкритий для дослідження та використання усіма державами без жодної дискримінації на основі рівності і у відповідності до міжнародного права, при вільному доступі у всі райони небесних тіл (ст. I Договору про принципи діяльності держав по дослідженню і використанню космічного простору, включаючи Місяць та інші небесні тіла від 27 січня 1967 р.). Космічний простір не підлягає національному привласненню.

На Місяці та інших небесних тілах забороняється створення військових баз, споруд та укріплень, випробовування будь-яких типів зброї та проведення військових маневрів, але при цьому допускається використання військового персоналу в наукових чи інших мирних цілях, а також не забороняється використання будь-якого устаткування чи засобів, необхідних для мирного дослідження Місяця та інших небесних тіл (ст. IV). Як зазначалося окрема Угода про принципи діяльності держав на Місяці та інших небесних тілах, підтвердивши ці положення Договору про Космос визначила Місяць та інші небесні тіла їх ресурси спільною спадщиною людства (ст. 11).

Держави-учасниці Договору несуть міжнародну відповідальність за національну діяльність в космічному просторі, включаючи Місяць та інші небесні тіла, незалежно від того, чи здійснюється вона урядовими органами чи неурядовими юридичними особами (ст. VI). Кожна держава, яка здійснює чи організує запуск об'єкту на міжнародну територію цього типу, а також держава, з території чи установок якої здійснюється запуск об'єкту, несе міжнародну відповідальність за шкоду, завдану такими об'єктами чи їх складовими частинами на Землі, у повітряному чи космічному просторі, включаючи Місяць та інші небесні тіла, іншій державі, її фізичним чи юридичним особам (ст. VII).

Держава, до реєстру якої занесений об'єкт, запущений в космічний простір, зберігає юрисдикцію і контроль над таким об'єктом і над будь-яким екіпажем цього об'єкту під час їх знаходження в космічному просторі, в тому числі і на небесному тілі. Держави, що здійснюють діяльність в космічному просторі, включаючи Місяць та інші небесні тіла, взяли на себе зобов'язання інформувати Генерального секретаря ООН, громадськість та міжнародне наукове співтовариство про характер, хід, місця та результати такої діяльності (ст. XI).

Міжнародно-правове регулювання дослідження та використання космічного простору стосується всього Космосу, хоча фактично мова йде головним чином про простір Сонячної системи (ближній космос). Національні законодавці та міжнародне право на сьогодні не проводять правового розмежування між «ближнім» і «дальнім» космосом.

Проте в межах «найближчого» космосу існує унікальна його складова **Геостаціонарна орбіта** (далі ГСО). ГСО – це траєкторія руху супутників прямо над екватором Землі на висоті 36 тис. км. Правовий статус ГСО визначено як «спільне надбання людства, на яке мають право всі нації» і, в той же час, як «обмежений ресурс», включаючи радіочастоти для супутників, на користування якими Міжнародний союз електрозв'язку видає спеціальні квоти і визначає діапазон радіочастот для кожного супутника.

3.3. Антарктика

Антарктика займає площу біля 52,5 млн. кв. км., включаючи незаселений материк Антарктиду (площа 13 975 тис. кв. км, в тому числі 1582 тис. кв. км – шельфові льодовики та острови, приєднані до Антарктиди льодовиками), прилеглі до нього острови (в тому числі Південні Оркнейські, Південні Сандвичеві, Південні Шетландські), а також частини Атлантичного, Тихого та Індійського океанів, що називаються нерідко Південним чи Антарктичним океаном.

Міжнародно-правовий режим Антарктики регулюється Договором про Антарктику від 1 грудня 1959 р., учасниками якого є більше 30 держав (набув

чинності в 1961 р., Україна є учасником цього Договору). Режим Договору 1959 р. про Антарктику поширюється на район південніше 60-ї паралелі південної широти (ст. VI). Цим Договором закріплено статус Антарктики як міжнародної території. Антарктика стала історично першою частиною земного шару, перетвореною в зону миру та мирної спільної діяльності різних держав. Ця міжнародна територія не може бути мілітаризованою в мирний час та в період війни. В Антарктиці не застосовується секторальний поділ, який намагалися для неї використати окремі держави. Хоча ст. IV Договору і не розглядає територіальні претензії держав як відмову від таких, однак і не легалізує ці претензії. Таким чином, претензії ряду держав на територіальний суверенітет в Антарктиці нібито виявилися законсервованими. Зазначений Договір не відкинув раніше заявлених прав та претензій на територіальний суверенітет в Антарктиці з боку Австралії, Аргентини, Великобританії, Норвегії, Франції та ряду інших держав (п. 1 ст. IV). Він лише зафіксував, що «ніяка нова претензія чи розширення існуючої претензії на територіальний суверенітет в Антарктиці не заявляється, поки чинний Договір знаходиться в силі» (п. 2 ст. IV).

Договір про Антарктику не забороняє використання військового персоналу чи оснащення для наукових досліджень або для будь-яких інших мирних цілей (п. 2 ст. I). Згідно положень Договору Антарктика є не лише демілітаризованою, а й нейтралізованою територією, на якій забороняється військова діяльність. В Договорі передбачений спеціальний механізм його реалізації – Консультативні наради держав-учасниць (ст. IX). В рамках зазначеного Договору були підписані Конвенція про збереження антарктичних тюленів 1980 р., Конвенція про збереження морських живих ресурсів Антарктики 1988 р. та ін. Важливим актом, що безстроково заморозив територіальні претензії на Антарктику окремих держав став Протокол про охорону навколишнього середовища до Договору про Антарктику (Мадридський протокол) від 4 жовтня 1991 року. Відповідно до нього, Антарктику оголошено природним заповідником, призначеним для миру і науки (ст. 2 Протоколу).

4 . Території зі змішаним режимом

Існують території, які хоч і не входять до складу державних територій, але певні держави мають на них суверенні права та відповідну юрисдикцію. До таких територій відносять континентальний шельф та виключні економічні зони, а також, з певними застереженнями, Арктику та вод міжнародних рік, проток і каналів.

Континентальний шельф та виключні (морські) економічні зони держав утворюють суцільну полосу територій зі змішаним правовим режимом між державними і міжнародними територіями. По відношенню до цих просторів за кожною прибережною державою закріплена юрисдикція на природні ресурси цих територій: це всі питання розвідки (та інших наукових досліджень) й видобутку природних (мінеральних і біологічних) ресурсів континентального шельфу та виключної економічної зони, а також охорона природного середовища цих територій. Суверенітет держави поширюється також на право будувати штучні острови, установки і споруди, що знаходяться на континентальному шельфі та у виключній економічній зоні. В Україні, з метою визначення правового режиму виключної (морської) економічної зони, був прийнятий Закон «Про виключну (морську) економічну зону України» 1995 р.

При цьому режим судноплавства, польотів над ВМЕЗ, а також прокладка кабелів залишаються і на цих територіях «свободами» регулюються відповідно до міжнародного права.

У визначенні об'єму прав держави по відношенню до континентального шельфу та виключної економічної зони головна роль належить міжнародному праву, а не внутрішньому. Особлива ситуація пов'язана з правовим регулюванням сухопутної державної території загального користування – арктичним архіпелагом Свальбард (Шпіцберген), що нині належить Норвегії. З одного боку, архіпелаг – суверенна частина Норвегії, а з іншого, згідно Паризького договору про Шпіцберген 1920 р. на ньому діє

режим загального користування (тобто така територія визнається міжнародною).

4.1 Арктика

Води арктичних морів омивають береги Росії, США, Канади, Норвегії та Данії (о. Гренландія). На відміну від Антарктики, не існує міжнародно-правового акту, що визначає статус арктичного регіону в цілому. Важлива характеристика Північного Льодовитого океану (Арктики), закріплена в Конвенції ООН з морського права – як районів відкритого моря, «покритих льодами».

Крім того, Арктика – єдиний регіон, де діє, як звичай, право «полярних секторів»: це одностороннє волевиявлення полярних держав, не оспорене іншими державам, про те, що їхня територіальна юрисдикція поширюється на усі землі й острови та льодові поля, прилеглі до їхніх берегів, що знаходяться в межах полярного сектору. Арктичним сектором кожної з цих держав є простір, основою якого слугує узбережжя цієї держави, а боковою лінією – меридіани від Північного полюсу до східних та західних кордонів цієї держави. Судна та літаки інших держав, відповідно до секторального принципу можуть плавати та літати в межах арктичного сектору лише зі згоди прилеглої держави, причому лише в мирних і наукових цілях.

Таким чином, правовий режим Арктики базується на нормах міжнародного права та національного законодавства арктичних держав. Конвенція ООН з морського права 1982 р. надає право приарктичним державам вживати заходів для охорони природного середовища в своїх секторах.

У вересні 1996 р. 8 арктичних держав (Данія, Ісландія, Канада, Норвегія, Росія, США, Фінляндія та Швеція) підписали в Оттаві Декларацію про створення Арктичної Ради – регіональної міжнародної організації. Метою Арктичної Ради є здійснення співробітництва, координації та взаємодії арктичних держав за активної участі корінних народів Півночі та інших мешканців Арктики із загальноарктичних питань; контроль і координація за

виконанням екологічних програм, розробка, координація і контроль за виконанням програм сталого розвитку; поширення інформації, заохочення інтересу та освітніх ініціатив з питань, пов'язаних з Арктикою.

З 2007 року Росія оголосила, що відновлена північноокеанська магістраль «Севморпуть» надає послуги з міжнародних морських перевезень від Мурманська до Чукотки, що сприяє розвантаженню традиційних морських шляхів, передовсім тих що проходять через Суецький канал.

4.2. Міжнародні ріки, протоки та канали

Міжнародні ріки. Це судноплавні ріки, що протікають територією кількох держав і мають судноплавний вихід до моря. Режим таких рік зазвичай визначається угодою між прибережними державами, чи більш широкими угодами з членством всіх зацікавлених держав. Основними принципами, якими керуються держави при встановленні правового режиму міжнародних рік, є наступні:

- держави, через територію яких протікає міжнародна ріка, регулюють питання навігації за взаємною згодою;
- торгівельне судноплавство на міжнародних ріках, якщо немає заперечень з боку прибережних держав, відкрите для судів усіх держав;
- кожна прибережна держава повинна виконувати роботи, необхідні для забезпечення навігації, у своїй частині ріки;
- військове судноплавство регулюється лише прибережними державами з врахуванням їх безпеки.

Міжнародні домовленості з питань режиму судноплавних міжнародних рік відомі, починаючи від Вестфальського миру 1648 року. Віденський конгрес 1815 р. закріпив свободу судноплавства по головним міжнародним рікам Європи. На початку XX ст. міжнародними ріками були визнані: Рейн, Вісла, Дунай, Одер, Ельба, а також Нігер, Конго, Ла-Плата, Амазонка, Св. Лаврентія, Колорадо, Ріо-Гранде.

Регулювання питань, пов'язаних з підтриманням порядку на найбільш важливих річних шляхах міжнародного значення, здійснюється спеціальними

комісіями чи бюро, сформованими з представників прибережних держав та інших зацікавлених держав. Якщо в минулому режим міжнародних річок стосувався виключно судноплавства, то сьогодні зростає значення регулювання річок у господарських цілях: для отримання електроенергії, для потреб промисловості та сільського господарства. В даному випадку діє загальний принцип: будь-які способи використання не повинні наносити шкоди законним інтересам інших прибережних держав. Більше того, прибережні держави повинні спільно та кожна окремо вживати заходи, необхідні для збереження ріки. Конкретно ці питання вирішуються шляхом прийняття двосторонніх угод між державами, що межують.

Україна є учасником членом Конвенції з судноплавства на Дунаї 1948 року, важливої для міжнародних річкових та змішаних перевезень. Учасниками Дунайської конвенції є, крім України, Австрія, Болгарія, Сербія, Чехія, Словаччина, Угорщина, Росія та Румунія. Ці держави як суверени на своїх ділянках ріки регулюють умови судноплавства, встановлюють правила плавання та заходу суден у порти, здійснюють митний, санітарний та екологічний контроль, підтримують умови нормального судноплавства.

Відповідно до ст. 1 Конвенції, навігація Дунаєм повинна бути вільною та відкритою для громадян, торгівельних суден та товарів усіх держав на основі рівності по відношенню до портових і навігаційних зборів та умов торгівельного судноплавства. Конвенція відповідає інтересам не лише придунайських, але і інших зацікавлених держав. Судна, що плавають Дунаєм, мають право заходити у порти, здійснювати в них навантажувально-розвантажувальні роботи, посадку та висадку пасажирів, дотримуючись при цьому чинних у відповідній прибережній державі нормативів. Придунайські держави зобов'язані утримувати свої ділянки ріки у судноплавному стані та здійснювати необхідні роботи для забезпечення нормальних умов судноплавства. Згідно ст. 30 Конвенції плавання Дунаєм військових кораблів непридунайських держав забороняється, а військових кораблів прибережних

держав за межами їх ділянок річок може здійснюватися за домовленістю між зацікавленими придунайськими державами.

Для спостереження за виконанням Конвенції 1948 р. заснована міжнародна організація – Дунайська комісія (місцезнаходження – м. Будапешт) з представників усіх придунайських держав – членів Конвенції. Дунайська комісія встановлює єдину систему навігаційної шляхової обстановки; складає та видає навігаційні карти; вирішує питання плавання, річкового контролю; приймає рекомендації з уніфікації митного та санітарного контролю тощо.

Міжнародні протоки. Конвенція ООН 1982 року розрізняє:

1) Протоки, що з'єднують різні райони відкритого моря чи виключних (морських) економічних зон і мають міжнародний статус.

2) Протоки, що характеризуються змішаним режимом, оскільки проходять через акваторії державних вод (наприклад, Босфор і Дарданелли).

Основним джерелом регулювання режиму проток обох категорій є угоди спеціально присвячені статусу цих проток. Крім того, особливістю проток другої категорії є те, що крім міжнародної угоди і відповідно до неї, режим експлуатації такої протоки підпорядковано ще й національній юрисдикції прибережної держави.

Регламентація плавання по чорноморським протокам регулюється Конвенцією про режим чорноморських проток, підписаною 1936 р. в Монтре, якою підтверджено принцип свободи торгівельного судноплавства в протоках (ст. 2-7) та обмежено право проходу військових кораблів. Нечорноморські держави можуть проводити по протокам лише легкі надводні кораблі. Одночасно через протоки можуть проходити не більше 9 військових кораблів загальною тоннажністю до 15 тис. т. (ст. 14). Загальний тоннаж військових кораблів всіх нечорноморських держав, що знаходяться в Чорному морі, не повинен перевищувати 45 тис. т. Підводні човни повинні проходити протоки лише в надводному стані. Військові кораблі, що проходять протоки транзитом, не можуть використовувати повітряні судна,

як могли б на них знаходитися (ст. 15). Чорноморські держави повинні попередньо сповіщати турецький уряд про прохід своїх кораблів принаймні за вісім днів, нечорноморські – за п'ятнадцять. У повідомленні необхідно вказувати місце призначення, назву, тип та кількість кораблів, а також дату проходу в початковому напрямку і при поверненні. Які б не були цілі перебування в Чорному морі, військові кораблі неприбережних держав не можуть залишатися там більше двадцяти одного дня (п. 2 ст. 18).

Міжнародний канал – штучна гідротехнічна споруда, яка з'єднує водні простори. Такими каналами є Суецький, Кільський, Панамський та інші. Усі вони проходять по територіям держав і знаходяться під її юрисдикцією, але для забезпечення міжнародного судноплавства на них поширено міжнародно-правовий режим. Міжнародні канали слід відрізнити від проток, які є природними морськими шляхами, і від національних (внутрішніх) каналів, які для міжнародного судноплавства не використовуються.

Суецький канал (офіційно відкритий для судноплавства в 1869 р.) – штучний водний шлях із Середземного моря в Індійський океан, який проходить по території Єгипту. Правовий режим Суецького каналу було визначено (Константинопольською) Угодою з забезпечення вільного користування Суецьким каналом 1888 р. Згідно ст. 1 зазначеної Конвенції Канал, як у військовий, так і в мирний час, буде завжди вільний і відкритий для усіх комерційних і військових суден будь-якої держави. В Договорі також зазначається, що жодна з держав-учасниць угоди не буде домагатися територіальних чи комерційних переваг, привілеїв в міжнародних угодах, які можуть бути пізніше укладені щодо цього Каналу. До Каналу ніколи не буде застосовано право блокади. Військові дії забороняються безпосередньо у водах Каналу, в його вхідних портах та на відстані до 3 миль від цих портів, навіть якщо Єгипет виступає однією з воюючих сторін (ст. 4). Згідно ст. 7 даної Конвенції держави не будуть утримувати у водах Каналу (включаючи озеро Тімса й Гіркі озера) жодних військових суден. Але у вхідних портах, Порт-Саїді та Суеці, вони будуть мати право утримувати не більше двох

військових суден для кожної держави. Зазначеним правом не будуть користуватися сторони, що воюють.

В 1957 р. Єгипет зареєстрував в ООН Декларацію про Суецький канал, яка являє собою одностороннє міжнародно-правове зобов'язання поважати положення Конвенції 1988 р. і забезпечити свободу судноплавства по Каналу. На виконання положень конвенції Урядом Єгипту у спеціальних Правилах плавання Суецьким каналом визначена докладна регламентація проходу суден через Канал.

Кільський канал (офіційно відкритий в 1895 р.) – штучний водний шлях між Балтійським і Північним морем, що проходить територією Німеччини. До Першої світової війни Німеччина вважала Кільський канал своїм внутрішнім водним шляхом, проте Версальський мирний договір 1919 р. закріпив міжнародно-правовий режим каналу і встановив, що канал має бути відкритим на рівноправній основі для військових і торгівельних суден усіх держав, які дотримуються миру у відносинах з Німеччиною. Свобода судноплавства по каналу підтверджена німецькими Правилами плавання Кільським каналом.

Панамський канал (офіційне відкриття відбулося в 1920 р.) – штучний водний шлях між Атлантичним і Тихим океаном, що проходить по території Панами. Цей Канал протягом тривалого часу контролювався США. В результаті тривалої боротьби Панама домоглася укладення в 1977 р. з США двох нових договорів – про Панамський канал (був чинний до 1999 р.) і про постійний нейтралітет і експлуатацію Панамського каналу. Договір про постійний нейтралітет і функціонування Панамського каналу, який є безстроковим, надає право користуватися каналом суднам і військовим кораблям усіх держав як у мирний, так і воєнний час на рівній, недискримінаційній основі (ст. III). В зазначеному Договорі проголошується, що Канал є постійно нейтральним. З 1 січня 2000 року над Каналом було повністю відновлено суверенітет Панами. Разом з тим США домоглися визнання за собою деяких особливих прав, зокрема вони є гарантом

нейтралітету Каналу. Військові кораблі та допоміжні судна Панами і США мають право на швидкий транзит через канал (ст. VI Договору про постійний нейтралітет і експлуатацію Панамського каналу).

Отже, основу правового режиму міжнародних каналів складає принцип свободи судноплавства, що означає свободу плавання торговельних суден і кораблів усіх держав (під усіма прапорами), за умови дотримання ними встановлених на національному рівні правил, що регламентують техніко-експлуатаційні, навігаційні, екологічні, фінансові, військові, безпекові та інші аспекти проходу через ці канали.

Лекція № 6

ПРАВО ЗОВНІШНІХ ЗНОСИН

План

1. Предмет і зміст права зовнішніх зносин.
2. Право дипломатичних зносин.
3. Консульське право
4. Інші форми зовнішніх зносин

Література

1. Радзивілл О. А. Міжнародне право. Опорний конспект лекцій. Електронна версія
2. Міжнародне право: Основи теорії: Підручник/ В.Г.Буткевич, В.В.Мицик, О.В.Задорожній; За ред. В.Г. Буткевича. - К.: Либідь, 2002. - 608 с.
3. Віденська конвенція про дипломатичні зносини, від 18.04. 1961 р.
4. Віденська конвенція про дипломатичні зносини і факультативні протоколи, від 24.04. 1963 р.
5. 39. Конвенція про спеціальні місії і факультативний протокол, від 08.12.1969 р. 38. Віденська конвенція про представництва держав у їх зносинах з міжнародними організаціями універсального характеру, від 14.03.1975 р.

6. Конвенція про привілеї й імунітети ООН, від 13.02. 1946 р.
7. Конвенція про привілеї й імунітети спеціалізованих установ, прийнята ГА ООН 21.11. 1947 р.
8. Консульський статут України. Введений в дію Указом Президента України від 2 квітня 1994 року
9. Про дипломатичну службу. Закон України від 21 вересня 2001 року

1. Предмет і зміст права зовнішніх зносин

1.1. Поняття права зовнішніх зносин(далі ЗЗ)

За визначенням К.К. Сандровського «Право зовнішніх зносин – це система норм і принципів міжнародного права, спрямованих на регулювання офіційних зв'язків між суб'єктами міжнародного права». Назва «право зовнішніх зносин» має перевагу перед назвою «дипломатичне право», хоча часто означає те ж саме.

Зовнішні зносини, таким чином, охоплюють весь комплекс офіційних зовнішньополітичних функцій держави. Їх трьома найбільш важливими ознаками є, по-перше, те, що вони спрямовані на здійснення офіційних державних функцій, по-друге те, що вони здійснюються офіційними органами, наділеними відповідною компетенцією і, по-третє, те, що вони врегульовані міжнародним правом, а саме: обумовленими потребами міжнародного порядку загальною вимогою, до цього (як і до інших) напрямів діяльності держави – відповідати в своїй діяльності цілям і принципам Статуту ООН, а також не порушувати зобов'язань, що випливають з міжнародних угод.

1.2. Кодифіковані джерела права зовнішніх зносин

Зовнішні зносини, як вже зазначалося, тривалий час не були структуровані: тобто дипломатичні, консульські та ін. представництва чи спеціальні місії чи в різних країнах мали різні назви і по-різному регулювалися національним законодавством.

Серед міжнародних джерел права ЗЗ (довгий час представленого лише дипломатичним і консульським правом), переважали неюридичні їх форми: звичай, міжнародна практика, дипломатичний протокол і етикет, політичні норми. Кодифікація норм міжнародного права в цій сфері почалася у першій половині ХХ ст. з регіональних конвенцій, деякі з яких ще й донині залишаються чинними,

Після другої світової війни було покладено початок кодифікації права зовнішній зносин на універсальному рівні. На ГА ООН прийнято дві важливі міжнародні угоди з питань привілеїв та імунітетів дипломатів: Конвенцію про привілеї та імунітети ООН від 13 лютого 1946 року і Конвенцію про привілеї та імунітети спеціалізованих установ ООН від 21 листопада 1947 року.

З 1949 року Комісія ООН з міжнародного права з-поміж перших питань, що підлягали кодифікації, визначила питання про дипломатичні і консульські зносини між державами. Нині право зовнішніх зносин кодифіковано в **чотирьох «профільних» конвенціях**: Три «Віденські» конвенції: Про дипломатичні зносини – від 18 квітня 1961 р.; Про консульські зносини – від 24 квітня 1963 р.; Про представництва держав у їх зносинах з міжнародними організаціями – від 14 березня 1975 р., а також Конвенція про спеціальні місії від 8 грудня 1969 р.

Право ЗЗ є досить динамічною галуззю міжнародного публічного права. До предмету його регулювання все більше долучаються не лише класичні норми функціонування дипломатичних представництв, але й питання екстраординарного характеру. До таких належить, наприклад, проблема охорони життя і здоров'я дипломатичних представників. З метою її врегулювання у рамках ООН у 14 грудня 1973 року була прийнята Конвенція про запобігання і покарання злочинів проти осіб, що користуються міжнародним захистом, у тому числі дипломатичних агентів.

З **національних джерел** права, що регулюють питання зовнішніх зносин слід зазначити, насамперед, Конституцію України, а також закони України:

Про дипломатичну службу від 21 вересня 2001 року,

Про дипломатичні ранги України від 28 листопада 2002 року,

Про державну службу від 16 грудня 1993 року, та низка підзаконних нормативних актів: Указ Президента України Про консульський статут України від 2 квітня 1994 року, та положення: Про дипломатичні представництва України за кордоном 1992 року, Про дипломатичні представництва і консульські установи іноземних держав на території України 1993 року, Про порядок призначення глав представництв України в іноземних державах і при міжнародних організаціях 1994 року, Про торгово-економічну місію в складі дипломатичного представництва України за кордоном 1994 року, Про нештатних (почесних) консулів України 1997 року тощо.

1.3. Органи дипломатичної служби (зовнішніх зносин) держави

Відповідно до ст. 1. Закону України про дипломатичну службу (далі в розділі Закон): «Дипломатична служба України – це професійна діяльність громадян України, спрямована на практичну реалізацію зовнішньої політики України, захист національних інтересів України у міжнародних відносинах, а також прав та інтересів громадян і юридичних осіб України за кордоном».

Відповідно до ст. 3 Закону, основними принципами дипломатичної служби є:

- служіння Українському народові;
- відстоювання національних інтересів України;
- пріоритет прав і свобод людини та громадянина;
- демократизм і законність;
- гуманізм і соціальна справедливість;
- професіоналізм, компетентність, ініціативність, об'єктивність, чесність, відданість справі;
- персональна відповідальність за виконання службових обов'язків і додержання дисципліни.

Відповідно до ст. 6. Закону, систему органів дипломатичної служби складають: **Міністерство закордонних справ України, представництва МЗС на території України і закордонні дипломатичні установи України.**

Внутрішньодержавні органи зовнішніх зносин держави Міністерство закордонних справ, як центральний орган спеціальної компетенції в цій сфері і органи загальної компетенції – органи, що розташовані на її території та наділені компетенцією в галузі зовнішньої політики. До таких зокрема відносять: Парламент, Главу держави, Главу уряду та Уряд (включаючи, вже охарактеризоване вище).

1.4. Класи, ранги і посади працівників дипломатичної служби

Відповідно до п.2 ст. 1 Закону: «Дипломатичний працівник – це державний службовець, який виконує дипломатичну або консульську функції в Україні чи за кордоном та має відповідний дипломатичний ранг». Безпосереднє керівництво органами дипломатичної служби здійснює Міністр закордонних справ України.

Ще у звичаєвому праві 33 виділялося три класи глав дипломатичних представництв, що знайшло відображення й у відповідних конвенціях. При цьому категорія дипломатичного представництва тісно зв'язана з класом дипломата, який його очолює. Так ст. 14 Віденської конвенції про право дипломатичних зносин 1961 р. виділяє **три класи глав представництв**:

- 1) клас послів та нунцій, які акредитуються при главах держав;
- 2) клас посланників та інтернунцій, які також акредитуються при главах держав;
- 3) клас повірених у справах, які акредитуються при міністрах закордонних справ.

При цьому у відносинах між главами представництв на основі їх приналежності до того чи іншого класу, не може бути жодної дискримінації (п. 2 ст. 14), різниця може бути обумовлена лише старшинством і відповідними нормами етикету.

Конвенцією передбачено, що «клас, до якого повинні належати глави представництва визначається за погодженням між державами» (ст. 15).

Законодавство України застосовує поняття дипломатичні ранги, більш детальний, ніж класи, перелік яких приведено у відповідність до рангів державних службовців в Україні. **Дипломатичний ранг** – це особистий ранг дипломата, який присвоюється йому, відповідно до законодавства його країни. Відповідно до Закону України Про дипломатичну службу, дипломатичний ранг – це спеціальне звання, яке присвоюється державним службовцям відповідно до цього закону. Законом встановлено 11 дипломатичних рангів, які загалом відповідають 11 рангам інших державних службовців в Україні. Від найвищого до найнижчого це такі ранги:

1. Надзвичайний і Повноважний Посол
2. Надзвичайний і Повноважний Посланник першого класу
3. Надзвичайний і Повноважний Посланник другого класу
4. радник першого класу
5. радник другого класу
6. перший секретар першого класу
7. перший секретар другого класу
8. другий секретар першого класу
9. другий секретар другого класу
10. третій секретар
11. Аташе

Перші три вищі ранги присвоюються президентом України за поданням Міністра закордонних справ України. Інші вісім – міністром закордонних справ України.

Стаття 12 Закону України Про дипломатичну службу 2001 р. дає перелік **дипломатичних посад** системи органів дипломатичної служби:

«Для дипломатичних працівників, які працюють в закордонних дипломатичних установах України, встановлюються такі посади:

- 1) Надзвичайний і Повноважний Посол України, Постійний представник України при міжнародній організації;
- 2) Генеральний консул України
- 3) Радник-посланник
- 4) радник
- 5) консул України
- 6) перший секретар
- 7) віце-консул
- 8) другий секретар
- 9) третій секретар
- 10) аташе

1.5. Привілеї та імунітети дипломатичних працівників

Міжнародне право передбачає комплекс спеціальних правил, які мають забезпечити сприятливі умови для виконання дипломатичними представництвами і дипломатичними працівниками своїх функцій на території іноземної держави (держави перебування). Цей інститут відомий в якості звичаєвих дипломатичних імунітетів та привілеїв закріплено у відповідних конвенціях. При цьому як зазначено у преамбулі до Віденській конвенції про дипломатичні зносини: усвідомлюючи що такі привілеї й імунітети надаються не для вигод окремих осіб, а для забезпечення ефективного здійснення функцій дипломатичних представництв як органів що представляють держави». У міжнародному праві не досить чітко розрізняють імунітети й привілеї, хоча вони мають різний юридичний зміст: імунітети є мінімумом, необхідним дипломату для здійснення його функцій, його визначено юридично як на національному рівні, так і у відповідних міжнародних угодах. Привілеї даються державою додатково, в знак поваги до статусу дипломатів і не окреслюються на рівні міжнародних домовленостей, залишаючись добрим звичаєм неюридичного характеру.

Дипломатичний імунітет розглядають як вилучення представництва зовнішніх зносин і його співробітників з-під юрисдикції держави

перебування. Іншими словами, такі представництва і дипломати постійно підпорядковані екстериторіальній юрисдикції акредитуючої держави.

Під **дипломатичними привілеями** розуміються особливі переваги і пільги, в порівнянні з громадянами держави перебування, надані дипломатичним представництвам та їхнім співробітникам.

В основі імунітетів і привілеїв лежить своєрідна юридична фікція: дипломатичне представництво чи дипломат уособлює державу, яка, відповідно до принципу суверенної рівності держав (або відомого з римського права загально правового принципу **par in parem imperium non habet**), не може підпорядковуватися юрисдикції жодної іншої держави.

Стандарти в наданні дипломатичних імунітетів, на які орієнтуються сучасне право зовнішніх зносин закладені в Конвенції про привілеї та імунітети ООН від 13 лютого 1946 року і Конвенції про привілеї та імунітети спеціалізованих установ ООН від 21 листопада 1947 року. Конвенції в сфері права 33 також приділяють значну увагу дипломатичним привілеям та імунітетам. Останні також містяться практично в усіх статутах міжнародних організацій і є предметом багатьох двосторонніх угод. Розрізняють особисті привілеї й імунітети дипломатичних працівників і привілеї та імунітети дипломатичних представництв.

На **особисті** імунітети й привілеї мають право представники дипломатичного корпусу (дипломатичні агенти), та члени їхніх родин, що з ними проживають.

До особистих імунітетів і привілеїв належать:

1) недоторканість особи дипломата: особа дипломатичного агента недоторканна, він не підлягає арешту або затримці в будь-якій іншій формі. Держава перебування зобов'язана ставитися до нього з належною повагою і вживати заходи для запобігання будь-яких зазіхань на його особу, свободу, гідність.

2) недоторканність житла: приватна резиденція дипломатичного агента (квартира, номер у готелі, будинок) користується тією ж недоторканністю і захистом, що і приміщення дипломатичного представництва.

3) імунітет від юрисдикції: дипломатичний агент користується імунітетом від кримінальної, адміністративної і цивільної (остання з певними застереженнями) юрисдикції держави перебування. Кримінальна справа державою перебування стосовно нього не порушується, така особа лише оголошується *persona non grata* і їй пропонується залишити територію держави перебування. Разом з тим, приймаюча держава, якщо на її території дипломатичним агентом вчинено злочин, може клопотати перед урядом акредитуючої держави про оформлення відмови в наданні імунітету дипломату, що вчинив злочин. Лише отримавши від акредитуючої держави згоду на позбавлення дипломата імунітету держава перебування може його судити за своїми законами. Хоча, зазвичай, випадки, коли держава таким чином «здає» свого дипломата, є нетиповими.

Дипломатичні агенти користуються й імунітетом від адміністративної юрисдикції держави перебування, тому на них не можуть накладатися штрафи й інші адміністративні стягнення. На дипломатів також поширюється імунітет від цивільної юрисдикції, крім випадків, коли дипломат є стороною правочину, не пов'язаного з його офіційними функціями, тобто в якості приватної особи.

4) фіскальний імунітет звільняє дипломатичного агента від усіх мит і податків, особистих і на майно, державних, районних і муніципальних, за незначними винятками.

Дипломатичні привілеї та імунітети починають діяти з моменту перетину дипломатом кордону приймаючої держави, і діють до моменту його виїзду з держави перебування. Дипломат і члени його родини користуються встановленими в міжнародному праві привілеями та імунітетами також при проїзді через третю державу. Треті держави не повинні перешкоджати

проїзду через їхню територію членів адміністративно-технічного й обслуговуючого персоналу представництва і членів їхніх родин.

До імунітетів **дипломатичних представництв** належать:

1) недоторканність представництва – владні органи держави перебування не можуть потрапити на територію представництва без згоди його глави. Держава перебування забезпечує всі необхідні заходи для захисту представництва від будь-яких загроз, порушення спокою чи образи його гідності. Приміщення представництва, інше майно, що знаходиться на його території, засоби пересування, що йому належать, користуються імунітетом від обшуків, арешту, реквізицій і виконавчих дій.

2) фінансовий імунітет – означає звільнення дипломатичних представництв від усіх державних і місцевих (муніципальних) податків, зборів і мит. Збори, що стягує саме представництво при виконанні своїх функцій (наприклад, за видачу віз), звільняються від усіх податків і мит держави перебування;

3) недоторканність архівів і документів представництва – ці об'єкти недоторканні у будь-який час і незалежно від їхнього місцезнаходження, тобто де б вони теоретично не знаходилися. Офіційна кореспонденція представництва недоторканна. Дипломатична пошта не підлягає ні розпечатуванню, ні затримці;

4) свобода зносин представництва – означає свободу зносин з акредитуючою державою. Дипломатичні кур'єри, які перевозять дипломатичну кореспонденцію, користуються особистою недоторканністю і підлягають особливому захисту з боку держави перебування. Для належного й ефективного виконання функцій дипломатичних представництв держава перебування зобов'язана забезпечити свободу пересувань і повідомлень;

5) право (привілей) користування офіційною символікою акредитуючої держави. Це право належить як самому представництву, так і його главі. Офіційна символіка акредитуючої держави (прапор, герб, тощо)

розміщуються на приміщеннях представництва, включаючи резиденцію глави представництва, а також на його транспортних засобах.

2. Дипломатичне право

2.1. Загальна характеристика дипломатичних представництв

Дипломатичне представництво є основним зовнішньополітичним закордонним органом держави. Як зазначалося, в історії дипломатії склалися три класи глав дипломатичних представництв (посли, посланники і повірені у справах), які визначали і рівень представництва. Проте сучасне дипломатичне право виділяє власне дві категорії дипломатичних представництв: **посольства**, які діють на постійній основі і **дипломатичні місії**, які розглядаються як тимчасові органи.

Посольство вважається дипломатичним представництвом найвищого рангу. Його заснуванням зазвичай намагаються підкреслити найвищий рівень дипломатичних зносин з країною. Сьогодні така практика переважає у дипломатичній сфері, тоді як у минулому посольствами обмінювались лише великі держави. Посольство очолюється послом.

Дипломатичні місії є дипломатичними представництвами, нижчими за рангом від посольств і зазвичай розглядаються як тимчасові органи ³³. Дипломатичні місії очолюються посланниками або повіреними у справах. Вони засновуються у всіх випадках, коли держави не мають наміру одразу обмінятися посольствами. Часто потреба в дипломатичній місії виникає там, де акредитуюча держава може акредитувати одного главу дипломатичного представництва (посла) на кілька держав, якщо при цьому є згода з боку держав перебування. Якщо держава акредитує главу представництва в кількох державах, то у кожній державі, де немає постійного місця перебування глава представництва, акредитуюча держава засновує дипломатичні місії, зазвичай, на чолі з тимчасово повіреними у справах.

У дипломатичній практиці відмінність між посольствами і дипломатичними місіями зводиться до відмінностей у питаннях дипломатичного протоколу й етикету. Що ж стосується юридичних основ їх

представницького характеру (вони офіційно представляють державу в державі передбужування), функцій та привілеїв, то відмінностей між ними немає.

Попередньо домовившись про обмін дипломатичними представництвами, зацікавлені держави визначають категорію, до якої мають належати їх дипломатичні представництва (посольство чи місія). Оскільки існує прямий зв'язок між категорією дипломатичного представництва і класом представника, який його очолює, діє норма Віденської конвенції, яка зазначає, що «клас, до якого повинні належати глави представництва визначається за погодженням між державами» (ст. 15).

Якщо спочатку утворено місію, а пізніше сторони вважатимуть за доцільне підвищити рівень представництва, слід знову досягти відповідних домовленостей: міжнародний протокол і етикет, а також принцип суверенної рівності держав не допускає одностороннього розв'язання подібних питань. З принципу взаємності також впливає звичай, відповідно до якого держави обмінюються дипломатичними представництвами однакового рівня, які відкриваються в столицях обох держав.

Якщо посада глави представництва вільна, або якщо глава представництва не може виконувати свої функції, тимчасово виконуючим обов'язки глави представництва стає тимчасово повірений у справах. Повірений у справах виконує обов'язки представника на час його хвороби чи тимчасового від'їзду, а також у період між від'їздом попереднього і прибуттям нового. При відкритті представництва він може очолювати його до прибуття посла або посланника на початку його діяльності. У дипломатичній практиці прийнято, що тимчасово повірений у справах не повинен починати нові справи, він лише продовжує попередні згідно з вказівками глави представництва, якщо він тимчасово відсутній. В інших випадках він має підтримувати тісний контакт зі своїм Міністерством закордонних справ.

Одразу після домовленості про обмін дипломатичними представництвами, держави зобов'язані сприяти одна одній у придбанні на своїй території, відповідно до своїх законів, приміщень, потрібних для дипломатичного представництва, або надавати допомогу акредитуючій державі в отриманні приміщень будь-яким іншим шляхом. Зазвичай дипломатичні представництва засновуються у столиці держави перебування, де розташовані й резиденція глави держави і її уряд.

2.2. Функції дипломатичного представництва

Дипломат має бути одночасно посередником, представником своєї держави і спостерігачем: як посередник він доводить до відома іноземного уряду ноти та повідомлення свого уряду, як представник своєї держави він діє від її імені, наділений необхідними повноваженнями для офіційних зносини з владою держави перебування, як спостерігач він через дипломатичне листування (телеграми, депеші, доповідні записки тощо) інформує своє МЗС про всі події політичного, економічного й соціального життя держави перебування.

Віденська конвенція 1961 року «Про дипломатичні зносини» (стаття 3) закріпила функції дипломатичного представництва у більш широкому обсязі, зокрема:

1. представництво акредитуючої держави у державі перебування;
2. захист у державі перебування інтересів акредитуючої держави;
3. ведення переговорів з урядом держави перебування;
4. інформаційна функція – з'ясування всіма законними способами умов і подій у державі перебування і повідомлення про них уряду держави, що акредитує;
5. підтримка дружніх відносин з державою перебування та розвиток співробітництва в галузі економіки, культури і науки.

2.3. Порядок призначення глави та членів дипломатичного представництва

Одне з головних питань, що виникає після домовленості між сторонами про встановлення дипломатичних зносин – це призначення глави дипломатичного представництва. Надзвичайно важливо правильно розуміти, з якого моменту починається здійснення останнім своїх повноважень.

Порядок призначення дипломатичних представників регулюється нормами національного й міжнародного права. Призначення дипломатичного представника здійснюється главою держави чи від його імені, згідно з існуючою конституційною практикою держав.

Процедура призначення глави дипломатичного представництва називається акредитуванням і складається із кількох стадій:

1. Підбір кандидатури посла або посланника.
2. Запит агреману.
3. Видання акта внутрішнього права, яким оформляється призначення.
4. Одночасне (в обох столицях) офіційне повідомлення у пресі про призначення, що відбулося.
5. Видача вірчих грамот.
6. Попередня зустріч із міністром закордонних справ країни перебування після прибуття посла або посланник і подання йому копії вірчих грамот.
7. Вручення під час офіційної церемонії вірчих грамот главі держави перебування.

Підбір кандидатури посла або посланника регламентується внутрішньодержавним правом, але коригується політичними інтересами і узвичаєною практикою. Кандидатура має бути ухвалена приймаючою державою.

Агреман, на який держава що відправляє (акредитує) дипломата подає запит державі майбутнього перебування, регламентується нормами міжнародного права.

Ст. 4 Віденської конвенції про дипломатичні зносини від 18 квітня 1961 р. закріпила вимогу про отримання згоди держави перебування, однак вона не містить правил щодо форми запиту згоди або форми агреману як свідчення надання згоди. Звідси можна зробити висновок, що форма запиту та надання згоди не має юридичного значення, вона може надаватися як письмово, так і усно. При цьому таку згоду можна зажадати листом, адресованим Міністерству закордонних справ приймаючої держави, або без листа через главу місії у державі перебування.

Запит агреману та його отримання здійснюється через дипломатичні канали, через МЗС та посольства держав-контрагентів. Якщо отримано негативну відповідь або не отримано взагалі, всю процедуру проводять заново доти, доки не буде отримано згоди на нову кандидатуру. Лише тоді вчиняються відповідні дії, що впливають з факту вибору кандидатури на посаду глави представництва. Зазвичай, позитивному розв'язанні питання, відповідь надходить упродовж місяця.

Приймаюча держава має право дати згоду на власний розсуд або відмовити без зазначення причин. Теорія і дипломатична практика не виробили загальноприйнятих критеріїв відмови в агремані. Проте за звичаєм причиною відмови в агремані можуть бути лише серйозні й об'єктивні обставини, такі як негативне ставлення претендента до держави перебування, наявність компрометуючих матеріалів на нього. Інколи в дипломатичній практиці трапляються й необґрунтовані з позицій сучасного міжнародного права відмови в агремані, наприклад за статевими або расовими ознаками. Якщо узагальнити існуючу практику з цього питання, можна виділити такі дві групи критеріїв:

- 1) перша група стосується особи кандидата, його минулого і ставлення до приймаючої держави;
- 2) друга група не стосується особи кандидата, а впливає з характеру відносин між державами.

Дипломатичний протокол і етикет вимагає повного збереження у таємниці факту запиту агреману. Такий порядок зумовлений тим, що розголошення відомостей про факт запиту агреману і, особливо, при відмові в наданні агреману, може призвести до певних негативних наслідків, а інколи навіть ускладнити зносини між державами. Треба зазначити, що відмова у наданні агреману стосується лише особи дипломатичного агента і в жодному разі не стосується підтвердження або перегляду досягнутої угоди між державами про встановлення дипломатичних зносин.

Запит агреману не поширюється на інших членів персоналу представництва, оскільки їх, згідно зі ст. 7 Віденської конвенції, акредитує держава може призначати на свій розсуд. Що стосується військових, морських та авіаційних аташе, то приймаюча держава може запропонувати, щоб прізвища повідомлялися на її схвалення заздалегідь.

Після отримання агреману та юридичного оформлення призначення (видання національного акта), та **офіційної публікації** про це в обох державах, посол або посланник, відповідно до конституційної процедури акредитуєчої держави, отримує **вірчі грамоти**, якими держава підтверджує його повноваження представляти її інтереси в державі перебування. Вірчі грамоти підписує глава держави, вони адресовані главі приймаючої держави.

За правовим змістом, вірча грамота – це документ, який засвідчує представницький характер дипломата і є підставою його акредитації в іноземній державі. Вірчі грамоти мають характер загальних повноважень дипломатичного представника, чинних упродовж усього періоду його перебування на посаді з усіх питань, що впливають із основних функцій представництва. Вірчі грамоти вручають лише послам і посланникам, а для постійно повірених у справах видають листи міністра закордонних справ акредитуєчої держави, які вони вручають міністру закордонних справ країни перебування.

Процедура **вручення вірчих грамот** не регулюється міжнародним правом і відбувається в кожній країні згідно з її протокольным церемоніалом.

Серед основних елементів протокольного церемоніалу, які відповідають міжнародній практиці, такі:

- 1) вірчі грамоти приймає глава держави у своїй офіційній резиденції (наприклад, у Ватикані – це Латеранський, у Великобританії – Букінгемський, в Україні – Маріїнський палаці);
- 2) на церемонії присутні високопоставлені представники з боку глави держави та Міністерства закордонних справ;
- 3) посла супроводжують члени дипломатичного персоналу посольства;
- 4) під час вручення можливий обмін промовами (у Великобританії не практикується);
- 5) після вручення грамот глава держави має розмову з послом.

Відповідно до принципу рівності держав, як у процесі церемонії вручення вірчих грамот, так і в порядку черговості їх вручення, не може бути застосовано жодної дискримінації, а мають бути однакові процедура і церемоніал для всіх глав дипломатичних місій цього класу згідно зі звичаями, що існують у цій столиці. Це правило закріплене у ст. 18 Віденської конвенції.

Порядок і церемонії, яких дотримуються під час прийняття дипломатичних агентів, мають давні традиції. Існують певні особливості в дипломатичному протоколі за участю держав-монархій. За віковою традицією глава дипломатичної місії за своїм правовим статусом вважається *alter ego* самого монарха, а тому у випадку смерті або зречення від престолу монарха акредитуючої держави його наступник видає нові вірчі грамоти для глав дипломатичних представництв, які виконували таку функцію до цього часу. Так само у випадку смерті або зречення від престолу монарха приймаючої держави виникає потреба у поданні вірчих грамот його наступнику главами дипломатичних представництв, акредитованих у цій державі. Вручення нових вірчих грамот відбувається також у випадку принципових змін державного ладу, наприклад, після революції. Черговість

вручення вірчих грамот або подання їх завіреної копії визначається датою і часом прибуття глави представництва.

У республіканських державах, де влада не зосереджена в одних руках, при зміні глави держави не вимагається подання нових вірчих грамот.

Згідно зі ст. 13 Віденської конвенції, глава представництва вважається таким, що розпочав виконання своїх функцій у державі перебування залежно від практики, що склалася у цій державі, яка повинна застосовуватись одноманітно: або з моменту вручення вірчих грамот, або з моменту повідомлення про прибуття і подання завіреної копії вірчих грамот Міністерству закордонних справ країни перебування чи іншому міністерству, стосовно якого є домовленість.

Таким чином, Віденська конвенція не передбачає певного уніфікованого правила, а закріплює два альтернативні рішення. Держава перебування сама вирішує, якої процедури вона буде дотримуватись. Вона має лише забезпечити застосування однакового порядку стосовно всіх іноземних дипломатичних представників на її території. Відповідно Конвенція надає вибір на розсуд держави перебування, але з умовою, щоб у кожному окремому випадку не приймалися рішення *ad hoc*, а застосовувалась єдина система щодо всіх іноземних представництв.

Вручення вірчих грамот є водночас початком офіційної діяльності керівника дипломатичної місії та підставою для визначення його місця у порядку старшинства свого класу серед глав дипломатичних представництв. Вірчі грамоти видаються у двох примірниках. Перший примірник (оригінал) вкладають у конверт, що скріплюється сургучевою печаткою і вручається новопризначеним послом главі держави, якому адресовані вірчі грамоти, під час офіційної святкової церемонії. Копія вірчої грамоти вручається як офіційне підтвердження повноважень посла міністру закордонних справ країни перебування.

У міжнародній дипломатичній практиці прийнято, що посол відразу після вручення вірчих грамот надсилає главам усіх дипломатичних

представництв, з країнами яких його держава підтримує дипломатичні зносини й які акредитовані в цій державі, особисті ноти, в яких він повідомляє про вручення вірчих грамот.

3. Консульське право

3.1. Загальна характеристика консульського права

Консульське право розглядається як система норм і принципів, що регулюють консульську діяльність. Історично консульські зносини мають певну автономність щодо дипломатичних зносин, оскільки пов'язані з торгівельними міжнародними зносинами, сторонами яких виступали не лише держави, а й купецькі гільдії, банки, торгові дома, приватні особи тощо. Отже особливість сучасного консульського права полягає у специфічній діяльності консула, яка, спрямована, перш за все, на захист приватних осіб своєї держави в межах свого консульського округу.

Міграція населення, зростання кількості змішаних шлюбів, зміцнення наукових, технічних та інших «горизонтальних» міжнародних зв'язків непублічного, невідного характеру, постійно підвищують актуальність консульських установ.

Консульське право регулює найважливіші сторони консульської діяльності: правовий статус і функції консульських установ, права та обов'язки консулів, їх класи, імунітети й привілеї тощо.

З джерел консульського права найдавнішим є звичай (консульська практика). Найважливішим багатостороннім міжнародним договором, що забезпечив системну основу консульського права, є Віденська конвенція про консульські зносини 1963 р. Вона кодифікувала норми звичаєвого консульського права, а також уніфікувала консульські функції й привілеї, що за своїм обсягом виявляються значно ширшими за дипломатичні і з часом лише розширюються.

Важливим джерелом консульської практичної діяльності є консульські конвенції які уточнюють (переважно на двосторонній основі і за принципом взаємності) процедурні і робочі питання діяльності консульських установ. За

відсутності консульських конвенцій, а також з питань, не врегульованих укладеними конвенціями, застосовуються норми звичаєвого консульського права.

Оскільки консул захищає права своїх громадян і юридичних осіб, визначальним для його діяльності джерелом є міжнародні угоди з міжнародного приватного права, а також угоди про міжнародну правову допомогу з питань регулювання приватно-правових відносин.

Важливим джерелом консульського права є, безумовно, національне законодавство, яке також спирається на звичай і консульську практик. Прикладом кодифікації консульської практики в Україні є Консульських статут, затверджений Указом Президента України від 2 квітня 1994 року. Питання що стосуються діяльності консулів, але є загальними для представників дипломатичної служби України регулюються відповідними законами.

Консульські зносини можуть бути встановлені, припинені, розірвані або відновлені незалежно від стану дипломатичних зносин.

Ці установи очолюють, відповідно, генеральний консул, консул, віце-консул і консульський агент. Консули і віце-консули, крім тих випадків, коли вони очолюють консульські установи, можуть входити як звичайні посадові особи до складу генеральних консульств.

У міжнародній практиці розрізняють чотири види консульських установ:

1. Генеральне консульство;
2. Консульство;
3. Віце-консульство;
4. Консульське агентство.

Стаття 9 Віденської конвенції про консульські зносини 1963 року визначила відповідні класи глав цих установ: 1. Генеральний консул; 2. Консул; 3. Віце-консул; 4. Консульський агент – не обмежуючи при цьому право будь-якої з договірних сторін визначати найменування решти консульських службових осіб, які не є главами консульських установ.

Сукупність глав консульських установ різних держав, що знаходяться в конкретному пункті (порт, місто) держави перебування, являє собою консульський корпус. На чолі консульського корпусу стоїть старійшина, старший за рангом і за часом одержання консульської екзекватури.

3.2. Функції консульських установ

Консульська служба захищає інтереси своїх громадян та юридичних осіб за кордоном і виконує завдання з реалізації зовнішньоекономічної політики держави. Вичерпний перелік консульських функцій, уніфікований міжнародним правом, дуже важко визначити, оскільки він не містяться в єдиному міжнародно-правовому акті. Компетенція консула постійно розширюється зі зростанням інтенсивності міжнародних відносин як приватно-правового, так і міжурядового характеру. Консульська діяльність надзвичайно різноманітна, тому консульські функції доцільно поділити на дві великі групи: консульські функції загального характеру і консульські функції спеціального характеру.

За класифікацією консульських функцій І. Блищенка, вони поділяються на: 1) інформаційні; 2) консультативно-адміністративні; 3) юрисдикційні.

У межах реалізації інформаційної функції консул інформує уряд своєї держави про економічне, торговельне, культурне і політичне становище в його консульському окрузі.

Консультативно-адміністративна функція, полягає в наданні адміністративно-правових консультацій фізичним та представникам юридичних осіб своєї держави, офіційному представництві їхніх інтересів перед органами держави перебування, консультуванні і сприянні капітанам торговельних суден, у разі потреби – посередництво у їх зносинах з владою порту приймаючої держави.

Однією з найважливіших адміністративних функцій консульської установи є функція, пов'язана з питаннями громадянства та статусу юридичних осіб. Згідно зі ст. 20 Консульського статуту України, консул зобов'язаний вживати заходів для того, щоб юридичні особи та громадяни

України в повному обсязі користувалися всіма правами, наданими їм законодавством держави перебування, і міжнародними договорами, учасниками яких є Україна і держава перебування, а також міжнародними звичаями. Консул зобов'язаний приймати як письмові, так і усні звернення юридичних осіб і громадян України.

Консульські установи видають особам, які набули громадянство України, паспорти громадянина України, тимчасові паспорти громадянина України, проїзні документи дитини, документи про припинення громадянства України.

Вони також здійснюють видачу паспортів та віз або інших документів, необхідних для перетину кордону та здійснення міжнародних поїздок.

Консул веде облік (реєструє) громадян України, які постійно проживають або тимчасово перебувають у його консульському окрузі.

Консул сприяє проведенню загальноукраїнського референдуму, виборів Президента України, народних депутатів України відповідно до законодавства України та країни перебування.

Крім цього, консул консультує громадян України, які тимчасово перебувають у його консульському окрузі, про чинне законодавство держави перебування, а також про практику його застосування та про місцеві звичаї.

Консул уповноважений без окремого доручення представляти в установах держави перебування громадян своєї держави.

Виконуючи юрисдикційну функцію консул виконує обов'язки органу реєстрації актів громадянського стану (народження дитини, шлюб, посвідчення факту смерті тощо), є нотаріусом з питань засвідчення документів та їх легалізації, може зберігати заповіти і виступати в суді зі спадкових питань.

Консул вчиняє необхідні офіційні дії для укладення чи розірвання шлюбу, усиновлення (удочеріння), встановлення батьківства, опіки та піклування, офіційно оформляючи їх шляхом реєстрації актів громадянського стану.

Органи приймаючої держави зобов'язані, відповідно до норм консульського права, інформувати консульську установу про кожен випадок арешту, затримання або позбавлення волі в іншій формі. Консульські посадові особи мають право відвідувати громадянина акредитуючої держави, який перебуває у в'язниці, під вартою або затриманий, для розмови з ним, а також листуватися з ним та вживати заходів для забезпечення йому юридичного представництва.

Представництво (або його належне забезпечення) інтересів громадян і юр осіб акредитуючої держави в судових та інших установах держави перебування. Свої представницькі функції консул виконує перед усіма судовими органами та органами виконавчої влади і самоврядування, розташованими на території консульського округу.

Нотаріальні функції. Закріплені у Віденській конвенції 1963 р. вони конкретизуються у двосторонніх конвенціях і національному законодавстві акредитуючої держави. Зокрема ст. 44 Консульського статуту України (а також Закон України Про нотаріат) вміщує докладний перелік нотаріальних дій, які вчиняються консулом:

1) посвідчує угоди (договори, заповіти, довіреності та інше), крім договорів про відчуження і заставу житлових будинків, що знаходяться в Україні;

2) вживає заходів до охорони спадкового майна;

3) видає свідоцтво про право на спадщину;

4) видає свідоцтво про право власності на частку у спільному майні подружжя;

5) засвідчує вірність копій документів і виписок з них;

6) засвідчує правдивість підпису на документах;

7) засвідчує вірність перекладу документів з однієї мови на іншу;

8) посвідчує факт, що громадянин є в живих;

9) посвідчує факт перебування громадянина в певному місці;

- 10) посвідчує тотожність громадянина з особою, зображеною на фотографічній картці;
- 11) посвідчує час пред'явлення документів;
- 12) приймає в депозит грошові суми і цінні папери;
- 13) приймає на зберігання документи;
- 14) забезпечує докази;
- 15) вчинює морські протести;
- 16) вчинює виконавчі написи.

Функція опіки та піклування. Якщо компетентні органи держави перебування мають відповідну інформацію, вони зобов'язані невідкладно повідомити компетентну консульську установу про будь-який випадок, коли призначення опікуна або піклувальника не відповідає інтересам неповнолітньої або іншої особи, яка не є повністю дієздатною і є громадянином акредитууючої держави (ст. 37 Віденської конвенції 1963 р.).

Функції консула щодо морських і повітряних суден. Консул бере участь у розв'язанні всіх питань, що стосуються заходу кораблів у порти в межах його консульського округу. Він зобов'язаний при першій нагоді особисто відвідати корабель чи загін кораблів, що прибув. У разі придбання громадянином України судна за кордоном, консул видає тимчасове свідоцтво на право плавання під державним прапором України.

Якщо судно, що перебуває у плаванні під прапором акредитууючої держави, зазнає катастрофи або аварії, сяде на мілину або з будь-яких причин не зможе самостійно продовжувати плавання, компетентні органи держави перебування негайно повідомляють консульську установу про вжиті заходи щодо порятунку людей, які є на борту судна, вантажу або іншого майна. У разі аварії, зіткнень кораблів та інших морських подій консул вживає всіх залежних від нього заходів, дозволених місцевим законодавством, щодо захисту вантажу та судна, його інвентаризації та збереження. Якщо

відбувалися рятувальні роботи, то місцевий суд, зазвичай, дозволяє консулу отримати врятоване майно після оплати цих робіт.

Щодо цивільних повітряних суден, консул, при виникненні по треби, надає допомогу командирові екіпажу і пасажирам цивільного повітряного судна своєї держави у зносінах з владою держави перебування, а також вживає всіх заходів для продовження польоту, а при необхідності – повернення повітряного судна, його екіпажу і пасажирів на Батьківщину.

Всі вищезначені консульські функції є взаємопов'язаними і іноді їх важко відділити одна від одної. Положення Віденської конвенції 1963 р. та двосторонніх консульських конвенцій не розкривають зміст консульських функцій у повному обсязі. Він більш детально розкривається в консульських статутах держав, які уніфікуються і типізуються міжнародними установами універсального та регіонального рівня.

3.3. Встановлення та припинення консульських зносин

Встановлення консульських зносин між державами здійснюється за взаємною згодою. Обов'язковим є отримання попередньої згоди на відкриття консульської установи. Згода може бути виражена наданням екзекватури у вигляді запису на консульському патенті, в якому зазначено місце розташування консульської установи і межі поширення її діяльності. Місце розташування консульства, його клас і межі консульського округу визначаються за згодою між акредитуючою державою і державою перебування зазвичай узгоджуються у двосторонніх консульських конвенціях.

Критерії створення консульських округів і, отже, відкриття консульських установ різноманітні. Консульські округи консульських установ різних держав не збігаються між собою.

Акредитуюча держава повинна, в міру можливостей, найбільш докладно письмово аргументувати підтвердження необхідності консульських установ. Частіше за все, консульські установи розташовуються в місцевості, де існує

обов'язкова гарантія охорони інтересів акредитуючої держави, на це мусить зважати приймаюча держава.

Якщо на території держави перебування є тільки одне дипломатичне представництво і немає окремих консульських установ, то територією консульського округу буде вся територія держави перебування. Якщо на території держави перебування є окремі консульські установи, то кожна з них має свій консульський округ, тобто територію, на яку поширюється її діяльність, і яка встановлюється за згодою між державами.

Припинення консульських зносин. Положення Віденської конвенції 1963 р. про консульські зносини, а також Консульського Статуту України 1994 р. не дають жодних роз'яснень, на підставі чого настає припинення консульських зносин. **Згідно до міжнародного права** розірвання консульських зносин може настати як наслідок ворожих дій іншої сторони консульських зносин.

У випадку розірвання консульських зносин між двома державами:

а) держава перебування зобов'язана, навіть у випадку збройного конфлікту, поважати й охороняти консульські приміщення, а також майно консульської установи та консульський архів;

б) акредитуюча держава може доручити охорону консульських приміщень, а також майна, яке в них міститься, та консульського архіву третій державі, прийнятній для держави перебування;

в) акредитуюча держава може довірити захист своїх інтересів та інтересів своїх громадян третій державі, прийнятній для держави перебування.

Навіть у випадку збройного конфлікту держава перебування зобов'язана надавати працівникам консульської установи і приватним домашнім працівникам, що не є громадянами держави перебування, а також членам їх родин, які проживають разом із ними, відповідний час і умови для того, щоб вони могли підготуватися до від'їзду і виїхати якомога швидше після припинення функцій відповідних працівників.

Припинення консульських зносин слід відрізняти від припинення діяльності окремого працівника консульської установи. Ст. 25 Віденської конвенції про консульські зносини чітко виділяє підстави припинення функцій працівника консульської установи:

- а) після повідомлення державі перебування акредитуючою державою про те, що його функції припиняються;
- б) після анулювання екзекватури;
- в) після повідомлення держави перебування акредитуючій державі про те, що держава перебування перестала вважати його працівником консульського персоналу.

4. Інші форми зовнішніх зносин

4.1. Право спеціальних місій

Інститут спеціальних місій розвинувся, головним чином, після Другої світової війни. Це було зумовлено значним розширенням міжнародних зносин між державами, поглибленням взаємних інтересів, стабільним розвитком засобів зв'язку, транспорту тощо.

Після багаторічної роботи комісії міжнародного права XXIV сесія Генеральної Асамблеї ООН 8 грудня 1969 р. прийняла Конвенцію про спеціальні місії, яка з грудня того ж року була відкрита для підписання її державами. Для України Конвенція набула чинності з 26 вересня 1993 р.

Спеціальна місія (ст. 1 Конвенції про спеціальні місії) визначається як тимчасова місія, яка за своїм характером представляє державу і скеровується однією державою в іншу за згодою останньої для розгляду нею певних питань або для виконання щодо неї певного завдання.

Питання щодо відрядження та прийняття у себе спеціальної місії належать до компетенції сторін і розв'язуються за їх взаємною згодою. Положення ст. 2 Конвенції про спеціальні місії вказують, що держава може відряджати спеціальну місію в іншу державу за згодою останньої. Згода може

бути виражена у вигляді договору, який передбачає обмін певними місіями, нот, джентльменської угоди тощо.

Доктрина сучасного МП виходить з того, що посилати й приймати спеціальні місії уповноважені не лише кожна держава, чи кожна міжнародна (міжурядова) організація, але й народ, що бореться за свою державність.

Отже спеціальна місія, з цієї точки зору, є дипломатичним органом суб'єкта МП, уповноваженим виражати суверенну волю цього суб'єкта в межах дорученого їй завдання.

На рівні міждержавних відносин в ході узгодження між посилюючою (акредитуючою) і приймаючою державами питань щодо характеру й обсягу повноважень спеціальної місії застосовується кілька об'єктивних критеріїв оцінки характеру місії: дипломатичні титули і ранги, дипломатичний паспорт, дипломатична віза та повноваження офіційних представників місії.

Склад, завдання й характер діяльності різних спеціальних місій неоднакові. Тривалий час вони визначалися нормами звичаєвого права або міжнародної ввічливості. З огляду на це доктрина класифікує їх за певними критеріями. Зокрема класифікації спеціальних місій здійснюються за:

- рангами;
- предметною сферою контактів;
- завданнями.

Якщо брати за основу критерії рангу, відповідно можна виділити місії, очолювані главами держав, міністрами, послами, особами, які мають дипломатичний ранг, та особами, які його не мають. Однак при цьому виникають значні труднощі, що стосуються визначення міжнародно-правового статусу таких спеціальних місій.

Посилаюча держава може призначити главу і членів спеціальної місії на свій розсуд, попередньо надавши приймаючій державі необхідну інформацію про чисельність і склад місії, а також прізвища і посади осіб, яких вона має намір призначити. На відміну від глави дипломатичного представництва,

главі спеціальної місії не потрібно отримувати агреман, згоди на призначення будь-якої особи як члена спеціальної місії (ст. 8).

Проте стаття 12 конвенції 1969 року передбачає, що приймаюча держава в будь-який час, не будучи зобов'язаною мотивувати своє рішення, може повідомити посилаючу державу, що представник місії є *persona non grata*.

До складу спеціальної місії може входити дипломатичний, адміністративно-технічний та обслуговуючий персонал. Акредитуюча держава має завчасно повідомити Міністерство закордонних справ або інший орган приймаючої держави про склад спеціальної місії, прибуття й остаточне відбуття членів місії та припинення їх функцій у місії.

У ст. 13 Конвенції про спеціальні місії передбачено, що функції спеціальної місії розпочинаються з моменту встановлення місією офіційного контакту з Міністерством закордонних справ або іншим органом приймаючої держави, щодо якого є домовленість. Здебільшого спеціальні місії отримують повноваження від глав держав, глав урядів або міністрів закордонних справ.

Усі офіційні справи з приймаючою державою, доручені спеціальній місії акредитуючої держави, ведуться з Міністерством закордонних справ або з іншим органом приймаючого уряду, щодо якого є домовленість.

Старшинство серед членів спеціальної місії визначається згідно з порядком, встановленим главою місії з урахуванням дипломатичних рангів членів місії.

Місце перебування спеціальної місії визначається за згодою між зацікавленими державами.

Ст. 20 Конвенції містить положення, які визначають юридичні та фактичні підстави для завершення функцій спеціальної місії. Зокрема, вони припиняються:

- а) за домовленістю зацікавлених держав;
- б) після виконання завдання спеціальної місії;
- в) після закінчення строку, встановленого для спеціальної місії, якщо він спеціально не продовжений;

г) після повідомлення акредитуючою державою про те, що вона припиняє діяльність спеціальної місії або відкликає її;

г) після повідомлення приймаючої держави про те, що вона вважає діяльність спеціальної місії припиненою.

Проте, варто зазначити, що розірвання дипломатичних або консульських зносин між акредитуючою державою і державою перебування не призводить до припинення діяльності спеціальних місій автоматично.

Загальні переваги, які надаються спеціальній місії, закріплені у ст. 22 Конвенції, яка констатує, що приймаюча держава повинна надавати спеціальній місії можливості, необхідні для виконання її функцій, беручи до уваги характер і завдання спеціальної місії.

Ст. 23 Конвенції не покладає на приймаючу державу обов'язок брати участь у витратах на оплату членами місії житлових приміщень, оскільки спеціальна місія не звільняється від сплати податків, зборів і мита, що являють собою оплату за конкретні види послуг.

Приміщення, в яких розташовується спеціальна місія, недоторканні.

Архіви і документи спеціальної місії недоторканні в будь-який час та незалежно від їх місцезнаходження.

За ст. 28 Конвенції, приймаюча держава повинна дозволяти й охороняти вільні зносини спеціальної місії для всіх офіційних цілей.

Офіційна кореспонденція спеціальної місії, вся кореспонденція, що стосується спеціальної місії та її функцій, недоторканна.

Пошта спеціальної місії прирівнюється до дипломатичної пошти і не підлягає ні розкриттю, ні затриманню.

Щодо особистих привілеїв та імунітетів глави і членів спеціальної місії, потрібно, насамперед, виокремити принцип особистої недоторканності глави і членів дипломатичного персоналу спеціальної місії.

Особисті приміщення представників акредитуючої держави в спеціальній місії та членів її дипломатичного персоналу користуються такими ж недоторканністю і захистом, що й приміщення спеціальної місії.

Представники акредитуючої держави в спеціальній місії та члени її дипломатичного персоналу користуються імунітетом від кримінальної юрисдикції приймаючої держави.

Глава і члени дипломатичного персоналу спеціальної місії звільняються від усіх прямих податків, зборів та мита (особистих і майнових, державних, районних і муніципальних), за винятком непрямих податків.

Приймаюча держава не має права примушувати представників акредитуючої держави в спеціальній місії до виконання ними різних трудових та державних обов'язків, незалежно від їх характеру, а також до таких військових обов'язків, як реквізиція, контрибуція та військовий постій. Особистий багаж члена спеціальної місії звільняється від огляду, якщо немає серйозних підстав припускати, що він містить предмети, на які не поширюються винятки, викладені вище, або предмети, ввезення і вивезення яких заборонене законом чи регулюється карантинними правилами приймаючої держави.

Члени сім'ї глави і члени дипломатичного персоналу спеціальної місії, що перебувають разом з ним, користуються, якщо вони не є громадянами держави перебування, такими ж привілеями та імунітетами, як і член дипломатичного персоналу спеціальної місії (п. 1 ст. 39).

Конвенція встановлює також відповідні привілеї та імунітети для адміністративно-технічного та обслуговуючого персоналу (ст. 36-37).

Згідно з п. 1 ст. 43 Конвенції, кожен член спеціальної місії користується ними з моменту вступу на територію приймаючої держави з метою здійснення своїх функцій у спеціальній місії або якщо вони вже перебувають на цій території з того моменту, коли про їх призначення повідомляється Міністерству закордонних справ або іншому органу приймаючої держави, щодо якого є домовленість.

Якщо функції членів спеціальної місії вичерпуються, їх привілеї та імунітети припиняються у той момент, коли вони залишають територію приймаючої держави або після закінчення розумного строку, встановленого для цієї мети,

Важливим моментом у Конвенції є положення про те, що без шкоди для своїх привілеїв та імунітетів особи зобов'язані поважати закони і постанови приймаючої держави. Вони не мають права втручатися у внутрішні справи цієї держави.

4.2. Постійні представництва держав при міжнародних організаціях.

Після другої світової війни процес створення міжнародних організацій набув системного характеру і істотно змінив як свої кількісні, так і якісні характеристики. Останнім з кодифікованих напрямів міжнародно-правового регулювання зовнішніх зносин стало право постійних представництв держав при міжнародних організаціях (далі МО).

Подібно до постійних представництв одних держав в інших (дипломатичні представництва і консульські установи) держави можуть засновувати свої постійні представництва при МО (загалом держава в МО може бути представлена як постійним представництвом, так і місією спостерігачів).

При цьому утворюються не дво- а тристоронні відносини, де сторонами є: акредитуюча держава, міжнародна організація і держава перебування штаб-квартири цієї МО. На відміну від дипломатичного представництва, кандидатура глави представництва при МО не потребує агреману чи іншої форми надання згоди ні від МО ні від держави перебування штаб квартири МО.

При цьому слід пам'ятати, що питання про розміщення штаб-квартири МО або її органів повинно бути узгоджене з приймаючою державою. Як правило, така згода оформлюється угодою між організацією і державою перебування штаб-квартири МО.

З державою перебування організації також в загальному вигляді узгоджується й питання відкриття при МО постійних представництв держав-членів. Але згода приймаючої держави на відкриття таких постійних представництв є загальною, тобто поширюється на всі держави, що відкрили чи мають намір відкрити такі представництва. Отже, надалі вже не потрібно погоджувати це питання з державою перебування в кожному окремому випадку відкриття нового постійного представництва.

Відкриття при міжнародній організації постійного представництва є правом держави, а не її обов'язком. Постійні представництва при МО можуть відкривати тільки держави – члени таких організацій.

Стаття 9 Конвенції 1975 року закріплює принцип свободи призначення співробітників постійних представництв. При цьому чисельність персоналу представництва не повинна виходити за межі, що є розумними і нормальними з урахуванням функцій організації, потреб даного представництва, а також обставин і умов, що існують у державі перебування (ст. 14).

Представництво держав у міжнародній організації зазвичай містить у собі таких осіб: главу представництва, членів дипломатичного, адміністративно-технічного й обслуговуючого персоналу. Повноваження глави представництва видаються від імені глави держави, глави уряду, міністра закордонних справ або іншого компетентного органу.

Особливістю призначення глави постійного представництва є те, що для нього не потрібно одержання агремана. Глава представництва вручає генеральному секретарю організації свої повноваження, що дають правову підставу для виконання ним своїх функцій.

Держава, що акредитує, повідомляє організацію про призначення, посаду, звання співробітників представництва, про прибуття і вибуття персоналу і членів їхніх родин; про місцезнаходження помешкань представництва і приватних резиденцій співробітників і т.п.

Правове становище представництв держав при міжнародній організації визначається насамперед статутом самої організації, а також нормами Віденської конвенції про представництво держав у їхніх зносинах із міжнародними організаціями універсального характеру від 14 березня 1975 року, угодами про привілеї та імунітети організації й інших міжнародно-правових документів.

Функції постійних представництв держав при міжнародних організаціях зафіксовані в статті 6 зазначеної Віденської конвенції 1975 року.

До них, зокрема, належать:

- а) забезпечення представництва держави, що посилає, при організації;
- б) підтримка зв'язку між державою, що посилає, і організацією;
- в) ведення переговорів з організацією й у її рамках;
- г) з'ясування здійснюваної в організації діяльності і повідомлення про неї уряду держави, що посилає;
- г) забезпечення участі держави, що посилає, у діяльності організації;
- д) захист інтересів держави, що посилає, у відношенні організації;
- є) сприяння здійсненню цілей і принципів організації шляхом співробітництва з організацією й у її рамках.

У статті 7 цієї ж Конвенції визначені функції постійної місії наглядачів при міжнародній організації. Слід зазначити, що в порівнянні з функціями постійного представництва вони носять більш обмежений характер. Зокрема, вони полягають в:

- а) забезпеченні представництва держави, що посилає, і охороні її інтересів стосовно організації, а також підтримці зв'язків із нею;
- б) з'ясуванні здійснюваної в організації діяльності і повідомленні про неї уряду держави, що посилає;
- в) сприянні співробітництву з організацією і веденні з нею переговорів.

Особливості, пов'язані зі специфікою діяльності міжнародних організацій і наявністю тристоронніх зв'язків (держава, що посилає, – організація – держава, що приймає) у процесі здійснення такої діяльності.

Зазначені обставини визначають і особливості процедури призначення і припинення функцій членів персоналу постійних представництв і його кількісний склад. Так, наприклад,

Припинення функцій персоналу постійного представництва в Конвенції зв'язується з двома умовами: 1) повідомленням про це організації державою, що посилає; 2) остаточним або тимчасовим відкликанням постійного представництва.

У зв'язку з тим, що персонал постійного представництва акредитований при міжнародній організації, а не при державі перебування, оголошення члена персоналу «персоною нон грата» не передбачено. Водночас статті 77, 84 і 85 Конвенції 1975 року враховують законні інтереси приймаючої держави. У них закріплено, що всі члени персоналу представництва, які користуються привілеями та імунітетами, зобов'язані шанувати закони і постанови держави перебування. У разі «серйозного й очевидного» порушення кримінального законодавства держави, що приймає, або такого ж втручання в її внутрішні справи, держава, що посилає, відкликає таких осіб, припиняє їхню діяльність або вживає заходів для їхнього від'їзду. При цьому тягар доведення «серйозного й очевидного» порушення лежить на державі перебування.

Привілеї та імунітети, передбачені Конвенцією 1975 року для постійних представництв і їхнього персоналу, аналогічні дипломатичним привілеям та імунітетам.

1. Дайте загальну характеристику праву спеціальних місій
2. Охарактеризуйте основні особливості дипломатичного права міжнародних організацій

Лекція № 7

ПРАВО МІЖНАРОДНИХ ДОГОВОРІВ

План

1. Поняття і джерела ПМД
2. Види МД та їх елементи
3. Процедура укладання МД
4. Дія договорів, їхнє застосування й тлумачення
5. Недійсність, призупинення й припинення дії міжнародних договорів

Література

1. Радзивілл О. А. Міжнародне право. Опорний конспект лекцій. Електронна версія
2. Міжнародне публічне право: підручник у 3 т. [В. Ф. Антипенко, Л.Д. Тимченко, О.В. Беглий, О.А. Радзівілл та ін.]; за заг. ред. В. Ф. Антипенка. – К.: НАУ, 2012. – Т.1. – 420 с.
3. Дмитрієв А. І., Муравйов В. І. Міжнародне публічне право: Навчальний посібник. – К.: Юрінком, 2000. – 640 с.
4. Віденська конвенція про право міжнародних договорів, 23.05. 1969 р.
5. Про міжнародні договори України. Закон України від 4 листопада 1991 року /ред. 29.06.2004 р.

1. Поняття і джерела права міжнародних договорів

Право міжнародних договорів (далі МД) це система норм і принципів, що регулюють відносини між державами й іншими суб'єктами МП з приводу укладання, виконання і припинення ними дії міжнародних договорів.

МД означає процедурно врегульовану міжнародним правом офіційну домовленість між суб'єктами МП, вчинену у письмовій формі. Договір, який не відповідає вимогам до письмової форми, а також якщо він суперечить принципам загального міжнародного права, або (як «більш сучасно» можна

сказати) цілям і принципам Статуту ООН – є недійсним. При цьому дійсність договору не залежить від його найменування (Трактат, Конвенція, Пакт, Угода, Домовленості, Принципи тощо), а також від того, чи міститься він в одному документі, в двох чи кількох взаємопов'язаних між собою документах.

МД є основним джерелом МП, оскільки забезпечує його кодифікацію. МД є важливим інструментом забезпечення міжнародного правопорядку, оскільки, по-перше, на відміну від міжнародного звичаю, текст міжнародного договору, будучи записаним і перевіреном на автентичність різними мовами, на порядки зменшує неоднозначність тлумачення змісту договору, і, по-друге кожна держава підтверджує належною офіційною процедурою і нормативно-правовими актами надання згоди на обов'язковість для себе положень договору. На підставі МД також засновуються й функціонують міждержавні організації.

1.2. Джерела й кодифікація права міжнародних договорів

Право договорів, як і дипломатичне право, більшу частину історії було **звичаєвим**: це стосується і процедур укладання договорів і їх форми і основних засад змістовного наповнення і принципі тлумаченні я виконання і відповідальності за невиконання. Основоположним **загальним принципом** права договорів є принцип **pacta sunt servanda** (договори повинні дотримуватися). Цей принцип закріплено в ст. 26 Віденської конвенції з права міжнародних договорів 1969 року, а також в дещо трансформованому вигляді (принцип сумлінного дотримання міжнародних зобов'язань) в ст. 2 Статуту ООН, ставши згодом одним з **основних принципів МП**: цей принцип не тільки містить вимогу дотримання договору, але і встановлює обов'язок добросовісного його виконання державами.

Під кодифікацією права МД розуміється приведення численних звичаєвих норм в узгоджену, формалізовану, письмово зафіксовану і визнану учасниками кодифікації систему норм на основі принципів міжнародного права. Перші спроби кодифікації договірної процедури

було здійснені ще Лігою Націй. Проте лише після створення ООН вдалося розробити і прийняти низку важливих універсальних договорів, що стали основними джерелами права міжнародних договорів. Комісія ООН з МП від самого початку своєї діяльності активно й успішно займається кодифікацією і прогресивним розвитком права міжнародних договорів. Нею були розроблені проекти міжнародних актів, що нині складають основу джерел права міжнародних договорів. Такими є наступні конвенції:

Віденська конвенція про ПМД від 23 травня 1969 р. (чинна з 1980 р.)

Віденська конвенція про правонаступництво держав стосовно договорів від 23 серпня 1978 р. (для України чинна з 1996 р.).

Віденська конвенція ООН про право договорів між державами і міжнародними організаціями або між міжнародними організаціями від 21 березня 1986 р. (не набула чинності).

В Україні зазначене коло питань регулюється Законом «Про міжнародні договори України» від 29 червня 2004 р. Характерною рисою сучасного законодавства України й більшості держав-учасниць СНД про міжнародні договори щодо практики їх укладення є те, що міжнародні договори укладаються від імені держави, уряду та міністерств. Такий підхід відображається й у законодавстві України.

2. Види міжнародних договорів та їх елементи

2.1. Види міжнародних договорів

Н.К. Динь, П. Дайє й А. Пелле виділяють два принципових підходи до класифікації міжнародних договорів. Перший виходить з внутрішніх аспектів договорів, їх змісту і юридичного призначення, другий – з зовнішніх ознак договору. Перший підхід автори визначають як «матеріальна класифікація», хоча можливо більш вдало можна було б визначити її як «класифікацію за змістом», другий підхід має наслідком, відповідно, «класифікацію за формою».

1. **За змістом** (матеріальними ознаками) договори поділяються на три альтернативні пари: а) «договори-закони» і «договори – контракти»; б) загальні і спеціальні договори; в) нормативні договори і установчі акти міжнародних організацій.

А) Відмінність між договором-законом і договором-контрактом, як зазначають вищеназвані автори, є «найбільш класичним» і в той же час найбільш спірним – перш за все через те, що один договір може в окремих частинах поєднувати в собі обидві протилежні ознаки. По суті ж відмінність полягає у значенні норм договору для міжнародного правопорядку: ті норми, що виконують фундаментальні, системні, «законодавчі» для міжнародного правопорядку функції є договорами-законами,

«договори-контракти» регулюють поточні зносини держав несистемного характеру: про уникнення подвійного оподаткування, про захист прав інвесторів, про товарні багатосторонні домовленості, перевезення та інші міждержавні відносини з питань поточного співробітництва, для регулювання яких застосовують вже закладені міжнародно-договірні основи договорів-законів, конкретизуючи системні принципи й положення.

Б) Відповідно, поділ на договори загального й спеціального характеру дещо з іншої точки зору здійснює такий самий поділ: зрозуміло що відношення договору-закону до договору-контракту буде завжди як відношення загального договору до спеціального. Проте такий поділ має і досить конкретне вузьке тлумачення. Наприклад, Договір про Антарктику 1959 р. виявився загальним стосовно наступних договорів (присвячених збереженню фауни і флори Антарктики, збереженню антарктичних тюленів, забороні видобутку мінеральних ресурсів). Так само Договір про космос 1967 р. виступає як загальний стосовно спеціальних наступних конвенцій, договорів і «Принципів», присвячених окремим аспектам космічної діяльності. Ці відносини утворюють так звану «систему договору»: наприклад у «Системі Договору про Антарктику», «Системі договорів про

космос», де договори, названі тут загальними, містять системоутворюючі положення, важливі для системи загалом.

В) Зрештою третій поділ за матеріальними ознаками – на нормативні договори й установчі акти міжнародних організацій говорить сам за себе. Перший різновид договорів кодифікує правила поведінки держав в певній галузі міжнародних відносин, друга – створює орган, який забезпечує виконання й контроль за виконанням цих правил. Але й тут досить часто обидві функції об'єднуються в одному міжнародному договорі. Таким договором є, наприклад, Чиказька конвенція про цивільну авіацію 1944 р. яка створює і правила відносин між державами з приводу експлуатації цивільної авіації і засновує ІКАО – Міжнародну організацію з цивільної авіації, яка бере на себе реальне забезпечення правил конвенції.

2. За формою договори поділяються також на три альтернативні пари: а) за видами сторін договору (міфж державами, та з уч; б) за кількістю сторін; в) за процедурою укладення.

А) Сучасному праву МД відомі два основних різновиди МД за видами сторін договору – договори між державами і договори, сторонами яких є міжнародні міжурядові організації. Відповідно, процедури укладення, введення в дію і подальшого виконання перших регулюється, як уже зазначалося, Віденською конвенцією про ПМД 1969 р., других – Віденською конвенцією про право договорів між державами й міжнародними організаціями або між міжнародними організаціями 1986 р

Б) Важливим є поділ договорів на дво- і багатосторонні. Доктрина входить з того, що двосторонній МД не створює норми, і є обов'язковим лише для сторін договору. Так само обов'язковим для сторін є і багатосторонній договір, проте він, як визнає доктрина, створює норму. В свою чергу, багатосторонні договори за масштабами своєї дії поділяються на регіональні і глобальні (або «універсальні»).

Традиційно, відповідно до процедури укладення, розрізняються договори, укладені в урочистій формі, і договори, укладені за спрощеною

процедурою. Різниця між ними крім складності самих формальностей, полягає у відмінності – для кожного з різновидів – процедури надання згоди держав на обов’язковість для них договору (див. далі).

В) Стосовно процедури укладення, слід додати новий критерій: зростаюча роль міжнародних організацій призвела до того, що дедалі частіше виділяють договори, укладені під егідою тієї чи іншої міжнародної організації, коли її орган розробляє і приймає текст договору голосуванням представників держав-членів органу (наприклад ГА ООН).

Безпосередньо по формі: теоретично договори можуть укладатися в усні і письмовій формі. Усна форма (джентльменські домовленості) в сучасному кодифікованому праві не розглядаються, хоча в доктрині постійно згадуються, проте як джерела не стільки юридичних, скільки політичних норм. Визнаною є письмова форма укладення договорів, що і зафіксовано в системних конвенціях 1969 і 1986 років. договори можуть міститися в одному або кількох документах (перш за все, внаслідок обміну документами при укладанні, а також виходячи зі структура домовленостей, з включенням додатків, типових актів тощо).

До формальних критеріїв також можна віднести назву міжнародного договору. Якщо розглядати поняття «міжнародний договір» як «родове», то «видами» цього роду будуть міжнародні договори з різними назвами, наприклад: Договір, Конвенція, Пакт, Домовленості, Статті, Статут, Угода, Трактат, Протокол, Конкордат тощо. Причому деякі «види» таких МД можуть виявитися у одному примірнику – наприклад «Порозуміння (Understanding) з правил і процедури вирішення спорів» (Додаток 2 до Маракеської угоди про заснування СОТ), який є окремим міжнародним договором, хоч і входить до «Маракеського пакету» від 15 квітня 1994 р. – системи договорів, що регламентують діяльність СОТ. Головне, що слід мати на увазі – від назви юридична сила договору не залежить.

Дещо архаїчний поділ, який згадується лише для повноти систематики – поділ договорів на «відкриті», до яких можуть вільно приєднуватися всі

зацікавлені учасники і «закриті», які, як це було в минулому, не допускали вільного вступу, відповідно порушуючи основний принцип МП– суверенної рівності держав.

2.2. Елементи міжнародного договору

Як правило, в міжнародному договорі є присутніми в тій чи іншій формі цілі і предмет.

Цілі договору складають кінцеві результати, що їх прагнуть досягти суб'єкти МП укладаючи договір. Зазвичай цілі закріплюються у преамбулі або в початкових статтях договору. Зокрема, цілі ООН зафіксовані в преамбулі та у ст. 1 Статуту Організації Об'єднаних Націй

Предмет договору являє собою конкретні матеріальні або нематеріальні блага, охороняти або забезпечувати які, покликаний міжнародний договір. Зокрема, предметом міжнародного договору можуть бути економічні, соціальні й культурні права людини або екологічна чистота морських вод чи повітря певного регіону.

Сторонами в міжнародному договорі є договірно-правоздатні суб'єкти міжнародного права. При цьому, необмежену договірну правоздатність, відповідно до ст. 6 Віденської конвенції 1969 р. мають держави, виходячи зі статусу держави як первинного суб'єкта міжнародного права.

Сторонами МД можуть бути унітарні і федеративні держави. Суб'єкти федерації можуть укладати міжнародні договори, якщо це право визнане за ними їхньою федеральною конституцією. Так, відповідно до ст. 73 Конституції Росії за межами відання Російської Федерації з предметів спільного відання Російської Федерації і суб'єктів Російської Федерації суб'єкти Російської Федерації володіють всією повнотою державної влади і мають право укладати угоди з органами державної влади іноземних держав.

Натомість, Віденська конвенція 1986 р. обмежує договірну правоздатність для міжнародних організацій виключно правилами цих організацій (ст. 6), оскільки правосуб'єктність міжнародних організацій є

вторинною і похідною від первинної правосуб'єктності держав, що їх заснували. Обмежуючим чинником щодо правоздатності міжнародних організацій є рамки їхніх цілей, визначених, в установчих документах відповідних організацій. З усіх міжнародних організацій найбільш широкою договірною правоздатністю володіє ООН. Вона має право укладати договори з державами й міжнародними організаціями з питань політичного, економічного, гуманітарного, військового співробітництва та інших питань.

Кожен народ, що бореться за свою незалежність є суб'єктом МП і, на думку окремих вчених, має правоздатність укладати міжнародні договори, незалежно від визнання іншими державами. Наприклад, Організація звільнення Палестини і Народна організація Південно-Західної Африки від імені своїх народів підписали Заключний акт Третьої конференції ООН з морського права в 1982 р. Зазначимо, що участь в договірному процесі народів, що борються за незалежність, не є загальнопоширеною практикою.

У практиці зустрічаються багатосторонні договори, в яких поруч з державами беруть участь «дестинатори» міжнародного права. Такі договори умовно називають «змішаними» або «складними». Прикладом може служити Експлуатаційна угода про Міжнародну організацію морського супутникового зв'язку (ІНМАРСАТ) від 3 вересня 1976 р., інвестиційні угоди між приймаючою державою і приватним інвестором, кредитні угоди, сторонами якої є приватний банк і держава-позичальник, інші договори про співробітництво.

Договір і треті держави. Договір, як правило, створює права і обов'язки лише для його учасників і не створює зобов'язань для третьої держави без її на те згоди (ст. 34 Віденських конвенції 1969 р.). Отже, об'єктом міжнародного договору не можуть бути права й інтереси третіх держав. Проте в договорі можуть бути передбачені права і певні привілеї для третіх держав, народів чи організацій, якщо третя сторона погоджується з цим.

Елементи договору знаходять своє відображення в структурі МД.

Структура міжнародного договору включає в себе:

1. преамбулу (мотиви і цілі)
2. основний зміст (конкретні норми договору)
3. заключні положення (умови надання згоди на обов'язковість; умови набуття договором чинності; строк дії, порядок продовження врегулювання спорів тощо).
4. додатки (конкретизують основні положення договору і мають однакову юридичну силу з текстом самого міжнародного договору)

3. Процедура укладення міжнародних договорів

Процес укладення міжнародного договору складається з ряду необхідних послідовних дій суб'єктів МП які включають в себе, відповідно до статей 7-16 Віденської конвенції про ПМД від 1969 р.: обмін повноваженнями, прийняття тексту договору, встановлення автентичності тексту і вираження сторонами згоди на обов'язковість договору, відповідно до обраної процедури. Якщо надання передбачає ратифікацію, держави члени видають відповідні національні акти і вигляді односторонніх міжнародних актів (ратифікаційних грамот) надсилають такі згоди до депозитарію договору. Далі, відповідно до наперед визначених умов, відбувається набуття договором чинності і реєстрація договору.

Обмін повноваженнями

Першою стадією процесу укладення договору є обмін повноваженнями для двосторонніх договорів і перевірка повноважень особливим комітетом для багатосторонніх договорів. Повноваження являють собою спеціальний документ, який видається державним органом, від імені якого укладається договір, особам, уповноваженим на ведення переговорів та підписання договору.

Відповідно до п. 2 ст. 5 Закону України «Про міжнародні договори України» Президент України, Прем'єр-міністр України і міністр закордонних справ України мають право вести переговори і підписувати міжнародні договори від імені України, уряду України і її відомств за посадою – *ex*

officio. Інші ж офіційні особи, які беруть участь у розробці й прийнятті міждержавних договорів, зобов'язані мати повноваження, видані для договорів від імені України – Президентом України; для міжурядових договорів – Прем'єр-міністром України; для міжвідомчих угод – главою відповідного відомства або Міністерством закордонних справ України (ст. 5 Закону України «Про міжнародні договори України» 2004 р.). Такий механізм повністю відповідає ст.7 Віденської конвенції про ПМД 1969 р.

Уповноважені особи зобов'язані діяти в договірному процесі виключно на підставі і в рамках виданих ним повноважень. В іншому випадку відповідний договір може визнати ся недійсним (ст. 8 Віденської конвенції про ПМД від 1969 р.).

Уповноважені особи, окрім повноважень, отримують також від відповідних органів своєї держави інструкції, у яких викладено позицію держави щодо предмету переговорів. Уповноважені зобов'язані неухильно дотримуватися отриманих інструкцій в договірному процесі. Однак договір, укладений з порушенням інструкцій не втрачає свого юридичного значення (на відміну від випадків виходу учасників переговорів за межі своїх повноважень), оскільки інструкції належать виключно до внутрішньої компетенції держав.

Прийняття тексту договору

На етапі, що визначається терміном «прийняття тексту договору» проголошуються і узгоджуються позиції сторін, досягаються компроміси, отримують юридичне оформлення прийнятні для сторін-учасників положення майбутнього міжнародного договору. Процедура прийняття тексту міжнародного договору регулюється ст.9 Віденської конвенції про ПМД 1969 р.

1. Встановлення автентичності тексту

Наступним після прийняттям тексту міжнародного договору етапом є встановлення автентичності різномовних текстів договору (ст. 10). Термін «автентичність» (з грецької *αὐθεντικός* – «справжній, з першоджерела») –

означає, що всі тексти договору (у випадках, коли мають місце тексти договору, складені різними мовами) є однаково правильними. Мета процедури встановлення автентичності тексту міжнародного договору полягає в засвідченні того факту, що текст відповідного договору є остаточним і не підлягає змінам.

На практиці склалося декілька способів встановлення автентичності тексту міжнародного договору – парафування (від французького слова *paraphe* – «короткий підпис») і підписання *ad referendum* (з лат. – «до прийняття»).

Зміст процедури **парафування** міжнародного договору полягає у підтвердженні погодженості тексту договору, й виражається у скріпленні тексту договору ініціалами уповноважених осіб договірних сторін. В свою чергу застосовуються три можливі різновиди парафування – в кінці тексту, посторінкове і постатейне.

Щодо **підписання *ad referendum***, то ця процедура в разі, коли держава-учасник відповідного договору підтвердять його в тій чи іншій формі (див. нижче), може цілком означати остаточне підписання договору даною державою. Отже, за своїм змістом процедура підписання *ad referendum* займає фактично є поєднанням підтвердженням автентичності тексту договору і вираження згоди на його обов'язковість.

Вираження згоди на обов'язковість договору, застереження

Відповідно до ст. 11 Віденської конвенції про ПМД 1969 р. «згоду держави на обов'язковість для неї договору може бути виражено підписанням договору, обміном документами, затвердженням, приєднання до нього або будь-яким іншим способом, про який домовились (зокрема, в статті 14 загадано про ратифікацію договору).

Стаття 8 ЗУ Про міжнародні договори України 2004 року дещо по-іншому перераховує ці способи: Згода України на обов'язковість для неї міжнародного договору може надаватися шляхом підписання, ратифікації, затвердження, прийняття договору, приєднання до договору.

Найчастіше у світовій практиці застосовується підписання й ратифікація.

Підписання – це акт, який в урочистій процедурі надання згоди на обов’язковість є першою стадією такої процедури (другою є ратифікація), а при спрощеній процедурі може виражати весь процес надання згоди.

Ратифікація застосовується, коли вважається, що предметом міждержавних договорів, виходячи з рівня їх учасників є настільки важливими, що навіть найвищі посадові особи держави не правомочні одноосібно вирішувати такого рівня питання, і отже, для остаточного вираження згоди на обов’язковість договору для даної держави необхідним є волевиявлення представницького законодавчого органу влади. У нашій державі, відповідно до п. 32 ст. 85 Конституції України, Верховна Рада має виключне право ратифікувати міжнародні договори за участю України.

Для набуття чинності двостороннім договором, що підлягає ратифікації, сторони обмінюються ратифікаційними грамотами. При укладенні багатостороннього договору ратифікаційні грамоти договірних держав депонуються, тобто здаються на зберігання депозитарію.

У ст. 7 Закону України «Про міжнародні договори України» визначені види МД за участю України, які підлягають ратифікації:

- 1) політичні;
- 2) загальноекономічні;
- 3) щодо загальних фінансових питань;
- 4) територіальні;
- 5) мирні;
- 6) стосовно прав і свобод людини та громадянина;
- 7) про громадянство;
- 8) про участь у міжнародних союзах і системах колективної безпеки;
- 9) про військову допомогу й направлення контингентів Збройних Сил України до інших країн;

- 10) про дозвіл перебування іноземних військ на території України;
- 11) про історичне й культурне надбання народу України.

Однак наведений перелік не є вичерпним, оскільки міжнародне право, як і внутрішньодержавне, не встановлює фіксованого переліку міжнародних договорів, що підлягали б обов'язковій ратифікації. Тому договірні сторони можуть у будь-якому договорі передбачити необхідність його ратифікації.

Ратифікація міжнародного договору оформлюється двома юридично обов'язковими актами: законом про ратифікацію (внутрішньодержавний акт) і ратифікаційною грамотою (міжнародно-правовий акт).

Особливою формою надання згоди на обов'язковість є **прийняття** міжнародного договору, що являє собою форму вираження згоди на обов'язковість тих договорів, які не потребують ратифікації. Це може бути, наприклад прийняття договору представниками держав членів на засідання вищого органу міжнародної організації

Якщо ж міжнародні організації виступають як сторона договору, вони приймають акт офіційного **затвердження** договору (ч. 2 ст. 14 Віденської конвенції про право договорів між державами і міжнародними організаціями або між міжнародними організаціями 1986 р.). Затвердження (конфірмація) найчастіше має місце для МД міжурядового чи міжвідомчого рівня.

У випадках, коли держава початково не брала участі у розробці й прийнятті міжнародного договору, вона має право в подальшому **приєднатися** до нього на умовах, визначених у самому договорі. Загальні питання приєднання до міжнародного договору регулюються ст. 15 Віденської конвенції про ПМД 1969 р. Приєднання до багатостороннього договору здійснюється шляхом видання внутрішнього акту (закону про приєднання) і здачі депозитарію зовнішнього акту – протоколу про приєднання (ст. 77 Віденської конвенції про ПМД 1969 р.).

Особливою формою приєднання до міжнародного договору є його прийняття, що являє собою форму вираження згоди на обов'язковість тих договорів, які не потребують ратифікації.

Міжнародні організації як суб'єкти МП що мають правоздатність укладати договори, замість ратифікації використовують у своїй практиці акт офіційного підтвердження договору (ч. 2 ст. 14 Віденської конвенції про право договорів між державами і міжнародними організаціями або між міжнародними організаціями 1986 р.).

Щодо МД міжурядового чи міжвідомчого рівня, то формою визнання їхньої чинності зазвичай є затвердження (конфірмація) з боку уряду або відповідного міністерства.

У випадках, коли держава початково не брала участі у розробці й прийнятті міжнародного договору, вона має право в подальшому приєднатися до нього на умовах, визначених у самому договорі. Загальні питання приєднання до міжнародного договору регулюються ст. 15 Віденської конвенції про ПМД 1969 р. Приєднання до багатостороннього договору здійснюється шляхом видання внутрішнього акту (закону про приєднання) і здачі депозитарію зовнішнього акту – протоколу про приєднання (ст. 77 Віденської конвенції про ПМД 1969 р.).

4а. Застереження

У Віденській конвенції про ПМД 1969 р. закріплене правило про те, що держава має право під час надання згоди на його обов'язковість сформулювати застереження, якщо договір не забороняє внесення застережень (ст. 19). При цьому принципове значення має положення пункту с) ст. 19 Віденської конвенції 1969 р. про те, що застереження не повинні суперечити предмету і цілям договору.

Застереження означає односторонню заяву держави, здійснену при вираженні згоди на обов'язковість даного договору, в якій держава виключає дію для себе окремих положень договору. Застереження, їх прийняття, а

також заперечення до застережень повинні оформлятися у письмовому вигляді і доводитись до відома всіх учасників договору.

Як правило, застереження до багатостороннього міжнародного договору вважається прийнятим у випадку відсутності письмових заперечень з боку інших його учасників протягом термінів, обумовлених у ч. 5 ст. 20 Віденської конвенції про ПМД 1969 р.

У такому випадку договір діє стосовно держави, яка заявила застереження, відповідно до положень застереження. При цьому будь-який учасник міжнародного договору (держава чи міжнародна організація) має право заперечувати проти застереження будь-якого учасника договору. У такому випадку договір між цими учасниками буде діяти в тій частині, якої застереження не стосується.

Учасник договору, що зробив застереження, у будь-який час може від нього відмовитися. При цьому згоди учасників, що прийняли застереження, не потрібно. Держава, що заперечує проти застереження, також може зняти свої заперечення у будь-який момент. Обидві ці процедури – як зняття застереження, так і відмова від нього – здійснюються в письмовій формі (ст. 22 Віденської конвенції про ПМД 1969 р.).

2. Депонування договору і актів про згоду на обов'язковість

При укладенні багатостороннього договору ратифікаційні грамоти договірних держав депонуються, тобто здаються на зберігання **депозитарію**.

Відповідно до ст. 16 якщо договором не передбачено інше, то ратифікаційні грамоти, документи про прийняття, затвердження або приєднання означають згоду держави на обов'язковість для них договору з моменту депонування цих документів у депозитарія.

Депозитарієм називається зберігач оригіналу багатостороннього договору і всіх документів, що відносяться до нього (заяв, застережень, ратифікаційних грамот, документів про прийняття, приєднання, денонсації тощо). У ролі депозитарію може виступати одна або більше держав, міжнародна організація або її вища посадова особа. Якщо депозитаріями є

декілька держав (наприклад, за Договором про заборону випробувань ядерної зброї в атмосфері, космічному просторі і під водою від 5 серпня 1963 р. депозитаріями є уряди Російської Федерації, Великобританії і США), то можна здати відповідні документи одному з урядів зазначених держав. Генеральний секретар ООН виконує функції депозитарію для більшості багатосторонніх договорів, укладених під егідою ООН.

Права і обов'язки депозитаріїв визначено у ст. 77 Віденській конвенції 1969 р., але часто вони конкретизуються у самому договорі. Функції депозитарію включають:

- зберігання тексту багатостороннього договору, ратифікаційних грамот і документів про приєднання, інших переданих депозитарію повноважень;
- отримання підписів під договором, інформування учасників про документи, й повідомлення, що стосуються договору;
- повідомлення учасників договору про депонування ратифікаційних грамот, про заявлені застереження;
- підготовка завірених копій оригінального тексту та інших текстів договору на будь-яких мовах, які можуть бути передбачені договором, а також розсилка їх учасникам і державам, що мають право ставати учасниками договору;
- інформування держав про те, що кількість необхідних для набуття договором чинності підписів, ратифікаційних грамот або документів про прийняття, затвердження чи приєднання, отримано чи депоновано;
- реєстрація договору в Секретаріаті ООН.
- повідомлення про приєднання до договору і про вихід з нього;
- скликання конференцій з метою обговорення виконання договору.

Набуття договором чинності

Чинність договору означає його юридичну силу для сторін: тобто договір є чинним з того моменту, коли його норми стають обов'язковими для його сторін.

Порядок і дата набуття договором чинності визначається, зазвичай, в тексті самого договору (ст. 24), або усними домовленостями. При відсутності таких положень або домовленостей, договір набирає чинності «як тільки буде виражено згоду всіх держава, які брали участь у переговорах, на обов'язковість для них договору» (п. 2 ст. 24).

Реєстрація договору

Після набуття договорами чинності вони направляються до Секретаріату ООН для їх реєстрації (ст. 81 Віденської конвенції про ПМД1969 р.).

У ст. 102 Статуту ООН встановлено, що будь-який міжнародний договір, укладений членом ООН після набуття нею чинності має бути зареєстрований в Секретаріаті ООН. Для публікації чинних МД ООН видає спеціальні збірники – **United Nations Treaty Series**.

У кожній державі також є внутрішня процедура опублікування міжнародних договорів. Так, ст. 20 Закону України «Про міжнародні договори України» передбачає, що ратифіковані міжнародні договори, України й такі, що набули чинності, публікуються у «Відомостях Верховної Ради України», газеті «Голос України», «Збірнику чинних МД України». Договори України, які не вимагають ратифікації, й міжурядові угоди публікуються в «Збірнику постанов Кабінету Міністрів України».

Зміни до договору

Відповідно до Віденської конвенції 1969 р. договір може бути змінено (як правило після певного терміну, впродовж якого договір зберігає незмінність) – за згодою між його учасниками шляхом внесення поправок (ст. 39). Всі договірні сторони повинні повідомляти про будь-яку пропозицію щодо поправок до багатостороннього договору. При цьому кожна з договірних держав має право брати участь в: а) ухваленні рішення

про те, що саме варто зробити стосовно такої пропозиції; б) переговорах і укладенні будь-якої угоди про внесення поправок у договір (ст. 40).

Поправки до міжнародних договорів, як за своїм призначенням, так і за процедурою прийняття, суттєво відрізняються від застережень. За допомогою поправок змінюється сам договір, тоді як застереження уточнюють застосування певних, окремих положень договору щодо конкретного учасника – держави чи міжнародної організації, залежно від випадку.

Відповідно до ст. 41, два або кілька учасників багатостороннього договору можуть укласти окрему угоду про застосування певних змін до цього договору у взаєминах між собою. Це можливо, однак, лише при певних умовах, а саме якщо: а) можливість такої зміни передбачається самим договором; або б) така зміна не забороняється договором і не впливає на користування іншими учасниками своїми правами за договором або на виконання ними своїх зобов'язань та не торкається положень, відступ від яких є несумісним з ефективним здійсненням об'єкта й цілей договору в цілому (ч. 1 ст. 41 Віденської конвенції 1969 р.).

4. Дія договорів, їхнє застосування і тлумачення

4.1. Дія договору

Дія міжнародного договору означає період фактичного виконання сторонами своїх зобов'язань за відповідним міжнародним договором. Для визначення терміну дії договору визначальне значення має набуття міжнародним договором чинності.

Дія договору в часі

Залежно від строків дії, міжнародні договори можна об'єднати в три групи: строкові, безстрокові та на невизначений строк. Найчастіше строк дії договору встановлюється в тексті самого договору. Договір, укладений на певний строк, автоматично припиняє свою чинність після закінчення цього

строку, якщо сторони спеціально не домовлять про його продовження або відновлення дії договору на новий строк.

До безстрокових договорів («на вічні часи»), як правило, належать мирні договори, договори про роззброєння, про демаркацію кордонів, як, наприклад, Конвенція про заборону розробки, виробництва, накопичення й застосування хімічної зброї і про її знищення 1993 р. (ст. XVI).

Досить часто договори укладаються на невизначений строк з умовою що якщо не буде спеціальної заяви про інше, договір автоматично продовжує свою дію (продовжується). Зокрема двосторонні угоди часто укладаються на певний строк, але сторони при цьому передбачають, що після визначеного терміну договір залишатиметься чинним, доки один з учасників не заявить про свій намір його денонсувати. Часто в договорі визначається, що після закінчення первинного строку дія договору буде автоматично «продовжуватися» на певні строки, за умови, що одна зі сторін до закінчення чергового поточного періоду не надішле повідомлення про намір припинити його дію.

Від продовження терміну договору (**продлонгації**) слід відрізнити відновлення дії договору. Останнє здійснюється в разі припинення чи призупинення договору. **Реновація** (відновлення) договору може відбуватися автоматично (наприклад, після припинення військових дій), мовчазною згодою або шляхом обміну нотами. Так, внаслідок обміну нотами було відновлено дію радянсько-британської угоди про науково-технічне співробітництво 1968 р.

Дія договору в просторі

Просторова дія договору визначається, по-перше, сторонами договору і, по-друге, предметом договору.

Як правило, міжнародні договори поширюються на всі території, що перебувають під юрисдикцією держав, які є **сторонами договору**. Як вже зазначалося вище, за потенційною дією у просторі розрізняють: універсальні (глобальні) і регіональні договори. Крім цих традиційних виділяють ще

субрегіональні і локальні, сфера дії яких обмежена межами малої кількості держав і межа між якими умовна (наприклад, Договір про Західноєвропейський союз; Андський пакт про створення спільного ринку 1969 р. та ін.). Відповідно до МП, держави зобов'язані забезпечити застосування положень договору на всій своїй території.

Якщо **предметом** договору є певні простори, то договір діє стосовно них. Це перш за все договори, що регулюють режим певних територій, наприклад Договір про Шпіцберген 1920 р.; Договір про Антарктику 1959 р. та ін. Деякі з них поширюються на частини земної суші, що не мають суверенітету жодної держави – *res nullus* (Договір про Антарктику 1959 р.). Різні частини Конвенції ООН з морського права 1982 р. поширюються на акваторії і повітряний простір за межами національних юрисдикцій. Необмежену просторову сферу дії має Статут ООН.

Дія договорів для міжнародних організацій поширюється на всі їхні органи, де б вони не знаходилися.

4.2. Зобов'язання дотримуватися положень договору

Відповідно до ст. 26 з назвою, що говорить сама за себе «*Pacta sunt servanda*» (лат. – договори повинні виконуватися), кожний чинний договір є обов'язковим для його учасників і повинен виконуватися. Це положення, в свою чергу, є спеціальним формулюванням одного з основних принципів МП – принципу добросовісного виконання міжнародних зобов'язань. Недотримання принципу *pacta sunt servanda* розглядається як порушення міжнародного зобов'язання, що в свою чергу тягне різні форми міжнародної відповідальності, в залежності від серйозності порушених положень договору.

Відповідно до принципу *pacta sunt servanda*, будь-який учасник договору, по-перше, зобов'язаний сумлінно й неухильно виконувати зобов'язання; по-друге, не має права укладати договори, що суперечать раніше укладеним договорам з його участю. Відмова від виконання або часткове виконання договору може мати місце лише з підстав, передбачених

міжнародним правом, як такі, що виправдовують таке невиконання (наприклад, статті 19-23 Резолюції ГА ООН «Статті про відповідальність держав за протиправні діяння» від 12 грудня 2001 р.). Розрив дипломатичних зносин між учасниками договору не впливає на необхідність виконувати зобов'язання за договором.

Звертаючись до співвідношення внутрішньодержавного права і зобов'язань з дотримання міжнародних договорів, доктрина і джерела МП виходить з того, що будь-яка держава – учасниця договору не може посилатися на положення свого внутрішнього права для виправдання невиконання нею чи її оператором зобов'язань з міжнародного договору (ст. 27 Віденської конвенції 1969 р.).

Держава не має права посилатися також на ті обставини, що згода на обов'язковість для неї договору була надана її представником в порушення того чи іншого положення її національного права.

Наслідком дії принципу «*Pacta sunt servanda*» можна вважати існуючу у міжнародному праві «презумпцію» дійсності МД (ст. 42 Віденської конвенції про ПМД 1969 р.). **Дійсним** є такий міжнародний договір, який укладено відповідно до норм МП і в якому втілено дійсну волю суб'єктів МП. На практиці вважається, що МД є дійсним доти, поки не доведено інше.

Стосовно вимоги про необхідність втілення дійсної волі суб'єктів договірного процесу – як умови дійсності договору, слід зазначити, що в приватному (цивільному) праві приділяється вирішальне значення дійсності волевиявлення (щирості наміру), зафіксованого як мета укладення правочину: правочини, укладені в порушення вимоги вільного волевиявлення, а також фіктивні й удавані правочини, укладені без наміру реально виконати зафіксовані в них цілі, є нікчемними з моменту укладення.

4.3. Тлумачення договору

Тлумачення договору є важливим для цілей виконання зафіксованої в ньому волі сторін. Тлумачення полягає у точному з'ясуванні змісту договору або його окремих положень чи термінів. Зазвичай тлумачення міжнародного

договору не повинно бути розширювальним чи обмежувальним: воно повинне здійснюватися у чіткій відповідності до об'єкту і мети, що складають зміст договору. Вирішальне значення при тлумаченні має звернення до повного тексту договору, враховуючи у взаємозв'язку положення всіх його частин (преамбули, змісту, прикінцевих положень, при необхідності – додатків), а також будь-які домовленості, стосовно договору, схвалені його учасниками.

Розрізняють різні види тлумачення за різними класифікаціями. Перш за все, розрізняють тлумачення офіційні й неофіційні (доктринальні).

Офіційним тлумаченням вважається тлумачення способом, зазначеним сторонами у самому договорі (автентичне тлумачення), або надане органом міжнародної організації, міжнародним арбітражним чи судовим органом, або органами, створеними самим договором (інституційне тлумачення).

Автентичне тлумачення – здійснене на основі домовленостей самих держав-учасниць договору, обов'язкове для сторін договору, засноване на їх згоді. Автентичне тлумачення може бути втілене в будь-якій формі: у вигляді спеціального договору, протоколу, обміну нотами, шляхом тлумачення термінів в тексті самого договору.

Інституційне тлумачення, здійснює міжнародний орган – як діючий автономно (комітети ООН, міжнародний суд ООН тощо), так і створений самим договором (наприклад, Комітет з ліквідації расової дискримінації, створений відповідно до Міжнародної конвенції про ліквідацію всіх форм расової дискримінації 1965 р., Комітет з прав людини, створений відповідно до Міжнародного пакту про громадянські й політичні права 1966 р. та ін.). Найважливішим таким органом є Міжнародний Суд ООН і низка інших органів, уповноважених державами членами ООН надавати тлумачення, якщо самі учасники не досягнуть угоди про сенс того чи іншого міжнародного договору. Можливість судового або арбітражного тлумачення може бути передбачена як в двосторонніх, так і в багатосторонніх договорах.

В процесі тлумачення МД використовуються спеціальні методи, відповідно до яких також розрізняють види тлумачення за методами. Найчастіше використовуються граматичне, логічне, систематичне й історичне тлумачення. Якщо міжнародний договір, що потребує тлумачення, укладено на кількох мовах, причому кожен з текстів є автентичним, то будь-який з них може використовуватися при тлумаченні.

При офіційному тлумаченні, в якій би формі воно не здійснювалося, необхідно дотримуватися загальних і спеціальних принципів (правил) тлумачення міжнародного договору, кодифіковані у Розділі 3 Віденської конвенції 1969 р. **Загальні принципи тлумачення** договорів, відповідно до ст. 31 Конвенції включають принцип сумлінності; принцип єдності (цілі і всіх складових договору); принцип ефективності (розглядати тлумачення як наділене обов'язковою силою і сенсом). **Спеціальними принципами** тлумачення договору є: максимальне використання різномовних текстів договору при тлумаченні; рівна достовірність автентичних текстів договору, викладених різними мовами; встановлення єдиного сенсу, закріпленого в текстах на різних мовах (ст. 33 Конвенції 1969 р.).

Якщо, на думку держав – учасників договору, застосування основних засобів (текст договору, додаткові угоди, додатки) не може дати задовільних результатів, то у процесі тлумачення договору можливе застосування додаткових засобів (ст. 32) – розгляд підготовчих матеріалів, протоколів конференцій, заяв делегацій, судової практики і т. д.).

Доктринальне тлумачення, яке дається юристами, істориками права, журналістами, а також ученими в наукових працях з МП розглядається як неофіційне і необов'язкове для учасників договору.

5. Недійсність, призупинення і припинення дії мд

5.1. Умови дійсності і недійсності договору

Як зазначає І.І. Лукашук, дійсним вважається міжнародний договір, який в цілому і в жодній своїй частині не суперечить основним принципам чи

імперативним нормам міжнародного права. Лише дійсні міжнародні договори можуть породжувати правомірні наслідки для договірних сторін, і лише відповідно до таких договорів сторони можуть набувати законних прав і обов'язків, на досягнення яких була скерована воля учасників договору.

Відповідно до «презумпції» дійсності договору, про яку вже згадано вище, дійсність договору чи згоди держав на обов'язковість для них цього договору може оспорюватися лише на підставі загальновизнаних норм міжнародного права.

В Конвенції про міжнародні договори 1969 р. дійсність договору не розглядається. Натомість детально розкриті умови недійсності договору і правові наслідки такої недійсності.

Підстави й наслідки недійсності договорів

МД визнається недійсним, якщо:

1. Його укладено з явним **порушенням внутрішніх** конституційних норм, що визначають компетенцію і порядок укладення договору (ст. 46 і 47);
2. Згода на зобов'язання за договором надана **помилково**, і помилка стосується факту або ситуації, які мали місце при укладанні договору, і були істотною основою для згоди на обов'язковість договору (стаття 48);
3. Держава уклала договір під впливом **обманних дій** іншої держави, що бере участь в переговорах (ст. 49);
4. Згода держави на обов'язковість для неї договору була отримана внаслідок прямого чи опосередкованого **підкупу** її представника іншою державою, що бере участь в переговорах (ст. 50);
5. **Представник** держави дав згоду на умови договору під дією спрямованих проти нього **примусу чи погроз** (ст. 51);
6. Укладення договору виявилось наслідком **погрози силою або її застосування до держави** учасниці в порушення принципів МП втілених у Статуті ООН (ст. 52);
7. Договір суперечить **імперативній нормі МП** (ст. 53).

Таким чином у статтях 45–53 Віденських конвенції 1969 р. вказано на конкретні підстави недійсності міжнародного договору.

Міжнародно-договірна практика й доктрина визначає два можливі напрямки дій держав учасників договірному процесу, після того, як договір визнано недійсним:

або його учасники повністю звільняються від зобов'язань з його виконання,

або, по можливості, усуваються підстави недійсності договору, для чого договір за згодою його учасників переглядається повністю чи в окремій його частини.

5.2. Припинення або призупинення дії міжнародних договорів

Важливою процедурою, пов'язаною з чинністю і дією міжнародних договорів, є процедура їхнього припинення або призупинення, що регулюються статтями 54-64 Віденської конвенції про ПМД 1969 р. МД може бути припинено за взаємною згодою його учасників, або відповідно до положень самого договору (ст. 54). Найчастіше юридичною підставою припинення договору виступають закінчення строку його дії або його виконання.

У багатьох договорах обумовлена можливість їх **денонсації**, тобто одностороннього правомірного припинення договору на умовах, у ньому зазначених. Навіть коли в договорі не міститься формального положення про можливість його денонсації, вона визнається можливою, якщо це впливає з характеру договору. Повідомлення про денонсацію має бути направлено не менш ніж за 12 місяців (ст. 56 Віденської конвенції про ПМД 1969 р.).

МД також може бути **анульовано**. Це означає, що держава правомірно припинила договір в односторонньому порядку на умовах, які в ньому не передбачені.

Підстави анулювання міжнародного договору визначено у статтях 60-64 Віденської конвенції про ПМД 1969 р.), а саме:

1. Істотне порушення положень договору іншими учасниками;

2. Подальша неможливість виконання договору;
3. Докорінна зміна обставин;
4. Розірвання дипломатичних або консульських відносин між державами-учасниками договору;
5. Виникнення нової імперативної норми загального МП *jus cogens*, якій суперечать положення договору.

Призупинення дії міжнародного договору означає лише тимчасове припинення його дії і може здійснюватися як стосовно усіх учасників договору, так і стосовно окремого учасника (або частини учасників) договору – відповідно до положень договору або за згодою учасників.

При цьому два чи кілька учасників багатостороннього договору можуть укласти угоду про призупинення дії договору у відносинах між собою, якщо таке призупинення передбачається договором або не забороняється ним, а також, якщо воно не впливає на реалізацію прав і обов'язків інших учасників і не є несумісним із цілями й об'єктом договору (ст. 58).

Лекція № 8.

МІЖНАРОДНІ КОНФЕРЕНЦІЇ ТА МІЖНАРОДНІ ОРГАНІЗАЦІЇ

План

1. Загальна характеристика інститутів міжнародного співробітництва
2. Предмет і зміст права міжнародних організацій.
3. Роль ООН в універсалізації міжнародного права і міжнародного правопорядку
4. Система ООН

Література

1. Радзивілл О. А. Міжнародне право. Опорний конспект лекцій. Електронна версія

2. Міжнародне публічне право: підручник у 3 т. [В. Ф. Антипенко, Л.Д. Тимченко, О.В. Беглий, О.А. Радзівілл та ін.]; за заг. ред. В. Ф. Антипенка. – К.: НАУ, 2012. – Т.1. – 420 с.
3. Правила процедури скликання міжнародних конференцій держав. Прийняті ГА ООН 03.12. 1949 р. 733
4. Статут Організації Об'єднаних Націй від 26.06.1945 року
5. Статут Організації Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО). (Лондон 16.11. 1945 р.)
6. Статут Міжнародного союзу електрозв'язку, від 22.12. 1992 р.
7. Маракеська угода про заснування Світової Організації Торгівлі, від 15.04.1994 р.

1. Загальна характеристика і розвиток інститутів міжнародного співробітництва

У суспільних науках одним з основних понять є поняття **соціальні інститути**. Це усталені форми суспільних відносин, які суспільство знає, загалом усвідомлюючи, який від цих інститутів можна очікувати вплив на суспільне життя. Отже інститути розглядаються як певні «осередки очікуваності» суспільного життя.

Отже, **інституціоналізація суспільних відносин** – це перетворення спонтанних поодиноких проявів суспільного життя на систематичні й очікувані. Така інституціоналізація може втілюватися як у формі певного впорядкованого процесу (періодичному повторенні конкретних суспільних відносин, наприклад інститут виборів), так і у формі певного актора, тобто суб'єкта суспільних відносин. Зрілі інститути, утворенні на основі певних системних суспільних відносин, зазвичай, знаходять своє подальше втілення в заснуванні й діяльності установ (органів, організацій), відповідальних саме за організаційне забезпечення таких суспільних відносин. Отже, усталені суспільні відносини зрештою «кристалізуються» в тій чи іншій юридичній особі публічного чи приватного права.

Міжнародними юридичними особами публічного права є й сучасні **міжнародні (міжурядові) організації**. Але є й усталені форми міжнародного співробітництва, ступінь консолідації яких не досяг рівня організації: це періодичні зібрання членів міжнародного співтовариства під загальною назвою «**міжнародні конференції**».

Отже **інститути міжнародного співробітництва** – це усталені, юридично врегульовані, офіційні (протокольні) форми міжнародних відносин, які здійснюють роботу з реалізації багатосторонніх (переважно договірних) рішень держав, у вигляді міжнародних конференцій і міжнародних установ. Інституціоналізація міжнародних відносин відома з доісторичного стану суспільства. Але лише у ХІХ ст. з інтернаціоналізацією суспільного життя з'являється потреба в інституціоналізації міждержавного співробітництва: саме в цей час, практично одночасно, формується звичаєве право міжнародних конференцій і утворення перших міжнародних установ.

Міжнародна конференція – загальне (родове) поняття для визначення періодичного зібрання держав для врегулювання певної сфери міждержавних відносин. Розглядається в доктрині як тимчасовий орган держав-учасників, що діє з метою обговорення наперед визначеного кола питань міжнародного співробітництва і приймає багатосторонні міжнародні договори та інші погоджені рішення.

Назви конференцій може бути різна і, зазвичай, різниця в назвах не має юридичного значення. Термін «конференція» зберігся переважно за кодифікаційними конференціями: Віденська конференція з дипломатичних зносин (1961 р.); Конференції з міжнародного морського права (1954-1958 рр. і 1974-1982 рр.); Гаазькі конференції миру (1899 і 1907 рр.); Гаазька конференція з міжнародного приватного права (1896 р. - донині). Такі конференції скликаються з метою укладення міжнародних договорів – одного або багатьох – для кодифікації міжнародно-правового регулювання певної сфери міжнародних відносин. Частіше ж предмет діяльності конференції виходить за межі лише укладення договорів і охоплює весь

комплекс переговорів і рішень на їх основі – з приводу врегулювання певного напрямку міжнародних відносин. Такі конференції можуть називатися Саміти, Наради, Консультативні наради, Раунди та ін., наприклад: Саміт «Великої вісімки»; Нарада з безпеки і співробітництва у Європі; Консультативна нарада держав-членів Договору про Антарктику, Уругвайський раунд з Генеральної угоди про торгові тарифи (ГАТТ) та ін.

Конференції нерідко трансформуються у міжнародні організації, прикладом чого може слугувати Гаазька конференція з міжнародного приватного права, що діяла впродовж 1893-1955 рр. як конференція, а прийнявши у 1951 р. Статут з відповідними закріпленими повноваженнями діє як міжнародна організація, залишивши при цьому без змін свою назву «конференція». З-поміж спеціалізованих установ ООН – також є інституції з назвою «конференція» (Конференція Об'єднаних Націй з торгівлі і розвитку – ЮНКТАД). Регіональним прикладом трансформації конференції в організацію можуть слугувати: Організація Ісламська конференція, що зберегла попередню назву і Нарада з безпеки і співробітництва в Європі (НБСЄ), перетворена у 1995 р. на Організацію з безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ).

Конференції можуть мати досить складну організаційну структуру: голову, комітети й підкомітети, робочі групи, секретаріат, навіть механізм врегулювання спорів. Наприклад в системі ГАТТ основні організаційні питання вирішував Генеральний комітет, що складався з голови конференції й голів комітетів. Особливий комітет займався перевіркою повноважень представників держав-членів; редакційний комітет – формулюванням рішень, що мали прийматися.

Крім укладення багатосторонніх міжнародних договорів, конференції можуть приймати ще дві категорії рішень: рішення зустрічей обмеженого складу мають зазвичай форму Спільних заяв або Комюніке. Більш широкі й масштабні конференції видають Заключні акти, що містять підсумки роботи й тексти ухвалених рішень які підписуються учасниками. Саме такі акти

визначають як «багатосторонні акти держав недоговірною характеру». Рішення конференцій не є юридично обов'язковими. Але в силу принципу сумлінного виконання зобов'язань учасники розглядають ці рішення як морально-політичні зобов'язання.

Міжнародні установи (міжурядові органи й організації) – міжнародні юридичні особи публічного права, що діють на постійній основі. Як міжнародний політико-правовий феномен міжнародні установи масово з'являються впродовж XIX століття, коли потреби світового розвитку обумовили необхідність створення постійно діючих колективних міждержавних органів.

Міжнародні органи. XIX століття – період формування на основі домовленостей держав міжнародних органів. Цей процес, починається створенням «прикладних» міжнародних органів неполітичного характеру зі спрощеною організаційною структурою. Міждержавні органи обмеженої компетенції виконували й донині виконують вузько спеціалізовану функцію: постійним характером функціонування вони відрізняються від міжнародних конференцій, обмеженим правовим статусом й простотою організації – від міжнародних організацій. Такі міжнародні органи XIX століття діяли, переважно, у двох формах: міжнародних (їх називали «змішаними») комісій і міжнародних адміністративних союзів.

Міжнародні (змішані) комісії – категорія міжнародних органів, створених на основі угод з судноплавства і торгівлі – для реалізації цих угод. Загалом комісії мали лише право видавати рекомендації, проте держави-члени могли наділити комісію правом приймати обов'язкові для них рішення зі спеціальних питань співробітництва. Найбільш відомі органи подібного типу: Центральна комісія з навігації Рейном (з 1815 р.) і Дунайська комісія (з 1856 р.). Сучасні комісії це міжурядові й неурядові міжнародні органи, що регулюють переважно (хоч і не винятково) питання морського промислу, наприклад: Міжнародна комісія з анадромних риб північної частини Тихого океану; Міжнародна комісія з китобійного промислу; Міжнародна комісія з

рибальства в Балтійському морі; Міжнародна комісія зі збереження атлантичних тунців; Комісія з рибальства в північно-східній частині Атлантичного океану; Комісія країн Індійського океану; Міжнародна комісія з радіологічного захисту; Комісія для країн південної частини Тихого океану.

Деякі з допоміжних органів ООН також мають назву «комісія», наприклад: Комісія ООН з міжнародного права, і Комісія ООН з права міжнародної торгівлі (ЮНСІТРАЛ); регіональні комісії ЕКОСОР: Економічна й соціальна комісія ООН для Азії і Тихого океану; Економічна і соціальна комісія ООН для Західної Азії; Економічна комісія ООН для Африки; Економічна комісія ООН для Європи; Економічна комісія ООН для Латинської Америки й Карибського басейну. Є й регіональні міжнародні органи з назвою комісія, наприклад Європейська комісія з подорожей.

Міжнародні адміністративні союзи (бюро) – друга організаційна форма міжнародного співробітництва держав зі спеціальних питань, пов'язаних з розвитком економіки, науки і техніки. Прикладами таких союзів є Міжнародний союз геодезії (1864 р.); Всесвітній телеграфний союз (1865 р.); Всесвітній поштовий союз (1874 р.); Міжнародний комітет мір і ваг (1875 р.) і багато інших. Є багато сучасних міжнародних органів, що за обсягом своїх повноважень наближаються до статусу комісій чи адміністративних союзів, хоч і мають іншу назву: Міжурядова організація з міжнародних залізничних перевезень; Міжнародне бюро фіскальної документації; Міжнародна палата з судноплавства; Міжнародна торгівельна палата; Міжнародна система інформації про відмивання грошей; Міжнародна асоціація повітряного транспорту; Міжнародна асоціація повітряних вантажних перевезень; Міжнародна асоціація класифікаційних товариств; Міжнародна асоціація маячних служб; Міжнародна дослідницька група зі свинцю й цинку; Міжнародна дослідницька група з каучуку і багато інших.

Після створення ООН деякі Міжнародні адміністративні союзи отримали статус спеціалізованих установ ООН, а інші функціонують як міжурядові організації зі спеціальних питань.

Міжнародні організації є основною інституційною формою сучасного співробітництва держав, вони виступають у якості головного організатора міжнародного співробітництва. **Міжнародна організація** – це об'єднання держав, засноване договором, що має свій Статут і робочі органи, наділена статусом юридичної особи і є суб'єктом міжнародного права, уповноваженим укладати угоди. Незважаючи на істотні відмінності між різними міжнародними організаціями, що випливають з мети їх заснування, існують загальні для всіх міжнародних організацій риси, зокрема:

1. Засновниками міжнародної організації виступають, зазвичай, кілька держав, які на основі принципу суверенної рівності засновують міжнародну організацію для певної мети, наділяючи її функціональною міжнародною правосуб'єктністю. Повноправними учасниками сучасних міжнародних організацій можуть бути міжурядові організації, а також окремі «митні території», такі як Європейський Союз чи НАФТА.

2. Мета створення кожної міжнародної організації чітко визначена в її установчому акті і є «константою», навколо якої вибудовується вся діяльність організації. Так ООН, як універсальна міжнародна організація, уповноважена координувати діяльність держав практично в усіх сферах міжнародних відносин, що відповідає її цілям, які полягають у забезпеченні миру й безпеки, співробітництві й розвитку дружніх відносин між державами. Цілі інших організацій мають більш спеціальний характер, і компетенція їх обмежується певними сферами: політичною (наприклад, для ОБСЄ), питаннями безпеки (наприклад, для НАТО), науково-технічною (наприклад, для Європейської організації ядерних досліджень), соціальною (Міжнародна організація праці), з охорони здоров'я (Всесвітня організація охорони здоров'я) тощо.

3. В основі утворення кожної міжнародної організації лежить міжнародний договір (назви різні: статут, домовленості, конвенція, угода, протокол, тощо). Предметом установчого міжнародного договору є, по-перше акт волевиявлення засновників (Установчий акт), а також устрій і

правила діяльності міжнародної організації, включаючи правовідносини держав-членів і самої організації (Статут). Крім правил, за якими організовується й діє міжнародна організація; важливою складовою Статуту є визначення порядку прийняття рішень і критерії їхньої юридичної сили.

4. Міжнародна організація має постійні органи, які забезпечують постійний характер її діяльності, що відрізняє її від інших форм міжнародного співробітництва. Органи міжнародних організацій поділяються на вищі органи, що подібно до законодавчих органів держави приймають основоположні рішення і виступають як органи представництва; виконавчі органи, з-поміж яких можуть виокремлюватися виконавчі, адміністративні органи й секретаріат, та органи з вирішення спорів між державами-членами.

5. Діяльності міжнародної організації підпорядкована загальновизнаним принципам та нормам міжнародного права. Будь-яка міжнародна організація повинна створюватися на правомірній основі, отже установчий документ організації має відповідати загальновизнаним принципам і нормам міжнародного права, передовсім нормам *jus cogens*. Якщо міжнародна організація створена неправомірно і її діяльність суперечить міжнародному праву, то установчий акт такої організації повинен бути визнаний нікчемним з моменту укладення – у повній відповідності до ст. 53 Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969 р. З імперативних норм міжнародного права, зокрема з основних принципів МП принцип суверенної рівності держав і принцип невтручання у внутрішні справи держав-членів мають системне значення для права міжнародних організацій – як основні принципи функціонування міжнародних організацій.

Функції міжнародних організацій

Функції як напрями діяльності міжнародної організації з досягнення цілей, поставлених перед нею державами-засновницями, визначають обсяг її міжнародної правосуб'єктності, унікальної для кожної міжнародної організації. Організація має право здійснювати свої функції тільки в межах

закріпленої за нею компетенції. Але при цьому можна виділити певний набір функцій, які виконує кожна міжнародна організація, зокрема: контрольні, оперативно-організаційні, інформаційні, миротворчі (врегулювання конфліктів між державами-членами), нормативно-регулюючі. Більш детально ці напрями діяльності визначено далі – через характеристику правосуб'єктності міжнародних організацій.

Класифікація міжнародних організацій

Класифікація міжнародних організацій має кілька критеріїв, тісно пов'язаних з їхнім правовим статусом.

По-перше, це вже згаданий критерій суб'єктності членів: міжнародні організації поділяються на дві великі групи – **міждержавні (міжурядові)** та **неурядові**, утворені з участю фізичних чи юридичних осіб, які не мають відношення до владної (політичної) діяльності. Неурядові організації загалом припускають «змішане» членство, коли, крім недержавних структур, до них входять і певні державні організації. Наприклад, Міжнародна рада наукових спілок включає міжнародні наукові об'єднання, академії, національні наукові центри, наукові асоціації та урядові структури. Значення неурядових міжнародних організацій невпинно зростає в сучасному міжнародному правопорядку, але предметом цього розділу є саме міжурядові міжнародні організації.

Досить важливим критерієм є обсяг компетенції міжнародних організацій, за яким здійснюється поділ на «**Міжнародні організації загальної компетенції**» і «**Міжнародні організації спеціальної компетенції**». Діяльність міжнародних організацій загальної компетенції, спрямована на забезпечення всіх напрямів відносин між її членами. Цілі організацій спеціальної компетенції (як міждержавних, так і неурядових) обмежені певним напрямком міжнародного співробітництва, розрізняючись за профільними чи функціональними ознаками: економічні (СОТ, Андська група, АТК), фінансові (МВФ, Всесвітній банк, Африканський банк розвитку); військово-політичні (НАТО, АСЕАН); наукові (ЮНЕСКО,

Пагуошська конференція); технічні (ЮНІДО, Комітет ООН з використання космічного простору; інститут ООН з дослідження проблем роззброєння ЮНІДІР; комісія ЕКОСОР з науково-технічного розвитку; Європейське космічне агентство та ін.); спортивні (ФІФА, МОК); правозахисні (Міжнародна Амністія); гуманітарні; релігійні тощо.

Критерій географічного поширенням сфери діяльності міжнародних організацій поділяє їх на: **глобальні**; міжрегіональні; **регіональні** й субрегіональні організації. До глобальних відносять ті, що мають досить широке як територіальне представництво членів (ООН, ЮНЕСКО, МАГАТЕ), так і вплив на глобальний розвиток людства. До міжрегіональних відносять організації, до членів яких входять представники суміжних регіонів. Прикладом міжрегіональних організацій можна вважати СНД, ГУАМ, НАТО та ін.

Відповідно, регіональні міжнародні організації обмежують коло своїх учасників певним регіоном, наприклад: Організація африканської єдності (трансформована в Африканський союз), ЄС, НАФТА, СБРР; регіональним організаціям присвячено значний обсяг літератури, і в цьому розділі вони не висвітлюються.

Внаслідок різного тлумачення поняття «регіон», і різноманіття мотивів утворення міжнародних організацій, досить поширеним є виділення субрегіональних організацій (наприклад, Бенілюкс, Андська група, Вишеградська четвірка тощо).

Слід звернути увагу на застосування в літературі з міжнародного права поняття «універсальна міжнародна організація». В текстах її застосовують як для характеристики глобального географічного поширення компетенції міжнародної організації, так і для характеристики загального (неспеціалізованого) характеру такої компетенції. Але при цьому не звертається увага на найбільш важливу рису універсальності – унікальність: характеристика універсальності притаманна лише всеохоплюючому і тому унікальному явищу – єдиному в своєму роді. Отже без спеціальних застережень ми не можемо

застосовувати критерій універсальності для класифікацій, оскільки останні мають справу з множинами. Універсальною ми можемо назвати лише одну організацію – ООН, але універсальною також є і система ООН (про яку йтиметься нижче) – як логічне продовження універсальної ролі цієї організації для міжнародного правопорядку, але при умові, що система ООН розглядаємо в її єдності, характеризуючи її як єдину цілісність.

Міжнародні організації все більше стають творцями сучасного міжнародного правопорядку, тоді як держави в самостійній якості все більше поступаються їм в цій місії. Загалом, можна прослідкувати такі **тенденції становлення інституту міжнародних організацій**:

1. Зростання й урізноманітнення функцій міжнародних організацій.
2. Збільшення відносної кількості спеціалізованих і регіональних міжнародних організацій.
3. Збільшення штату адміністрації міжнародних організацій, внаслідок ускладнення їхньої структури, в якій інституціалізуються установчі, виконавчі, технічні й арбітражні (судові) органи.
4. Виконавчі органи міжнародних організацій, наділені все більш широкою компетенцією: виконавчі органи сучасних спеціалізованих міжнародних організацій (ВМФ, ІМО, ІКАО, МОП, ВООЗ та ін.) мають дуже широкі повноваження, зокрема: приймають обов'язкові для виконання державами-членами рішення, призначають генерального секретаря (ІКАО, ІМО) чи навіть здійснюють наднаціональну правотворчу діяльність (Комісія і Рада ЄС).

2. Предмет і зміст права міжнародних організацій

2.1. Право міжнародних організацій – розглядається як система міжнародно-правових принципів і норм, які визначають правовий статус та регулюють заснування, діяльність та припинення діяльності міжнародних організацій.

Отже **предметом** регулювання права міжнародних організацій є відносини:

- між організаціями з одного боку та державами-членами – з іншого;
- між міжнародними організаціями;
- між органами та чиновниками міжнародних організацій.

Доктрина в праві міжнародних організацій виділяє «зовнішнє» і «внутрішнє право»: **«зовнішнє право міжнародних організацій»** – сукупність принципів і норм, що регулюють всі аспекти і прояви міжнародної правосуб'єктності міжнародної організації. фактично це право складають всі міжнародні договори і звичаї, нормами яких керується міжнародна організація у зовнішніх контактах; **«внутрішнє право міжнародних організацій»** – сукупність принципів і норм, що регулюють функціонування і взаємодію органів організації і мають специфічну обов'язкову силу, необхідну для забезпечення діяльності організації.

Суб'єктами права міжнародних організацій є:

- члени міжнародних організацій міжнародних організацій (держави й міжнародні організації) та їхні представники;
- держави й інші суб'єкти міжнародних зносин – не члени міжнародних організацій;
- службовці міжнародних організацій, наділені дипломатичним імунітетом;
- персонал міжнародних організацій, не наділений дипломатичним імунітетом.

Статус асоційованого члена дозволяє державі брати участь у роботі міжнародної організації, але не дає права голосувати і бути обраним у виконавчі органи.

Статус спостерігача надає державі, яка не має членства у організації, або має членство, але не входить до складу керівних органів, право брати участь у його роботі, але без права голосу й обрання.

Консультативний статус може бути надано неурядовій організації: він дає право брати участь у роботі міжнародних організацій міжнародних організацій іншому суб'єкту Міжнародного права з правом дорадчого голосу.

2.2. Джерела права міжнародних організацій можна поділити на загальні й спеціальні.

Загальні джерела регулюють міжнародне право в цілому, торкаючись, зокрема, й відносин з приводу заснування, діяльності та припинення діяльності міжнародних організацій. До них можна віднести: по-перше, основні принципи МП; по-друге – універсальні міжнародні договори, включаючи й ті, що регулюють право міжнародних договорів, оскільки в основі діяльності кожної організації прямо чи опосередковано лежить установчий договір; по-третє – міжнародні звичаї й загальні принципи права, що також мають звичаєве походження. Можна згадати, звичайно, й додаткові загальні джерела права, до яких можна віднести доктрину й судові рішення, що можуть слугувати й додатковими джерелами права МО.

До **спеціальних джерел** можна віднести: деякі міжнародні договори, безпосередньо спрямовані на регулювання діяльності МО; спеціальні принципи права МО; установчі акти міжнародних організацій; внутрішнє право МО.

Конкретизуючи ці загальні міркування можна визначити певну ієрархію найбільш важливих для права міжнародних організацій джерел:

1. Основні принципи (як імперативні норми) міжнародного права, перш за все принцип суверенної рівності держав, принцип добросовісного виконання міжнародних зобов'язань, принцип невтручання у внутрішні справи держав.

2. **Договори**, що мають важливе значення для права МО, перш за все:

- Статут ООН 1945 р.;
- Конвенція про привілеї й імунітети ООН 1946 р.;
- Віденська конвенція про право міжнародних договорів 1969 р.;
- Віденська конвенція про представництво держав у їхніх зносинах з міжнародними організаціями універсального характеру 1975 р.;
- Віденська конвенція про право договорів між державами й міжнародними організаціями та між міжнародними організаціями 1986 р.

3. **Спеціальні принципи** діяльності МО, зокрема:

- добровільності;
- договірної основи заснування і діяльності;
- відповідності діяльності меті заснування;
- вичерпності визначення функцій МО (функції чи завдання МО вичерпно зафіксовано в установчих актах);
- дотримання меж компетенції (можна лише те, що приписано);
- «домислюваної» компетенції (МО вправі розширено тлумачити обсяг своєї компетенції, якщо це відповідає меті створення).

4. **Установчі акти**, що засновують МО (ними можуть бути договори, частини договорів, додатки до договорів, а також резолюції міжнародної організації чи органу, для забезпечення діяльності яких створюється відповідна міжнародна установа)

5. Договори з державами перебування МО (чи її окремих підрозділів)

6. Договори з іншими МО (про: співробітництво, правонаступництво, набуття статусу спеціалізованої установи; спільні програми й утворення спільних органів, тощо)

7. Резолюції та інші односторонні акти, що видаються МО

8.Рішення МО з приводу розв'язання спорів та інших конфліктних ситуацій між її членами

9.Регламенти, що визначають процедурні питання діяльності самої МО

10.Правила для персоналу МО

2.3. Членство в міжнародних організаціях

Членство в сучасних МО будується на принципі суверенної рівності держав, а також на принципі невтручання у внутрішні справи держав. Проте всупереч цьому принципу, з перших десятиліть після другої світової війни в зв'язку з активізацією антиколоніального руху, практикувався підхід до членів міжнародних організацій, побудований на реальних їх економічних і політичних показниках. І в сучасному міжнародному економічному праві держави поділяються на окремі групи за рівнем свого соціально-економічного розвитку, в залежності від чого визначаються їхні права і формуються їхні зобов'язання в сфері економічного співробітництва. Це відображає реальний стан речей, але, на думку багатьох дослідників не відповідає проголошеним Статутом ООН принципам – суверенної рівності держав, рівноправ'я та самовизначення народів та ін. З іншого боку така нерівність тлумачиться як шлях до надання державам, що розвиваються, необхідної допомоги, хоча ефективність цієї допомоги продовжує викликати виправдані сумніви.

Процедура прийому до МО регламентується правилами прийому, які кожна МО встановлює сама. Складною умовою прийому є вимога отримати позитивне рішення про приєднання нового члена від кожного дійсного члена МО. Часто ця умова обтяжується ще й додатковою вимогою отримати рекомендацію виконавчого органу стосовно майбутнього членства претендента. Такі правила встановлено і в ООН: для прийняття в ООН необхідна рекомендація Ради Безпеки ООН. Подібні процедури прийому (всі наявні члени повинні проголосувати «за» і має бути надана рекомендація виконавчих органів) характерні також для СОТ і ЄС.

Припинення членства може відбуватися у двох формах: виходу члена організації за власним бажанням і його виключення. Для виходу за власним бажанням необхідні письмові заяви з мотивацією виходу і документ про відсутність фінансової заборгованості. Виключення з організації можливе лише у випадках систематичних порушень її статутних положень.

Від припинення членства в організації варто відрізнити призупинення членства, що також може мати місце як з ініціативи організації, так і з ініціативи держави-члена.

2.4. Міжнародна правосуб'єктність міжурядових організацій

Міжнародна правосуб'єктність МО є **похідною і функціональною**, а також для кожної МО – **унікальною**:

Похідною – тому, що всі повноваження (права і обов'язки) їй делеguють наділені первинною правосуб'єктністю суверенні держави;

Функціональною – тому, що обсяг правосуб'єктності МО (обсяг її прав і обов'язків) має бути необхідним і достатнім для досягнення мети, заради якої створена ця МО.

Виходячи з останнього, для кожної МО обсяг її правосуб'єктності є **унікальним**, на відміну від держав, у яких, їх міжнародна правосуб'єктність рівна, в силу того, що як суверенна, вона найвища.

В найбільш загальній формі права й обов'язки будь-якої організації закріплюються в її установчому акті, конкретизуючись чи доповнюючись у актах її вищих і виконавчих органів та в угодах між організаціями. Отже при тому, що МО наділені самостійною волею, відмінною від простої суми воель держав-членів організації, її правосуб'єктність не є суверенною, і жодна організація без згоди держав-членів не може вчиняти дії, що стосуються інтересів її членів. Проте необхідна згода може надаватися державами в різних формах, зокрема бути наперед зафіксована в установчому договорі чи регламенті.

Організація також не може чинити інші дії, ніж ті, що передбачені в її Статуті (або ви пливають з нього), регламентах, правилах процедури та інших документах, або в резолюціях організації-засновниці. В межах своєї компетенції організація може самостійно обирати засоби і способи реалізації прав і обов'язків, покладених на неї державами-членами. У процесі своєї діяльності міжнародна організація може набути власні, відмінні від початково зафіксованих в установчому договорі, права та обов'язки, реалізуючи повноваження прямо не визначені, але обумовлені цілями заснування і не суперечливі узгодженій волі держав-членів.

Правоздатність і дієздатність міжнародних організацій

Юридична доктрина традиційно виділяє два аспекти правосуб'єктності: пасивний – правоздатність, що виникає разом із виникненням суб'єкта як потенційна сукупність його прав і обов'язків, і активний – дієздатність, яка обумовлена можливостями суб'єкта активно реалізовувати свої потенційні права та обов'язки. Для міжнародної організації і право- і дієздатність виникають одночасно з моменту набуття чинності установчим договором.

Правоздатність МО розуміється як комплекс потенційних прав і обов'язків, передбачений установчим актом. Елементами правоздатності МО є: визнання її в якості міжнародної юридичної особи; наділення її певним обсягом компетенції; забезпечення її і її представників імунітетами й привілеями, властивими суб'єктам міжнародного права:

Визнання в якості міжнародної юридичної особи з боку суб'єктів міжнародного права. Відповідно до установчого акту, всі міжурядові організації є юридичними особами, які наділяються їх засновниками правами й обов'язками в обсязі, необхідному для виконання поставлених перед ними завдань. Держави-члени й інші міжнародні організації визнають і поважають права й обов'язки відповідної міжурядової організації, її компетенцію, коло повноважень, наділяти привілеями й імунітетами організацію та її офіційних представників. Визнання міжнародної організації в якості міжнародної юридичної особи з боку інших суб'єктів МП реалізується, передовсім в таких

актах як укладення міжнародних договорів з цією міжнародною організацією державами та іншими міжнародними організаціями, утворення представництв держав у міжнародній організації, запрошення організації до роботи інших міжнародних організацій і конференцій тощо.

Наділення МО певним обсягом компетенції. Міжнародна організація наділяється зафіксованою в установчому акті компетенцією. Компетенція розуміється як наперед визначена (потенційна) сфера діяльності МО – коло питань, які вичерпно не визначені, але окреслені. Компетенція МО передбачає наявність у неї таких прав й обов'язків, які відрізняються від прав і обов'язків держав-засновників і можуть бути здійснені тільки міжурядовою організацією. Наприклад, у Статуті ЮНЕСКО перераховані такі обов'язки організації, які не зможе забезпечувати жодна окремо взята держава: а) сприяння зближенню і взаємному розумінню народів шляхом використання всіх наявних засобів інформації; б) заохочення розвитку народної освіти і поширення культури; в) допомога у збереженні, збільшенні і поширенні знань. Ф. Сайєрстед та деякі інші автори висунули концепцію «домислюваної» компетенції МО, яка полягає у визнанні за МО виводити обсяг своїх повноважень з положень установчого договору на розсуд самої МО^А. З іншого боку компетенція, як і правосуб'єктність, має договірне походження і обмежена договірними рамками.

Привілеї та імунітети міжнародних організацій. Основне призначення привілеїв та імунітетів МО полягає в забезпеченні їй та її представникам ефективної діяльності.

Дієздатність міжнародної організації. Дієздатність в теорії права визначається як спроможність реалізовувати комплекс повноважень, передбачених правоздатністю: здатність набувати й реалізовувати права й обов'язки, реалізовувати права й виконувати обов'язки та нести відповідальність за їх невиконання. В межах своєї дієздатності МО може здійснювати такі повноваження:

- 1) здійснювати правотворчу діяльність шляхом укладання договорів з

іншими суб'єктами МП і видання односторонніх актів в межах своєї компетенції;

2) мати і надавати своїм працівникам імунітет і привілеї, що визначаються спеціальними угодами й національним законодавством держав, які уклали відповідну угоду з міжнародної організації;

3) забезпечувати дотримання норм міжнародного права, використовуючи при цьому такі засоби, як контроль, притягнення до відповідальності й застосування санкцій;

4) забезпечувати розв'язання спорів між державами-членами;

5) нести міжнародно-правову відповідальність.

2.5. Органи міжнародних організацій

Міжурядові організації мають штаб-квартири і необхідну для ефективного здійснення своїх функцій систему головних (основних) та допоміжних органів, що включають три рівні:

1. Вищі органи.
2. Виконавчі й адміністративні органи.
3. Органи з врегулювання конфліктів.

Вищим органом організації є сесія (асамблея, конгрес), що скликається періодично. Функції вищих органів міжнародних організацій:

- виносять директивні рішення з найважливіших питань діяльності МО, які оформлюються як односторонні акти організації;
- визначають стратегію діяльності міжнародної організації;
- приймають рішення до прийому нових членів;
- формують (здійснюють вибори, призначають, затверджують членів) виконавчих та інших органів;
- створюють комітети та комісії, для здійснення останніми частини конкретних функцій вищих органів;
- затверджують бюджет, та здійснюють контроль за його виконанням.

В роботі вищих органів міжнародних організацій беруть участь усі члени міжнародних організацій (представники або представництва (місії).

Вищі органи працюють сесійно (у пленарному варіанті), тому переважають такі їхні назви як: асамблеї, конференції, конгреси... (часто «генеральні»).

Комітети і комісії утворюються для вирішення спеціальних питань. Вони поділяються на статутні (створені на основі статуту, положення), і створені по необхідності в процесі діяльності. Останні можуть бути постійними і тимчасовими.

Виконавчі й адміністративні органи. Всі організації мають постійні або тимчасові виконавчі органи з різноманітним правовим статусом і компетенцією. У якості виконавчих органів виступають ради, директорати тощо.

Основна функція виконавчих органів – забезпечення діяльності МО:

- виконання директив вищих органів;
- прийняття оперативних рішень із поточних питань;
- підготовка проектів рішень для вищих органів.

Назви: ради, ради директорів, комітети, виконкоми, бюро й інші органи.

Вибори членів виконавчих органів, зазвичай, здійснюються на основі принципу справедливого географічного представництва.

Адміністративні органи – секретаріати. Адміністративний апарат очолюється виконавчим секретарем (генеральним секретарем) організації. Основна функція – адміністративно-технічна робота, зокрема:

- упорядкування розсилання документів МО;
- реєстрація опрацювання документів, що надходять;
- контроль за повсякденною діяльністю організації й інші питання.

Персонал секретаріату працює за винагороду, відповідальний тільки перед міжнародною організацією складається з:

- вищих адміністративних посадових осіб;
- класу спеціалістів;
- обслуговуючого персоналу.

Очолює секретаріат Генеральний секретар (або директор) МО.

Юридичні органи. Ці органи забезпечують «юридичною підтримкою» всю діяльність міжнародної організації, зокрема розробку проектів міжнародних угод; односторонніх актів МО, юридичне обґрунтування оперативної діяльності МО, юридичні аспекти відносин з іншими МО, державами-членами МО, державою перебування штаб квартири МО, іншими суб'єктами права.

Крім того, кожна міжнародна організація має механізми врегулювання конфліктних ситуацій між її членами, часто ці механізми інституціалізовані у вигляді постійних органів, зокрема юридичних комітетів, палат, арбітражів і судів. З-поміж останніх слід преш за все визначити: Міжнародний суд ООН, Європейський суд з прав Людини, Суд ЄС, Адміністративний трибунал ООН, адміністративний трибунал МОП, адміністративний трибунал ОАД, міжнародний трибунал з Морського права, МЦУІС та інші. Функції цих органів зводяться до розв'язання суперечок між членами міжнародних організацій, міжнародними організаціями та іншими суб'єктами.

4. Роль ООН в універсалізації міжнародного права і міжнародного правопорядку

Ідея єдності людства як єдиного і до того ж унікального для всесвіту виду, наділеною здатністю мислити і розвиватися, з невідворотністю вимагає загальнолюдського міжнародного права і міжнародного правопорядку.

Практично весь історичний період ідеї універсальності спільних соціальних цінностей чи принципів соціальної єдності не були загальнопоширеними і лише іноді в творах окремих філософів збуджували суспільну думку. Поступово з поширенням ідей про єдність всього людства з'являються і передумови поширення ідей спільних загальнолюдських цінностей, та необхідності правового порядку, спільного для всього людства. Згодом ця ідея відкоригувалася важливим застереженням: універсальність і загальнолюдська солідарність має забезпечитися не тоталітарною однаковістю і «єдиномислієм», тільки мультикультурність і пошана до

самобутності кожного на роду кожної особистості може створити дійсно гармонійну, тобто тривалу і непорушну єдність різноманіття культур, політичних і соціальних укладів і систем цінностей. Загальнолюдські ж цінності повинні складатися паралельно і на основі цього мультикультурного різноманіття і ніяким чином його не замінити і не витіснити.

Отже процес **універсалізації** міжнародного права і міжнародного правопорядку – це процес забезпечення їх системної єдності, відсутності внутрішніх суперечностей в організації міжнародного порядку та його правового забезпечення на основі спільних загальнолюдських цінностей та мультикультурної солідарності людства. Цей процес відбувається лише після другої світової війни але реальне поєднання ідей, норм і інститутів політико-правового регулювання міжнародних відносин можна прослідкувати з XIX століття: Віденський конгрес, Гаазькі конференції миру, Версальсько-Вашингтонська система домовленостей і зрештою заснування ООН – стали важливими етапами цього процесу.

Віденський конгрес 1813-1815 років створив і першу міжнародну організацію політичного характеру, метою якої було проголошено підтримку міжнародного миру й безпеки, хоч загалом її призначення носило реакційний характер: «Священний Союз» трьох найсильніших монархій Європи на чолі з Росією (1815 р.) – був відгуком на завершальну фазу Великої Французької революції – спробу її «експорту» під проводом імператора Наполеона, і головною метою Союзу було не допустити поширення впливу революції на Європу. Проте через 33 роки потому ідеї Великої французької революції вибухнули з новою силою на всеєвропейському рівні: «Весна народів» 1948 р. вкотре довела, що поступ історії не зупинити.

Гаазькі Конференції Миру 1899 і 1907 років

Важливим кроком інституціалізації ідей міжнародного миру і безпеки стали дві «Конференції миру» 1898 і 1907 років в Гаазі. Ініціатива їх скликання офіційно належить російському імператору Миколі II, при активному сприянні видатного юриста-міжнародника Ф. Мартенса. Микола

II сформулював актуальну й донині головну мету конференцій: зупинити «гонку озброєння», а кошти, що йдуть на мілітаризацію, спрямувати на вирішення нагальних соціально-економічних питань. Дві конвенції 1899-1907 рр.: «Про мирне врегулювання спорів між державами» і «Про недопустимість збройного забезпечення виконання економічних зобов'язань» започаткували основи сучасної підгалузі міжнародного права – права мирного врегулювання міжнародних спорів, а також сформулювали два сучасних основних принципи міжнародного права: мирного вирішення спорів та незастосування сили й погрози силою. Конференції проголосили й інституційно забезпечили процес мирного вирішення спорів, створивши Постійну Палату міжнародного Третейського суду (фактично, списки арбітрів і правила формування арбітражів) і міжнародні комісії з врегулювання спорів.

Перша світова війна на деякий час перекреслила зусилля Гаазьких конференцій миру. Проте певні їхні здобутки знайшли застосування ще під час війни: договори про дотримання правил і звичаїв війни та акти, що забороняли деякі особливо небезпечні й варварські засоби ведення війни. Ідеї Гааги відродилися у післявоєнних міжнародних політико-правових відносинах.

Версальсько-Вашингтонська договірна система

Діалектичний характер історії у другому десятилітті XX століття змінив ідеологію миру, що панувала в Європі під час роботи конференцій, на ідеологію війни. Перша світова війна виявила безліч суперечностей, які визначили специфіку суспільних (включно й міжнародних) відносин на наступні XX століття. Вашингтонсько-Версальська система безпеки, створена після завершення I-ї світової війни, відновила процес, започаткований Гаазькими конференціями миру. Нею було засновано три постійні міжнародні організації: Ліга Націй, Міжнародна організація праці (МОП) і Постійна Палата Провосуддя.

Статут Ліги Націй було включено до Версальського мирного договору 1919 р. разом з іншими мирними договорами за наслідками Першої світової війни. Цілі Ліги Націй: забезпечення миру й безпеки та співробітництво держав-членів в питаннях роззброєння, мирного вирішення спорів, гарантування суверенітету й незалежності. Основні органи організації:

Асамблея (у її роботі брали участь усі члени Ліги Націй; сесії Асамблеї проходили щорічно у вересні);

Рада Ліги Націй (спочатку складалася з 4 постійних: Великобританії, Італії, Франції та Японії і 4 непостійних члени (надалі склад членів Ради змінювався); постійний секретаріат на чолі з Генеральним секретарем.

Всі рішення Асамблеї і Ради, за винятком рішень з процедурних питань, приймалися одноголосно. За вимогою будь-якого члена Ліги Націй негайно скликала Рад. У разі виникнення спору між членами Ліги Націй він мав вирішуватися відповідно до процедур мирного врегулювання спору. Ліга Націй визнавала, що будь-яка війна зачіпає «Лігу в цілому», і вони повинна вживати всіх заходів для збереження миру. У разі, якщо якийсь член Ліги вдавався до військових дій, всупереч взятим на себе зобов'язанням, інші члени були зобов'язані негайно порвати з ним торгові й фінансові зносини, а Рада повинна була запропонувати зацікавленим урядам виставити війська, необхідні для підтримки належної поваги до зобов'язань члена Ліги Націй.

У 1940 р. де-факто, а в 1946 р. де-юре Ліга Націй припинила своє існування, її правонаступницею стала ООН.

Утворення ООН і його наслідки

Установча конференція Об'єднаних Націй з заснування міжнародної організації відкрилася у Сан-Франциско 25 квітня 1945 р. На конференції в Сан-Франциско були погоджені всі положення Статуту ООН, і 26 червня 1945 р. цей документ був урочисто підписаний представниками 50 держав. Одне місце було зарезервовано за урядом Польщі, оскільки в цей час існувало два польських уряди – один у Лондоні (в еміграції), інший у Варшаві. 24 жовтня 1945 р. Статут ООН після здачі на зберігання останньої ратифікаційної грамоти,

необхідної для набрання ним чинності, став чинним міжнародно-правовим актом. Щорічно міжнародне співтовариство відзначає 24 жовтня як День Об'єднаних Націй. 51 держава, включаючи Україну, що підписали Статут ООН, є засновниками ООН. Нині ООН складається з 192 держав-членів, передостанньою стала Швейцарія.

На основі Статуту ООН почала динамічно формуватися єдина **універсальна система міжнародного права**, основними ознаками якої стали такі взаємопов'язані процеси як:

- кодифікація міжнародного права
- інституціалізація міжнародного правопорядку
- універсалізація міжнародного права й міжнародного правопорядку.

Модель світового правопорядку після другої світової війни тяжіє до утворення універсальної системи міжнародної безпеки й співробітництва. Але будь-яка універсалізація передбачає єдність: не може бути двох універсальних систем, оскільки універсальність – це всеохоплююча унікальність.

Можливості самої ООН для міжнародно-правового регулювання глобальних геосоціальних процесів другої половини ХХ ст. виявилися завузькими, тому досить швидко була усвідомлена необхідність створення системи міжурядових інститутів, для яких ООН виступала б координаційним центром. У цю систему – «Систему ООН» увійшли частково вже існуючі МО (колишні адміністративні союзи в області транспорту, зв'язку й ін.). частково новостворені спеціалізовані міжурядові організації. Вони залишилися самостійними міжурядовими організаціями, їхній зв'язок з ООН носить характер співробітництва і координації дій, але вони разом з ООН також складають універсальну систему. Отже якщо сама Організація Об'єднаних Націй – це універсальна система у вузькому сенсі, то система ООН – це універсальна система в широкому сенсі.

4. СИСТЕМА ООН

Органи Організації Об'єднаних Націй і зв'язані з нею спеціалізовані міжурядові організації утворюють різнорівневу систему, що має у своєму складі установи різної компетенції. Складові цієї системи – частково в силу її динаміки, частково – через різні погляди систематизуються по-різному. Загалом їх можна виділити у дві найбільші групи:

А. Саму Організацію Об'єднаних Націй з її основними й допоміжними органами, створеними відповідно до Статуту і актів органів ООН.

Б. Систему спеціалізованих у різних галузях міжнародного співробітництва міжурядових установ, зв'язаних з ООН особливими угодами.

А. Організація Об'єднаних Націй (ООН)

ООН діє на основі Статуту ООН, який містить 111 статей, систематизованих у XIX главах. Невід'ємною складовою Статуту ООН є Статут Міжнародного Суду ООН (5 глав, 70 статей), відповідно до Преамбули Статуту, Міжнародний Суд ООН є правонаступником Постійної Палати Правосуддя.

ООН має бюджет, сформований зі щорічних внесків держав-членів.

Правилами процедури передбачено офіційні й робочі мови ООН:

Офіційними є мови, на яких видаються основні документи ООН. Їх нині шість: до п'яти, визначених з самого початку роботи ООН: англійська, французька, іспанська, російська і китайська – з 1973 року додано арабську.

Робочими є мови, на яких видаються всі матеріали Організації (включаючи стенографічні звіти і промови).

У Генеральній Асамблеї – робочими є перші три з перерахованих вище офіційних мов (англійська, французька, іспанська), плюс російська, включена в число робочих мов ГА ООН її XXIII-ю сесією у 1968 р.; У Раді Безпеки, робочими мовами є перші дві з перерахованих офіційних мов плюс російська.

Органи ООН

ООН включає дві групи установ:

першу групу (А.1.) складають шість Головних органів (Генеральна асамблея, Рада Безпеки, Економічна й Соціальна рада, Рада з опіки, Секретаріат, Міжнародний Суд ООН) створених відповідно до Статуту ООН;

другу групу (А.2.) складають всі інші – допоміжні органи, сформовані в процесі діяльності ООН на основі односторонніх актів (резолюцій) її (переважно головних) органів.

А.1. Головні органи ООН

характеризуються особливим правовим статусом, їхні повноваження й взаємини зафіксовані Статутом ООН, це:

1. Генеральна Асамблея.
2. Рада Безпеки.
3. Економічна й Соціальна Рада.
4. Рада з опіки.
5. Міжнародний Суд.
6. Секретаріат.

1. Генеральна Асамблея (далі ГА ООН)

Це представницький орган ООН, в якому представлені всі її держави-члени. Таким чином, склад ГА ООН – усі члени ООН (нині 193).

Кожна держава має на сесіях ГА ООН делегацію в кількості не більше п'яти представників і п'яти заступників представників; при цьому кожна делегація має один голос, отже принцип голосування в ГА ООН: одна держава – один голос.

Компетенція ГА ООН охоплює дві групи питань: питання які вона вирішує самостійно і питання, які вона вирішує спільно з Радою безпеки (далі РБ) ООН:

Самостійно ГА ООН вирішуються будь-які питання чи справи, передбачені ст. 10 Статуту, вони включають право:

1. Визначати **загальні принципи** й заходи з підтримки міжнародного миру й безпеки, включаючи процес роззброєння.
2. Обговорювати **питання**:

- співробітництва в політичній, економічній, соціальній та культурній сферах;
 - забезпечення дотримання прав людини й основних свобод;
 - прогресивного розвитку й кодифікації міжнародного права;
- і давати рекомендації членам Організації і (або) Раді Безпеки з цих питань.

3. Обговорювати будь-які **конкретні ситуації** й питання щодо неї, поставлені перед ГА ООН державою-членом або РБ ООН, робити відповідні рекомендації, враховуючи наступні застереження:

- усі питання, що вимагають дій, ГА ООН (до чи після обговорення) передає у відання Ради Безпеки;
- відповідно до ст. 12 Статуту ООН: коли стосовно конкретної ситуації РБ вже займається нею (виконуючи покладені на неї Статутом функції), ГА ООН не дає рекомендацій без спеціального запиту РБ.

5. Розглядати й затверджувати бюджет ООН.

6. Обирати: попередній перелік суддів; непостійних членів РБ і членів ЕКОСОР

7. Утворювати допоміжні органи.

8. Обирає остаточних склад членів Міжнародного Суду ООН.

За рекомендацією Ради Безпеки Генеральна Асамблея також:

9. Вирішує питання призупинки здійснення прав і привілеїв, а також прийому й виключення з членів ООН.

10. Призначає Генерального секретаря.

ГА ООН має сесійний порядок роботи:

Чергові сесії відбуваються щорічно в третій вівторок вересня й тривають три місяці.

Спеціальні сесії скликаються Генеральним секретарем на вимогу РБ ООН або більшості членів ООН. Такі спеціальні сесії мають особливу нумерацію.

Рішення ГА ООН голосуються, в залежності від їх важливості:

З важливих питань – у дві третини присутніх, що беруть участь у голосуванні (хто утримався не враховуються). До важливих відносяться питання:

1. Зміна Статуту.
2. Рекомендації відносно підтримки міжнародного миру й безпеки.
3. Вибори непостійних членів Ради Безпеки.
4. Вибори членів Економічної й Соціальної Ради.
5. Членів Міжнародного Суду.
6. Призначення Генерального секретаря ООН
7. Прийом нових членів і виключення з Організації.
8. Питання, що ставляться до функціонування системи опіки.
9. Бюджетні питання.

Рішення з інших питань приймаються простою більшістю присутніх і голосуючих.

Комітети ГА ООН

На кожній сесії ГА ООН створюється Генеральний комітет, призначений для координації роботи головних комітетів і надання допомоги голові ГА ООН в загальному керівництві роботою сесії. Він діє у складі 25 чол., включаючи голову ГА ООН, його заступників і голів комітетів. Робота сесії відбувається в семи головних комітетах ГА ООН:

1. **1-й комітет** (політика, безпека, включаючи роззброєння);
2. **Спеціальний** політичний комітет;
3. **2-й комітет** (економічні й фінансові питання);
4. **3-й комітет** (соціальні й гуманітарні питання й питання культури);
5. **4-й комітет** (питання опіки несамоврядних територій);
6. **5-й комітет** (адміністративні й бюджетні питання);
7. **6-й комітет** (правові питання).

Вони готують проекти на затвердження ГА ООН, у кожному з комітетів представлені всі члени Генеральної Асамблеї.

Додатково для здійснення своїх функцій Генеральна Асамблея засновує спеціальні комітети й комісії як на тимчасовий, так і на постійній основі, найбільш важливі з них:

- Консультативний комітет з адміністративних і бюджетних питань;
- Комітет з внесків;
- Комітет з використанню космічного простору в мирних цілях;
- Спеціальний комітет операцій з підтримки миру (комітет 33-х);
- Спеціальний комітет для Всесвітньої конференції з роззброєння;
- Комісія з міжнародного права;
- Комісія з права міжнародної торгівлі (ЮНСІТРАЛ) та ін.

2. Рада Безпеки (далі РБ ООН)

Рада Безпеки є найважливішим постійно діючим органом, на який покладено завдання з забезпечення міжнародного миру й безпеки. При виконанні цих обов'язків РБ ООН діє від імені всіх членів ООН (ст. 24).

Статутом ООН передбачена взаємодія РБ ООН з іншими органами – ЕКОСОР (ст. 65), Міжнародним судом (ст. 94); низку функцій РБ ООН здійснює спільно з ГА ООН.

Оскільки на РБ ООН покладена головна відповідальність за підтримку міжнародного миру й безпеки, цей орган уповноважений діяти шляхом швидких і ефективних дій. Рада Безпеки є постійно діючим органом і організується таким чином, щоб він міг функціонувати безперервно.

РБ ООН має обмежений склад, і кількість членів фіксується в Статуті (ст. 23), фіксується також перелік постійних членів (ст. 23), для зміни чисельного складу Ради необхідно внести зміни до статуту (нині Рада Безпеки складається з 15 держав-членів, до 1965 р. – з 11-ти).

Постійними членами Ради, згідно ст. 23 Статуту, є п'ять держав: Російська Федерація, Сполучені Штати Америки, Великобританія, Франція і (з 1965 р.) Китай.

ГА ООН обирає десять інших держав-членів ООН на дворічний строк, без права негайного переобрання, причому щорічно підлягають переобранню п'ять держав (принцип ротації). Встановлено такі квоти на «цивілізаційне» (регіональне) представництво у складі непостійних членів Ради Безпеки (резолюція ГА ООН 1963 р.):

- від Африки й Азії – 5 членів;
- від Східної Європи – 1;
- від Латинської Америки – 2;
- від Західної Європи й інших держав (Канада, Австралія, Нова Зеландія) – 2.

Отже заміна попередніх кандидатів наступними відбувається в межах квот з одного й того самого регіону.

Кожна держава-член РБ ООН має одного постійного представника, з одним голосом. У роботі РБ можуть брати участь (без права голосу) й інші держави-члени ООН.

Допоміжні органи Ради Безпеки:

Рада Безпеки може створювати допоміжні органи, необхідні для виконання нею своїх функцій (ст. 29). Зокрема допоміжними органами РБ ООН є:

- Військово-штабний комітет;
- Комісія з світобудови;
- Органи безпеки (комітет з санкцій; комітет з санкцій проти Аль-Каїди й руху Талібан; комітет з запобігання поширенню ядерної, хімічної й бактеріологічної зброї та засобів її доставки та ін.).

Функції Ради Безпеки:

Відповідно до Статуту ООН Рада Безпеки має розслідувати будь-яку суперечку або будь-яку ситуацію, що може призвести до міжнародних зіткнень, або викликати спір, з метою виявлення того, чи не може продовження цієї суперечки або ситуації загрожувати миру й безпеці.

Визначивши наявність загрози – РБ ООН робить рекомендації або вирішує, які заходи слід застосувати для підтримки або відновлення міжнародного миру й безпеки (чи з – чи без використання збройних сил).

Дієвість резолюцій РБ про санкції обумовлена їхньою обов'язковістю для держав. Рада Безпеки може своєю резолюцією зажадати від членів ООН застосування належних заходів, а держави-члени ООН, згідно зі статтею 25 Статуту, зобов'язані підкорятися рішенням РБ ООН і виконувати їх. За ст. 43 Статуту всі члени ООН зобов'язані надавати на вимогу РБ у її розпорядження свої національні збройні сили та іншу необхідну допомогу. Але надання збройних сил і допомога повинна здійснюватися на підставі угод між Радою Безпеки й відповідних держав. Угоди фіксують чисельність і рід військ, їхню дислокацію, характер надаваних засобів обслуговування. РБ ООН також наділена правом формувати й залучати збройні сили ООН для підтримки міжнародного миру й безпеки:

Повноваження РБ не зачіпають, згідно ст. 51, невід'ємного права держав на індивідуальну або колективну (регіональну) самооборону у випадку збройного нападу, доки РБ не прийме необхідних заходів.

Рішення Ради Безпеки

Рада Безпеки приймає акти двох видів – рекомендації та рішення. Рішення, в свою чергу, можуть бути з процедурних питань і з питань непроцедурного характеру. Саме останні виявляються основними в справі забезпечення миру і безпеки.

Рішення з процедурних питань вважаються прийнятими, коли за – дев'ять членів.

Рішення з питань не процедурного характеру в силу своєї важливості мають особливий порядок (п. 3 ст. 27) – вони вважаються прийнятими, коли «за» проголосували дев'ять членів РБ ООН, включаючи голоси постійних членів Ради Безпеки. Якщо один або кілька постійних членів утримуються або не беруть участь у голосуванні, рішення, підтримане не менш ніж дев'ятьма членами, включаючи тих постійних що голосують, приймається. Але діє **право**

вето: якщо хоч один з постійних членів РБ ООН голосує проти, рішення непроцедурного характеру не приймається.

3. Економічна й соціальна рада (ЕКОСОР)

ЕКОСОР покликана виконувати роль координатора у сфері міжнародного економічного, соціального, культурного і гуманітарного співробітництва. Спочатку до складу ЕКОСОР входили 18 держав, з 31 серпня 1965р. – 27, а з 24 вересня 1973 р. й до теперішнього часу – 54 члени. Зростання чисельного складу ЕКОСОР стало наслідком збільшення загальної кількості держав-членів ООН.

Члени ЕКОСОР обираються ГА ООН на три роки, щорічно підлягає ротації одна третина членів, отже щорічно обирається 18 нових членів ЕКОСОР.

Загальні завдання ЕКОСОР визначено у ст. 55 Статуту ООН, вона сприяє :

- підвищенню рівня життя;
- повній зайнятості населення;
- економічному й соціальному прогресу;
- подоланню проблем в економічній, соціальній, охорони здоров'я, культури й освіти;
- загальній повазі й дотриманню прав людини й осн. свобод для всіх.

До компетенції ЕКОСОР належить обговорення міжнародних економічних, загальних і спеціальних соціальних проблем та розробка принципів діяльності ООН у цих сферах, розробка рекомендацій ГА ООН членам ООН, проектів конвенцій з відповідних питань, координація діяльності ООН у відповідних сферах, а також підготовки доповідей із загальних і спеціальних проблем соціально-економічного співробітництва держав. ЕКОСОР може також скликати міжнародні конференції у межах своєї компетенції.

Відповідно до ст. 62 Статуту ООН ЕКОСОР має досліджувати і доповідати з зазначених питань, робити відповідні рекомендації членам ООН, ГА ООН і спеціалізованим установам ООН.

Відповідно до ст. 63 Статуту ЕКОСОР здійснює координацію діяльності спеціалізованих установ ООН, через укладання особливих угод зі спеціалізованими установами ЕКОСОС опосередковує їхній зв'язок з ООН.

ЕКОСОР діє сесійно. Робота чергових сесій ЕКОСОР відбувається в трьох сесійних комітетах у складі всіх членів Ради: Першому (економічному), Другому (соціальному) і Третьому (з програм і корди нації). Відповідно до ст. 68 Статуту, що наділяє ЕКОСОР правом створювати комісії в економічній і соціальній сферах, у структурі ЕКОСОР діють дев'ять функціональних і п'ять регіональних комісій, а також чотири постійних комітети.

Кожний член ЕКОСОР має один голос. Рішення приймаються звичайною більшістю голосів присутніх членів Ради.

4. Рада з опіки

З 1 листопада 1994 року діяльність призупинено. На підставі власної Резолюції від 23 травня 1994 р.

5. Міжнародний суд (далі МС ООН)

Це головний судовий орган ООН, що діє відповідно до Статуту ООН і Статуту Міжнародного Суду. У його склад входять 15 суддів, що обираються Генеральною Асамблеєю й Радою Безпеки за окремими списками. Компетенція Суду поширюється лише на розв'язання спорів між державами (ст.34 Статуту МС ООН), що взяли на себе зобов'язання виконувати його рішення, а також на надання консультативних висновків (ст. 65 Статуту МС ООН) з юридичних питань за запитами РБ ООН, ГА ООН та, з дозволу Генеральної Асамблеї, інших органів і спеціалізованих установ ООН (ст. 95 Статуту ООН).

Усі члени ООН є de facto учасниками Міжнародного суду (ст. 92-93 Статуту ООН). Відповідно до ст. 93(2) учасником Міжнародного суду може

стати держава, яка не є членом ООН. Штаб-квартира Міжнародного суду знаходиться в Гаазі (Нідерланди).

6. Секретаріат ООН

Секретаріат ООН складається з Генерального секретаря ООН і персоналу Секретаріату (ст. 97 Статуту ООН). Генеральний секретар і персонал ООН є міжнародними службовцями – кожен член ООН повинен поважати міжнародний характер обов'язків Генерального секретаря і персоналу Секретаріату і не намагатися здійснювати на них вплив (ст. 100 Статуту ООН).

Головне завдання Секретаріату – забезпечення нормального функціонування ООН. Загальна чисельність співробітників Секретаріату бл. 16 тис. чоловік. Основні підрозділи Секретаріату:

- департамент з політичних питань і справ РБ ООН;
- департамент з економічних і соціальних питань;
- управління з правових питань;
- управління з обслуговування конференцій.

Генеральний секретар є головною адміністративною посадовою особою ООН (ст. 97 Статуту ООН). Його повноваження є виконавчо-розпорядчими. Вони сприяють забезпеченню реалізації рішень ГА ООН, Ради Безпеки та інших органів ООН.

Генеральний секретар уповноважений доводити до РБ ООН будь-які питання, що можуть загрожувати міжнародного миру й безпеці (ст. 99 Статуту ООН).

Генеральний секретар має бути присутнім на засіданнях ГА ООН, Ради Безпеки, інших органів ООН, а також бере участь у роботі різних міжнародних конференцій і нарад.

За ст. 98 Статуту ООН, Генеральний секретар подає ГА ООН щорічний звіт про діяльність Організації. Генеральний секретар репрезентує ООН в її відносинах з іншими організаціями й державами. Ст. 99 Статуту надає

особливі повноваження Генеральному секретареві в його діяльності з підтримки міжнародного миру й безпеки.

Генеральний секретар ООН призначається Генеральною Асамблеєю за рекомендацією Ради Безпеки строком на **5 років**. Він призначає своїх заступників та інших посадових осіб Секретаріату, що очолюють різні департаменти й бюро. Статут вимагає, щоб при доборі персоналу враховувалися компетентність, сумлінність і географічне представництво (ст. 101 Статуту ООН).

А 2. Допоміжні органи ООН

Статутом ООН (ст. 7) передбачено, що при необхідності можливе створення допоміжних органів ООН

Допоміжні органи (далі ДО) ООН мають певні ознаки міжурядових організацій, а саме:

1. Окремі джерела фінансування (деякі з них мають свій фонд фінансування, незалежний від бюджету ООН);
2. Окрема штаб-квартира;
3. Окремі представництва держав при цих органах;
4. Можливість входження до їхнього складу держав-нечленів ООН;
5. Правомочність укладати договори в межах їхньої компетенції;
6. Деякі з них – ЮНІСЕФ, ЮНКТАД, ПРООН і ЮНЕП – юр.особи.

Однак, від міжурядових організацій їх все-такі відрізняють наступні відмінності:

1. Вони не мають міждержавної договірної основи (створені резолюціями ГА).
2. Їхня організаційна структура формується головними органами ООН.
3. Вони є органами обмеженого представництва.
4. Їхні повноваження не обумовлені волевиявленням держав-членів, а виникають з практики міжнародного співробітництва.
5. ДО діють на делегованих засадах (не від свого імені, а від ООН).
6. Права й привілеї посадовців ДО – як посадових осіб ООН.

7. Угода про їхню штаб-квартиру укладається від імені ООН.

До допоміжних органів відносяться комісії, програми, фонди, конференції та інші органи з подібним статусом. Розглянемо коротко найвизначніші з них:

1. Конференція ООН з торгівлі і розвитку (ЮНКТАД) – створена у 1964 р. покликана сприяти торгівлі між країнами, що знаходяться на різних рівнях економічного розвитку. ЮНКТАД є органом Генеральної Асамблеї ООН, завдання: сприяння міжнародній торгівлі і забезпечення сталого розвитку на основі рівноправного взаємовигідного всебічного співробітництва між державами; розробка рекомендацій, принципів, організаційно-правових норм і механізмів сучасних міжнародних економічних відносин; участь у координації діяльності інших установ системи ООН. ЮНКТАД діє з 1966, секретаріат знаходиться в Женеві, до складу входять усі держави-члени ООН.

2. Програма розвитку ООН (United Nations Development Programme, UNDP, ПРООН) – заснована у 1965 році як допоміжний орган Організації Об'єднаних Націй з надання субсидій, а також технічної й передінвестиційної допомоги країнам, що розвиваються.

3. Світова продовольча програма – заснована у 1961 році. Основна мета - надання продовольчої допомоги як в режимі надзвичайної допомоги, так і в процесі реалізації програм розвитку.

4. Програма ООН з навколишнього середовища (United Nation Environment Program UNEP, ЮНЕП), заснована у 1972 році, за ініціативою Стокгольмської конференції ООН з довкілля ГА ООН. Здійснює координацію програм в сфері захисту навколишнього середовища, сприяє впровадженні раціональних методів природокористування. Штаб-квартира у м. Найробі (Кенія).

5. Дитячий фонд ООН (ЮНІСЕФ) створений у 1946 р. первинна мета – надання допомоги дітям післявоєнної Європи, а згодом – дітям колоніальних і постколоніальних країн.

6. Управління Верховного комісара ООН у справах біженців (United Nations High Commissioner for Refugees, UN Refugee Agency, UNHCR) – організація, що надає допомогу людям, яків рятуються втечею від війни, переслідувань, порушень прав людини.

7. Центр Організації Об'єднаних Націй з населених пунктів (United Nations Centre for Human Settlements, UNCHS, Habitat) – утворена в 1978 р. орган ООН, що сприяє соціально-сталому і природоохоронному розвитку населених пунктів, а також забезпеченню населення країн світу безпечними притулками.

8. Фонд Організації Об'єднаних Націй з народонаселення (United Nations Population Fund, UNFPA) – міжнародна установа, що надає допомогу в області народонаселення.

9. Проект міжнародних зіставлень ООН (International Comparision Programme, ICP) – програма ООН, що дозволяє країнам-учасникам визначити економічні позиції своєї країни по відношенню до інших країн світу.

Деякі інші допоміжні органи:

10. Комісія з міжнародної цивільної служби
11. Міжнародна конференція з фінансового розвитку
12. Конференція 2005 - учасників Договору про нерозповсюдження ядерної зброї
13. Всесвітній саміт на вищому рівні з питань інформаційного суспільства
14. Всесвітній саміт на вищому рівні зі сталого розвитку
15. Всесвітня асамблея з проблем старіння
16. Конгрес ООН з попередження злочинності й кримін. правосуддя

Б. Система спеціалізованих організацій системи ООН

Спеціалізована організація (установа) системи ООН – це самостійна міжнародна організація, створена на основі міжурядових угод, часто значно раніше ООН. Така МО пов'язана з ООН (через ЕКОСОР) спеціальною угодою про співробітництво (ст.ст. 57 і 63 Статуту ООН). Спеціалізовані

Організації системи ООН є самостійними міжурядовими організаціями, їхній зв'язок з ООН договірний і носить характер співробітництва й координації дій. До спеціалізованих установ системи ООН увійшли існуючі (колишні адміністративні союзи) і новостворені спеціалізовані міжурядові організації. Разом зі спеціалізованими установами системи ООН згадується Міжнародне агентство з атомної енергії (МАГАТЕ), а також Світова організація торгівлі, які є близькими за статусом до спеціалізованих організацій системи ООН, але не входять в їх перелік. Розглянемо коротко спеціалізовані міжнародні установи системи ООН:

1. Організація Об'єднаних Націй з питань продовольства й сільського господарства (ФАО), заснована у 1945 р., штаб-квартира у Римі.

2. Міжнародна організація праці (МОП, створена у 1919 р., з 1946 р. – спеціалізована організація системи ООН, штаб-квартира у Женеві (Україна член з 1954 року).

3. Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки й культури (ЮНЕСКО), утворена у 1946 р., штаб-квартира знаходиться у Парижі, (Україна член з 1954 р.);

4. Міжнародний союз електрозв'язку (МСЗ), створений у 1865 році, з 1947 року – спеціалізована установа системи ООН, штаб-квартира у Женеві (Україна – член з 1947 року).

5. Міжнародний валютний фонд (МВФ), створений Бреттон-Вудськими домовленостями у 1944 році, штаб-квартира – у Вашингтоні, (Україна – член з 1992 р.).

6. Міжнародний банк реконструкції й розвитку (МБРР) - головна установа Світового банку, також створений Бреттон-Вудськими домовленостями у 1944 році, штаб-квартира – у Вашингтоні, (Україна – член з 1992).

7. Всесвітня організація з охорони здоров'я (ВООЗ), спеціалізована установа системи ООН з 1947 р., штаб-квартира у Женеві, (Україна – член з 1992 року).

8. Міжнародна організація цивільної авіації (ІКАО), створена Чиказькою конвенцією 1944 р., з 1947 року – спеціалізована установа системи ООН, штаб-квартира у Монреалі, (України член з 1954 р.).

9. Всесвітній поштовий союз (ВПС), створений 1874 року, з 1948 році – спеціалізована установа, штаб-квартира у Берні, (Україна – член з 1947 р.).

10. Міжнародна фінансова корпорація (МФК) – підрозділ Світового банку, створена у 1956 році з метою надання допомоги у комерційному фінансуванні приватних підприємств, штаб-квартира – у Вашингтоні, (Україна – член з 1993 р.)

11. Міжнародна морська організація (ІМО), з 1958 року – спеціалізована організація системи ООН, штаб-квартира – у Лондоні, (Україна має членство з 1994 року).

12. Міжнародна асоціація розвитку (МАР) – підрозділ Світового банку, створена у 1960 р. з метою надання допомоги на пільгових умовах країнам, що розвиваються.

13. Всесвітня метеорологічна організація (ВМО), створена у 1878 р., з 1961 р. – спеціалізована установа системи ООН, штаб-квартира у Женеві, (Україна має членство з 1951 р.).

14. Всесвітня організація інтелектуальної власності (ВОІВ), заснована у 1967 р. Стокгольмською конвенцією, штаб-квартира – у Женеві, (Україна – член з 1970 року);

15. Міжнародний фонд сільськогосподарського розвитку (ІФАД), заснований у 1976 році.

16. Організація Об'єднаних Націй з промислового розвитку (ЮНІДО), створена в 1967 році як допоміжний орган ООН. У рамках ЮНІДО ще в 1975 р. було ухвалене рішення про її перетворення в спеціалізовану організацію системи ООН, після ратифікації 80 державами-членами ЮНІДО у 1985 році вона з допоміжних органів ООН трансформувалася у спеціалізовану організацію системи ООН. (Україна – член з 1985 року).

17. Найпізніше (у 2003 році) спеціалізованою організацією системи ООН стала Всесвітня організація з туризму (ВОТ), створена у 1972 р., штаб-квартира в Мадриді (Україна - член організації з 1997 року).

18. Міжнародна організація зі справ біженців ООН (ІРА) утворена в 1946 році, з 1952 року припинила свою діяльність у зв'язку з діяльністю Верховного комісара ООН зі справ біженців.

Правове становище МАГАТЕ і СОТ

Міжнародне агентство з атомної енергії (МАГАТЕ) (Відень, 1956, Україна член з 1957р.) діє «під егідою ООН», але не включено в систему спеціалізованих установ ООН, очевидно через те, що пов'язане з останньої не через ЕКОСОП, а через Генеральну Асамблею.

Світова організація торгівлі (СОТ, утворена Маракеською угодою від 15 квітня 1994 р.) не є спеціалізованою організацією ООН, але також пов'язана із її системою через угоди з ЮНКТАД, групою Світового банку, ВОІВ та багатьма іншими спеціалізованими організаціями системи ООН.

Лекція № 9. Право мирного врегулювання міжнародних спорів

План

1. Основи права мирного врегулювання спорів
2. Засоби мирного врегулювання спорів
3. Примусові засоби забезпечення миру та безпеки
4. Інституційне забезпечення мирного врегулювання спорів

Література

1. Радзивілл О. А. Міжнародне право. Опорний конспект лекцій. Електронна версія
2. Лукашук И. Международное право. Элементарный курс. – Переиздан. – М.: Юристъ, 2003. – 216 с.
3. Конвенція про мирне врегулювання міжнародних конфліктів від 05 (18)

жовтня 1907 р.

4. Статут Міжнародного Суду ООН від 26.06.1945 р.
5. Манільська декларація про мирне врегулювання міжнародних спорів від 15.11.1982 р.

1. Основи права мирного врегулювання міжнародних спорів

Право (інститут) мирного врегулювання спорів – це система норм і принципів, спрямованих на організаційне і правове забезпечення мирного врегулювання спорів між державами і дотримання у відносинах між ними в якості імперативу принципу мирного врегулювання міжнародних спорів (далі МВМС). Доктрина все частіше виділяє право мирного врегулювання спорів як окрему підгалузь. Право мирного врегулювання спорів складають три основи: принцип МВМС (один з основних принципів МП); засоби (дипломатичні й юридичні) мирного врегулювання спорів (викладені в ст. 33 Статуту ООН); і позаправові (політичні) засоби примусового характеру, передбачені на випадок, коли спір чи ситуація кваліфікується як загроза миру, порушення миру чи акт агресії.

1.1. Становлення принципу мирного врегулювання міжнародних спорів у міжнародному праві

Принцип МВМС, який в сучасному міжнародному праві розглядається як імперативна норма, було кодифіковано досить рано – в ході діяльності Першої й Другої конференцій миру, що були скликані за ініціативою російського імператора Миколи II і відбулися у 1899 і 1907 роках в Гаазі під патронатом принцеси (потім королеви) Нідерландів Вільгельміни. На Гаазьких конференціях миру 1899 і 1907 років була прийнята Конвенція про мирне вирішення міжнародних зіткнень. Ця конвенція узагальнила й уніфікувала звичаєві правила застосування добрих послуг і посередництва, утворення й функціонування слідчих комісій і міжнародних третейських судів, започаткувала Постійну палату третейського суду. Однак збереження мирного характеру врегулювання міжнародних спорів, за умов загального

визнання допустимості й правомірності застосування в міжнародних зносинах збройного примусу, при не кодифікованості правомірних умов такого застосування в якості екстраординарних заходів, – до прийняття Статуту ООН не мав для держав юридичного характеру. Обов'язок мирно врегульовувати міжнародні спори не був ні загальновизнаною ні імперативною нормою.

Прийнятий у 1919 р. Статут Ліги Націй, хоча і пропонував застосування в певних випадках окремих засобів мирного розв'язання міжнародних спорів (третейський і судовий розгляд, звернення до Ради або Зборів Ліги), не містив чітко сформульованого обов'язку мирно розв'язувати міжнародні спори і допускав війну як законний засіб вирішення спорів.

При цьому 26 вересня 1925 р. IX Асамблея Ліги Націй затвердила низку положень про погоджувальну процедуру, третейське чи судове врегулювання міжнародних спорів, а також про взаємну допомогу і ненапад.

Ці документи склали так званий «Генеральний акт про мирне вирішення міжнародних спорів» від 20 вересня 1928 р., до якого приєдналися 23 держави – з додатками у вигляді типових проектів двосторонніх угод з зазначених питань. Акт складався з чотирьох глав, в яких детально регламентувався порядок вирішення спорів між державами шляхом застосування погоджувальної процедури, звернення до третейського розгляду й суду.

Ці акти стали основою Паризького договору про відмову від війни як знаряддя національної політики 1928 р. (Пакт Бріана-Келлога), який в принципі засудив війну як засіб врегулювання міжнародних спорів. В ст. 1 Пакту прямо вказується: «Високі Договірні Сторони визнають, що врегулювання або вирішення всіх спорів, що можуть виникнути між ними, або конфліктів, якого б характеру або якого б походження вони не були, повинні завжди знаходитися лише в мирних засобах». Таким чином, ПМВМС вже сформувався до Другої світової війни і був закріплений на міжнародному договірному рівні.

Пакт Б-К став важливим кроком на шляху до загального визнання принципу мирного розв'язання міжнародних спорів в якості імперативу міжнародних відносин, хоча до гарантованої реалізації цього принципу ще були далеко.

Надалі ПМВМС було всебічно висвітлено й закріплено в Статуті ООН. У його преамбулі сформульована одна з головних цілей ООН і морально-політична основа права міжнародної безпеки – «зберегти прийдешні покоління від жахів війни».

У ст. 1 Статуту ООН відмічена необхідність приймати ефективні колективні заходи для запобігання й усунення загрози миру та припинення актів агресії або інших порушень миру.

п. 3 ст. 2 Статуту містить принцип мирного врегулювання спорів, який полягає в тому, що «всі Члени Організації розв'язують свої міжнародні спори мирними засобами таким чином, щоб не піддавати загрозі міжнародний мир, безпеку і справедливість». Не обмежуючись проголошенням цього принципу Статут закладає основу комплексного підходу до забезпечення миру і безпеки, у вигляді майбутньої системи імперативних норм – основних принципів міжнародного права, викладених в ст. 2. як «принципи якими керуються члени ООН». Найтісніше принцип МВС пов'язаний з принципом незастосування сили й погрози силою, який полягає у зобов'язанні кожної держава утримуватися від погрози силою чи її застосування як засобу вирішення міжнародних спорів, включаючи територіальні спори й питання, що стосуються державних кордонів.

Вперше зміст принципу МВС повно розкрито у «Декларації міжнародно-правових принципів дружніх відносин і співробітництва між державами, відповідно до Статуту ООН» від 24 жовтня 1970 р., разом з іншими принципами Статуту, визначивши останні як основні принципи міжнародного права.

Подальшого розвитку основні принципи міжнародного права, як відомо, набули в частині а) Заключного акту НБСЄ (Гельсінкі, 1975), яка мала назву

«Декларація принципів, якими держави-учасники (НБСЄ) керуватимуться у взаємовідносинах». В цьому документі підтвердженні всі основні положення, що розкривають зміст принципу мирного врегулювання спорів в Декларації про принципи 1970 р., а сам принцип отримав «компактну» назву, якій відтоді віддають перевагу при посиланнях на цей принцип – «V. Мирне врегулювання спорів».

Крім Статуту ООН і «Декларацій» 1970 і 1975 рр. до джерел універсального характеру, де кодифіковано й розкрито принцип мирного врегулювання спорів, слід віднести Манільську Декларацію про мирне врегулювання конфліктів від 1982 р., а також резолюції ГА ООН від 5.12.1986 і від 7.12.1987 р. про створення всеосяжної системи міжнародного миру і безпеки, а також резолюцію ГА ООН від 7.12.1988 р. про загальний підхід до зміцнення міжнародного миру і безпеки відповідно до Статуту ООН.

Як і інші основні принципи МП, ПМВМС розглядається як імперативна норма МП, суть якої полягає в тому, що єдино правомірним способом вирішення міжнародних спорів і розбіжностей між державами в сучасному міжнародному праві визнаються лише мирні засоби, перелік яких викладено в 33 статті Статуту ООН. Статут приділяє велику увагу заходам, що стосуються підтримки миру. Такі заходи в Статуті поділено на дві категорії:

- **мирні засоби врегулювання спорів**, яким присв. Розділ VI Статуту і
- **екстраординарні дії, обумовлені загрозою миру порушенням миру і актам и агресії**, яким присвячено Розділ VII Статуту.

1.2. Юридичний зміст принципу мирного врегулювання спрів

Сучасне міжнародне право зобов'язує держави й інших суб'єктів міжнародного права вирішувати спори таким чином, щоб не піддавати загрозі мир, міжнародну безпеку й справедливість. Отже юридичний зміст принципу мирного вирішення спорів полягає в імперативному обов'язку кожної держави вирішувати свої міжнародні спори виключно мирними засобами. Це, зокрема, означає наступне:

1. На держави – сторони спору покладається обов'язок досягти згоди, використовуючи всі можливі засоби мирного врегулювання спорів, перш за все наведені у ст. 33 Статуту ООН (переговори, обстеження, участь посередницьких сторін, примирення, звернення до арбітражних та судових механізмів, до регіональних органів або угод, чи будь-якими іншими засобами на свій вибір).

2. Діє принцип вільного вибору засобів МВС, що означає, по-перше саму можливість обирати будь-який засіб, що не суперечить цілям і принципам Статуту ООН, а по-друге, що жодна із сторін не може нав'язувати іншій стороні механізм урегулювання конфлікту (якщо такий механізм вже прямо не передбачено попередніми домовленостями). В Декларації 1970 р. вказується, що державам надається право вільного вибору засобів мирного вирішення спорів, а застосування процедури врегулювання спору чи згода на таку процедуру, вільно узгоджену між державами стосовно існуючих чи майбутніх спорів, не повинно розглядатися як несумісне з принципом суверенної рівності.

3. Здійснюючи заходи з мирного врегулювання конфлікту, держави повинні утримуватися від будь-яких дій, що можуть призвести до ускладнення ситуації і створити загрозу міжнародного миру й безпеці і повинні діяти відповідно до цілей і принципів ООН. Держави повинні утримуватися від дій, що можуть загострити конфлікт між ними

4. Держави не мають права залишати свої міжнародні спори нерозв'язаними: врегулювання міжнародного спору вимагає швидких дій і необхідність продовжувати пошук засобів врегулювання, якщо попередній взаємопогоджений спосіб врегулювання не приніс позитивних результатів. «Швидкі дії» розуміються як суворе дотримання взаємоузгоджених термінів врегулювання, передбачених в попередніх чи наступних домовленостях, яке й вимагає застосувати будь-які способи врегулювання для завершення ситуації у визначені сторонами терміни. При неможливості врегулювати спір

вказаними в ст. 33 засобами, держава передає його в Раду Безпеки (п. 1. ст. 37 Статуту ООН)

5. Рада безпеки, відповідно до ст. 34, уповноважена розслідувати будь-який спір чи ситуацію, яка може призвести до міжнародних зіткнень чи викликати спір – з метою визначити можливу загрозу миру і безпеці при продовженні такої ситуації чи спору. Про таку ситуація чи спір Раду Безпеки (або Генеральну Асамблею) може повідомити будь-який член ООН. У п.2. ст. 33 зазначено, що Рада безпеки «коли вважає це необхідним», вимагає від сторін розв'язання спору за допомогою засобів, вказаних в п.1 ст. 33, або прямо рекомендувати належну процедуру, враховуючи процедури, вже застосовані сторонами спору, а також те, що спори юридичного характеру повинні, як загальне правило, передаватися до МС ООН (ст. 36).

1.3. Поняття «міжнародний спір»

Поняття «Міжнародний спір» зазвичай використовується для визначення розбіжностей між державами, у тому числі тих, що можуть в своєму розвитку поставити під загрозу міжнародний мир і безпеку. В сучасному вигляді міжнародний спір розглядається як специфічне політико-правове відношення, що виникає між двома чи більше державами і відображає протиріччя (конфлікт) інтересів, що явно виражені в заявах чи діях однієї чи більше сторін. Міжнародні організації як сторони міжнародного спору для доктрини міжнародного права поки що не актуальні.

У Статуті ООН міжнародний спір застосовується в різних варіантах: «міжнародні спори» (п. 3 ст. 2); «спір, продовження якого могло б загрожувати підтримці міжнародного миру й безпеки» (ст. 33); «будь-який спір» (*що може й не становити загрози миру й безпеці, ст.. 38); «місцеві спори» (пп. 2 і 3 ст. 52); «спори юридичного характеру» (п. 3 ст. 36).

Міжнародний спір і «ситуація»

У Статуті ООН для кваліфікації конфліктних відносин використовуються поняття «спір» і «ситуація» (п. 1 ст. 33, ст. 34), хоча й не дається їхнє визначення. Виділення з-поміж різноманіття міжнародних

відносин і наступна кваліфікація «спорів» й «ситуацій» є кожного разу цілком конкретною справою, але зрозуміло, що термін «ситуація» є більш широким поняттям, ніж спір, яке просто звертає на себе увагу, але може як призвести, так і не призвести до міжнародного спору, передуючи йому.

Спір має місце тоді, коли держави взаємно пред'являють претензії отже хоча б в загальних рисах окреслено предмет спору. **Ситуація** ж має місце тоді, коли зіткнення інтересів держав з приводу певного об'єкту ще не супроводжується взаємним висуванням претензій (тобто предмет спору ще не визначено), хоча й породжує напруження між ними.

Правові наслідки, кваліфікації Радою Безпеки ООН конфлікту як «спір» або «ситуація», не однакові. Згідно п. 1 ст. 36 Статуту ООН, Рада Безпеки може рекомендувати процедуру або методи врегулювання як спору, так і ситуації, проте умови вирішення, які може рекомендувати Рада безпеки, стосуються лише спору, але не ситуації (п. 2 ст. 37). Крім того в п. 1. ст. 37 зазначені лише сторони спору (а не ситуації), які зобов'язані передати до Ради безпеки спір, якщо він не може бути розв'язаний засобами, вказаними в ст. 33. На підставі п. 3 ст. 27 Статуту ООН член Ради Безпеки, що є стороною в спорі, повинен утриматися від голосування при ухваленні рішення, ситуацій це положення не стосується.

Отже спільною ознакою, що характеризує як спір, так і ситуацію, є зіткнення інтересів держав, але «ситуація» є ширшим поняттям, ніж «спір» і зазвичай не має ще чітко окресленого предмету зіткнення інтересів сторін.

Спори юридичного і неюридичного характеру

Зазвичай критерії розрізнення спорів юридичного і неюридичного характеру спору виводять зі Статуту Міжнародного Суду ООН, з якого випливає, що «не юридичний» характер спору є підставою у відмові з боку МС ООН державі-позивачеві прийняти такий спір до провадження.

В п. 2 ст. 36 визначено питання, включення яких в предмет спору надає йому юридичного характеру:

- тлумачення договору;

- будь-якого питання міжнародного права;
- наявність факту, який, якщо він буде встановлений, розглядатиметься як порушення міжнародного зобов'язання;
- характер й розмір відшкодування, належного за порушення міжнародних зобов'язань.

Спори політичного характеру в силу своєї важливості чи (і) складності, цілеспрямовано виводяться з-під дії обов'язкових норм і вирішуються політичними засобами, зокрема вказаними в ст. 33 Статуту ООН.

1.4. Політичні й юридичні засоби розв'язання міжнародних спорів

Розрізнення спорів на спори юридичного й політичного характеру не слід плутати з поділом засобів мирного врегулювання спорів на засоби політичного й юридичного характеру (детально їх розкрито в підрозділі 2).

Мирні засоби вирішення спорів, викладені в ст. 33 (переговори, обстеження, посередництво, примирення, арбітраж, судовий розгляд, звернення до регіональних органів або угод та ін.) поділяються на політичні (дипломатичні) і юридичні засоби. Основний **критерій «юридичності»** засобів розв'язання спорів полягає в тому, що ці засоби передбачають винесення обов'язкових для сторін спору рішень, на відміну від політичних засобів які передбачають лише рекомендації сторонам спору. Отже з перерахованих у ст. 33 Статуту ООН засобів мирного вирішення спорів перші чотири (переговори, обстеження, посередництво, примирення) являють собою саме **політичні засоби** врегулювання спорів, тоді як наступні два – звернення до міжнародних арбітражних і судових органів – це **юридичні засоби**.

Ще один засіб – звернення до регіональних угод і організацій також є політичним засобом, проте цей механізм може включати й обов'язкові рішення якщо регіональна міжнародна організація чи окремий її орган може діяти як арбітраж чи суд.

Разом з цими заходами, в разі крайньої необхідності, Статут визначає **позаправові** (тобто військово-політичні) повноваження Ради Безпеки на

застосування заходів примусового характеру (див. ст. ст. 41, 42), які можуть здійснюватися як без залучення збройних сил, так і з їх використанням (про це детальніше в підрозділі 3).

2. Засоби мирного врегулювання спорів

Як зазначалося мирні засоби полягають у врегулюванні спору без застосування примусу. В Статуті ООН їм присвячено розділ VI. Стаття 33 дає перелік таких засобів, які доктрина відносить або до погоджувальних (політичних, дипломатичних) або до юридичних процедур. Основні відмінності між дипломатичними і юридичними засобами мирного вирішення спорів полягають у наступному:

1. На відміну від погоджувальних засобів, які є переважно політичними, юридичні засоби полягають у винесенні обов'язкових для сторін рішень.

2. При погоджувальній процедурі остаточне рішення приймають сторони при юридичній – рішення приймає міжнародний орган (арбітраж, трибунал, суд), якому передано справу.

3. При погоджувальних процедурах головна мета полягає у досягненні взаємно прийнятної угоди, тоді як арбітраж чи суд приймає власне рішення на основі факту і права.

2.1. **Дипломатичні засоби мирного врегулювання спорів** – носять погоджувальний характер і спрямовані на зближення позицій сторін. Ст. 33 називає з них такі: переговори, обстеження, посередництво і примирення. Доктрина поруч з зазначеними вище, згадує добрі послуги, консультації та ін., які розглядає як додаткові дипломатичні засоби.

1) Переговори

Це найпоширеніший, завдяки своїй гнучкості й загальнодоступності, засіб мирного розв'язання спорів. Він має переваги перед іншими засобами, оскільки дає сторонам змогу в режимі безпосереднього зворотного зв'язку швидко й детально знайомитися з позиціями одна одної та безпосередньо домовлятися про необхідні й можливі поступки, на які можуть піти сторони. Як зазначає В. Г. Буткевич, саме переговори передують застосуванню

практично всіх інших мирних засобів розв'язання спорів, але, додамо, при умові, що сторони в принципі спроможні вдатися до переговорів.

Міжнародне право не встановлює одноманітного порядку ведення переговорів. Зазвичай переговори проходять наступні стадії:

- ініціатива суб'єкта МП (сторони спору чи третьої сторони) проведення переговорів;
- досягнення домовленостей про переговори між сторонами спору (час, місце, рівень представництва і т. п.);
- розробка процедури ведення переговорів;
- власне переговори;
- прийняття погодженого в ході переговорів акту.

Переговори мають вестися на основі взаємної згоди й рівноправ'я учасників, поваги до суверенітету кожного з них, дотримання інших принципів і норм міжнародного права. Учасники переговорів самі визначають мету, рівень представництва, інші організаційні питання. Не повинні допускатися ультимативність, тиск чи погрози.

Визначаючи порядок ведення переговорів, учасники спору повинні зробити вибір: чи обрати спосіб розв'язання спору безпосередньо (шляхом звернення, пропозиції, заяви про готовність розпочати переговори, вручення ноти, меморандуму, листа або навіть проекту врегулювання спору), чи зробити це опосередковано – через треті держави, міжнародний орган, організацію або уповноважену особу.

Переговори можуть вестися на двосторонньому чи багатосторонньому рівні. Багатосторонні переговори ведуться, зокрема, на з'їздах, конгресах, конференціях. Переговори можуть бути усними й письмовими (обмін нотами, посланнями, меморандумами, пам'ятними записками).

За предметом обговорення переговори можуть визначатися як: мирні, з політичних питань, територіальні, з прикордонних питань, економічні, торговельні, соціальні, культурні та ін.

За рівнем представництва сторін переговорів вони можуть вестись на рівні глав держав, глав урядів, послів чи спеціально уповноважених представників, керівників міністерств і відомств держави.

2) Обстеження

Головна мета обстеження – встановлення фактичної сторони ситуації – зокрема, фактів порушення угод. Для цього зазвичай створюється змішана комісія, що складається з рівного числа представників сторін. У інших випадках в комісію включається і третя сторона. Такою третьою стороною часто може виступати посадова особа міжнародної організації, наприклад Генеральний секретар ООН або Генеральний директор СОТ. У своїй резолюції, названій «Питання про методи встановлення фактів» 1963 р. ГА ООН підкреслила значення встановлення фактів в рамках міжнародних організацій. Інститут обстеження склався в процесі Гаазьких конференцій миру 1899 і 1907 рр. У конвенції Про мирне врегулювання міждержавних зіткнень 1907 року для встановлення фактів передбачене формування **слідчих комісій**, які здійснивши дослідження фактів робили про це доповідь утримуючись при цьому від рекомендацій безпосередньо сторонам спору. Механізм ГАТТ і сучасний механізм врегулювання спорів СОТ, зафіксований у Додатку II до Маракеської угоди також фактично передбачає процедуру обстеження – шляхом створення **експертних груп і експертних комісій**, які досліджують обставини і виступають з доповідями про результат.

3) Посередництво

В міжнародному праві посередництво є також досить давнім інститутом. Посередництво розглядається як активна діяльність третьої сторони з організації й проведення переговорів між учасниками спору. Посередник як активний учасник переговорів, впливає на їх перебіг і результати. Як зазначено у ст. 4 Конвенції про мирне врегулювання спорів 1907 р., завдання посередника полягає в «узгодженні протилежних претензій і в гамуванні відчуття неприязні, якщо воно виникло між державами – сторонами спору».

Він має доступ до матеріалів, які розкривають суть спору, може давати рекомендації сторонам спору, навіть пропонувати проекти рішення, хоча вони для учасників спору не є обов'язковими. Особливість процедури посередництва – неформальність і конфіденційність.

Посередництво може бути ініційоване учасниками спору, самим посередником або третьою стороною. Але не залежно від ініціативи на посередництво необхідна згода учасників спору. На посередникові лежать обов'язки брати участь у переговорах, вносити власні пропозиції, пом'якшувати категоричність претензій. Він може вести переговори, а в разі досягнення згоди – бути гарантом виконання її умов.

Посередник повинен сам дотримуватися принципів і норм міжнародного права, не допускати тиску, погроз чи шантажу, бути неупередженим, поважати статус учасників переговорів, не втручатись у їхні внутрішні справи. Сторони – учасники спору повинні допомагати посередникові виконувати його функції. Результати посередництва знаходять віддзеркалення в спільному комюніке, угоді або в джентльменській угоді. Посередництво не є обов'язковим. Всі пропозиції посередника мають значення рекомендацій. Посередник виконує функції миротворця, але не арбітра. Так Версальський (англо-американський) мирний договір 1783 р., що визнав незалежність США, був підписаний завдяки посередництву Росії й Австрії. Посередником в спорі між Індією і Пакистаном в 1952 р. був МБРР. У 1979 р. посередником в спорі Чилі проти Аргентини виступав католицький кардинал.

4) Примирення

Примирення поєднує в собі встановлення фактів і рекомендації щодо примирення. Зазвичай воно здійснюється **комісією з примирення**.

На відміну від слідчих комісій, **комісії з примирення** не обмежуються встановленням фактів, а можуть розробляти і пропонувати варіанти розв'язання спору, хоч такі пропозиції також не є обов'язковими для сторін. Така комісія з'ясовує предмет суперечки, збирає необхідну інформацію і

пропонує сторонам шляхи до примирення. Вона дає можливість сторонам отримати й обговорити інформацію про бачення іншою стороною суті спору, її аргументи та фактичні обставини; виробити проект угоди примирення.

Порядок утворення й діяльності комісій з примирення розроблено у Загальному акті про мирне розв'язання міжнародних спорів від 1928 р., який з деякими поправками був підтверджений Генеральною Асамблеєю ООН у 1949 р. «Загальний акт» не набрав чинності, і комісії з примирення утворюються на основі численних двосторонніх угод про процедуру примирення (за першу половину XX ст. було укладено понад 500 таких угод).

У багатосторонні міжнародні угоди також часто вводиться процедура формування слідчої комісії. До таких угод зокрема відноситься Конвенція про міжнародну відповідальність за падіння космічних об'єктів від 29.03.1972 р. У статті XIV Конвенції передбачається процедура врегулювання спорів з питань про компенсацію збитків: якщо переговори сторін в спорі не призводять до вирішення спору впродовж одного року, на прохання будь-якої із сторін спір передається в Комісію з розгляду претензій з рисами погоджувального, слідчого і арбітражного органу. Комісія складається за такою схемою: кожна із сторін призначає в її склад одного свого громадянина. Держави спільно призначають третього, який стає головою комісії. Якщо впродовж 4-х місяців з дати пред'явлення заяви про створення комісії сторони не дійдуть згоди стосовно голови, передбачено звернення до Генерального Секретаря ООН, з проханням призначити такого голову (впродовж 2-х місяців).

Досить детально порядок утворення й діяльності комісії з примирення викладено у ст. 85 Віденською конвенції про представництво держав у їх зносинах з міжнародними організаціями універсального характеру 1975 р. Якщо спір не було врегульовано шляхом проведення консультацій, то будь-яка держава, що бере участь в консультаціях, може передати спір до комісії з примирення й повідомити про це письмово організацію, при якій діє представництво такої держави, а також інші держави, що беруть участь в консультаціях. Комісія з примирення складається з трьох членів: двох членів,

що призначаються кожною із сторін спору і голови. Комісія визначає власні правила процедури і приймає рішення і рекомендації більшістю голосів. Вона може рекомендувати Організації, якщо остання на те уповноважена ООН, зробити запит на консультативний висновок Міжнародного суду щодо застосування або тлумачення Конвенції 1975 р. Якщо комісія не в змозі досягти згоди між сторонами спору впродовж двох місяців з моменту призначення голови, вона повинна підготувати в найкоротший термін доповідь про свою роботу і надіслати її сторонам спору. Доповідь повинна містити висновки комісії з фактів і питань права, а також рекомендації, які вона зробила сторонам спору в цілях сприяння розв'язанню спору. Рекомендації комісії не мають обов'язкової сили для сторін до тих пір, доки сторони не приймуть їх. При цьому будь-яка сторона спору має право заявити в односторонньому порядку, що вона виконуватиме ті рекомендації комісії які її стосуються.

Як приклади двосторонніх комісій з примирення можна назвати франко-марокканську комісію з континентального шельфу (1958 р.) Норвезько-ісландську з рибного промислу (1981 р.). У 1961 р. Генеральна Асамблея створила погоджувальну комісію з Конго, члени якої були призначені головою Асамблеї. В якості міжнародної комісії з примирення кілька разів (п'ять) виступила й Постійна палата третейського суду.

5) Додаткові дипломатичні засоби мирного вирішення спорів

В цей підпункт зведено політичні засоби мирного врегулювання спорів, не перераховані в п.1 ст. 33 Статуту ООН, точніше передбачені там як «будь-які інші засоби». Тут коротко розкрито зміст **добрих послуг і консультацій**, хоча їх перелік може бути значно ширшим, оскільки політичні засоби, як і політика взагалі, є значно гнучкішою і різноманітнішою сферою суспільної діяльності, ніж юриспруденція – як система маловірогідних, але відточених віковою практикою (високогармонійних з точки зору соціальної ефективності) правил і засобів.

Добрі послуги і посередництво можуть надавати держави (у тому числі колективно) або міжнародні організації. Досить часто надає добрі послуги і

здійснює посередництво Генеральний секретар ООН. Прикладом успішного надання добрих послуг може бути місія СРСР у 1966 р. при врегулюванні індо-пакистанського збройного конфлікту з приводу Кашміру. СРСР у свою чергу в 1962 р. скористався з добрих послуг Генерального секретаря ООН у зв'язку з Карибською кризою.

Добрі послуги часто розглядаються як передумова переговорів. У ст. 33 Статуту ООН вони не згадані, хоча в міжнародному праві мають досить давню історію. Сутність процедури добрих послуг добре визначена в Американському договорі про мирне врегулювання спорів від 30 квітня 1848 р., де у ст. 9 зазначено: «Процедура добрих послуг полягає в спробі одного або кількох видатних громадян будь-якого американського штату, неупереджених в спорі, зв'язати сторони між собою, створивши, таким чином, можливість для безпосередніх переговорів і позитивного вирішення питання».

На Паризькому мирному конгресі 1856 р. добрі послуги разом з посередництвом розглядалися як єдиний механізм врегулювання спору, хоч деякі учасники вже виокремлювали добрі послуги як дружню послугу третьої держави. Лише на Берлінській конференції 1885 р. добра послуга закріплюється в Заключному акті конференції **від 26 лютого 1885 р.** як окремий засіб врегулювання спору. Згідно ст. 2 Конвенції 1907 р. держави, в разі серйозної розбіжності між ними, зобов'язані вдатися до добрих послуг або посередництва однієї або кількох дружніх країн: право пропонувати добрі послуги чи посередництво мають не причетні до спору держави. З прийняттям Статуту Ліги Націй, добрі послуги отримали детальне закріплення, як окремий інститут міжнародного права.

Потреба в добрих послугах виникає, коли учасники спору не можуть безпосередньо розпочати переговори. До них удаються на прохання учасника спору або з ініціативи третьої сторони, яка вирішила допомогти учасникам спору організувати проведення переговорів. При наданні добрих послуг третя сторона докладає зусиль лише для створення сприятливих умов

ведення переговорів, для чого з'ясовує й інформує сторони про умови, прийнятні для переговорів, може надавати місце для зустрічі чи інші умови, необхідні учасникам спору для переговорів. З початком переговорів процедура добрих послуг завершується, хоча держава, яка надавала добрі послуги, може бути присутньою на переговорах за згодою учасників спору. Але на розв'язання спору вона впливати не може.

Посередництво відрізняється від добрих послуг за способами ініціювання (для запрошення посередника обов'язкова згода обох (всіх) учасників спору, а добрі послуги можуть розпочатися зі згоди однієї сторони – учасника спору), а також за метою (мета добрих послуг – організувати переговори, а посередництва – довести переговори до позитивних результатів). Крім того повноваження суб'єкта добрих послуг припиняються з початком переговорів, а для посередника саме тоді тільки починається основна діяльність. Обов'язки посередника припиняються лише з примиренням або тоді, коли одна із сторін, що сперечаються, або сам посередник упевняється, що запропоновані засоби неприйнятні.

Консультації. Найчастіше вони застосовуються як засіб попередження спору на його початкових стадіях. Проте до консультацій часто вдаються й при необхідності оперативного розв'язання конфліктної ситуації. Але при цьому консультації не можуть здійснюватися за умов конфронтації чи висунення завідомо неприйнятних пропозицій.

Консультації зазвичай стосуються питань, уже врегульованих правом. У міжнародній практиці використовуються два різновиди консультацій: факультативні й обов'язкові. Факультативними є консультації, до яких сторони звертаються *ad hoc* за взаємною згодою. Якщо консультації проводяться на підставі раніше взятого зобов'язання консультиватися, вони є обов'язковими (наприклад за механізмом, передбаченим Додатком II до Маракеської угоди про заснування СОТ), і сторони, мають право наполягати на зверненні до них. Звернення до обов'язкових консультацій передбачене в двосторонніх і багатосторонніх міжнародних угодах. Наприклад, у ст. XXII

ГАТТ-47 зазначається, що кожен член ГАТТ повинен сприяти проведенню консультацій, створюючи належні для цього умови. У ст. 283 Конвенції ООН з морського права 1982 р. передбачено, що держави-учасниці повинні обмінюватися думками, коли процедура врегулювання спору призупинена, не досягнувши врегулювання, або коли спір врегульовано, але обставини вимагають консультацій щодо способу реалізації умов примирення. Відповідно до ст. IX «Договору про космос» 1967 р. коли держава - учасник Договору має підстави вважати, що запланована нею діяльність може створити потенційно шкідливі перешкоди діяльності інших держав – учасників Договору, то перш ніж приступити до такої діяльності вона зобов’язана провести відповідні міжнародні консультації з зацікавленими державами членами.

Юридичні засоби вирішення міжнародних спорів

Юридичні засоби вирішення міжнародних спорів здійснюються у двох формах – **міжнародний арбітраж** (третейський суд) і **міжнародний судовий процес**. Тому іноді юридичні засоби розглядають як судову (в широкому сенсі) процедуру, відмінну від погоджувальної процедури, при якій застосовуються дипломатичні засоби. ООН і міжнародне співтовариство докладає постійних зусиль для підвищення ролі інституцій, що виносять обов’язкові рішення – міжнародні арбітражні і судові органи.

Основні відмінності міжнародного арбітражу від міжнародного суду:

1. Коло вирішуваних питань в арбітражному процесі окреслюється самими сторонами спору і викладається в третейському запису, арбітри (третейські судді) виносять рішення тільки в межах предмета третейського запису, тоді як міжнародний суд сам визначає свою компетенцію і виносить рішення, які виходять за межі предмету меморандуму.

2. Склад суддів: міжнародний суд діє на постійній основі і складається з професійних юристів, які служать певний термін в цьому суді і ніякою іншою діяльністю не мають права займатися, тоді як арбітри часто залучаються *ad hoc*, можуть брати участь більш ніж в одному арбітражі, часто є не

професійними юристами, а професіоналами у спеціальних питаннях, що виносяться на арбітражний розгляд.

3. Порядок діяльності: при арбітражному розгляді сторони самі значною мірою визначають умови організації арбітражу: коло питань, склад, мова, місце і час проведення та інші питання, суд же сам визначає всі ці умови, відповідно до свого регламенту і процедур.

Додатково слід зазначити, що арбітраж коштує дешевше і виносить рішення загалом скоріше, ніж це робить міжнародний суд.

3. Примусові засоби забезпечення миру і безпеки

Наявність у Статуті ООН військово-політичних засобів примусу, що мають застосовуватися до держави, яка створює загрозу миру й безпеці є, можливо, найважливішою його відмінністю від Статуту Ліги Націй. Примусові заходи, які можна визначити як екстраординарні заходи неправового характеру, викладені в розділі VII «Дії з приводу загрози миру порушення миру і актів агресії». Завдяки цьому розділу Рада Безпеки ООН має найширші повноваження з розв'язання міжнародних спорів. Але її компетенція обмежується лише ситуаціями і спорами, продовження яких може загрожувати міжнародному миру і безпеці. Це обумовлено тим, що Рада Безпеки несе головну відповідальність за підтримку миру і безпеки.

Підставою для розгляду спору в Раді Безпеки може бути звернення сторін (сторони) – учасників спору, звернення третіх держав, рішення самої Ради Безпеки, ухвалене за власною ініціативою, звернення Генерального секретаря ООН, рекомендація Генеральної Асамблеї ООН.

Рада Безпеки є відповідальною за врегулювання спору інституцією. Вона визначає наявність будь-якої загрози миру, будь-якого порушення миру чи акту агресії, на основі чого вона виносить відповідне рішення (резолюцію), яке розглядається як «не процедурне». Далі на основі цього рішення РБ ООН робить рекомендації, або приймає рішення (резолюцію) щодо засобів, які належить застосувати у відповідності до статей 41 і 42 для підтримки чи відновлення миру і безпеки (ст. 39). Перед тим, як виносити відповідне

рішення, РБ ООН може вимагати від зацікавлених сторін дотримання таких **тимчасових заходів**, які вона вважатиме за необхідні. Ці тимчасові заходи не повинні завдавати збитків правам, інтересам чи становищу зацікавлених сторін. Рада безпеки належним чином враховує виконання цих тимчасових заходів (ст. 40).

Рада Безпеки може своєю резолюцією зажадати від членів ООН застосування належних заходів, а держави-члени ООН, згідно зі статтею 25 Статуту, зобов'язані підкорятися рішенням РБ ООН і виконувати їх. Держави-члени ООН з санкції Ради Безпеки можуть впливати на державу порушницю **двома способами**: без використання збройних сил (ст. 41), що тягне повне або часткове припинення:

- економічних відносин;
- залізничних, морських, повітряних, поштових, телеграфних, радіо та ін. сполучень;
- розрив дипломатичних відносин.

Якщо перераховані в ст. 41 заходи недостатні РБ ООН уповноважена впливати на державу порушницю через держави-члени з використанням збройних сил, відповідно до ст. 42 Статуту, зокрема: вживати такі дії повітряними, морськими або сухопутними силами, які виявляться необхідними для підтримки або відновлення міжнародного миру й безпеки, останні можуть включати демонстрацію, блокаду й інші операції повітряних, морських або сухопутних сил членів ООН.

За ст. 43 Статуту всі члени ООН зобов'язані надавати на вимогу РБ у її розпорядження свої національні збройні сили та іншу необхідну допомогу. Але надання збройних сил і допомога повинна здійснюватися на підставі угод між Радою Безпеки й відповідних держав. Угоди фіксують чисельність і рід військ, їхню дислокацію, характер надаваних засобів обслуговування.

Повноваження РБ не зачіпають, згідно ст. 51, невід'ємного права держав на індивідуальну або колективну (регіональну) самооборону у випадку збройного нападу, доки РБ не прийме необхідних заходів.

Манільська декларація 1982 р. закликає держави – члени ООН зміцнювати провідну роль Ради Безпеки, щоб вона повною мірою й ефективно могла виконувати свої обов’язки з вирішення спорів чи ситуацій, продовження яких могло б загрожувати підтримці міжнародного миру й безпеки. З цією метою державам слід:

а) цілком усвідомлювати свій обов’язок передавати в Раду Безпеки спір, сторонами якого вони є, якщо вони не розв’язали його з допомогою засобів, вказаних в ст. 33 Статуту;

б) ширше використовувати можливість доведення до відома Ради Безпеки інформації про будь-який спір або ситуацію, що може привести до міжнародних зіткнень або викликати спір;

в) заохочувати Раду Безпеки ширше використовувати можливості, передбачені Статутом для розв’язання спорів або ситуацій, продовження яких могло б загрожувати підтримці міжнародного миру і безпеки;

г) розглядати питання про ширше використання, відповідно до Статуту, можливостей Ради Безпеки з розслідування фактів;

д) заохочувати Раду Безпеки для сприяння мирному вирішенню спорів ширше використовувати допоміжні органи, засновані для виконання функцій Ради за Статутом ООН;

е) враховувати, що Рада Безпеки уповноважена на будь-якій стадії спору рекомендувати належну процедуру або методи його врегулювання;

ж) заохочувати Раду Безпеки діяти без зволікань відповідно до своїх функцій і повноважень, особливо у випадках, коли міжнародні спори переростають в озброєні конфлікти.

4. Інституційне забезпечення мирного врегулювання спорів

4.1. Міжнародні арбітражі (міжнародні третейські суди)

На думку Ф.Ф. Мартенса, третейський суд є «найрозумнішим способом розв’язання міжнародних зіткнень». Декларація (потім Конвенція) про мирне розв’язання міжнародних зіткнень (відповідно 1899 і 1907 рр.) рекомендує державам-учасникам звертатися у разі потреби до третейського суду.

Відповідно до ст. 38 Конвенції 1907 р. «в питаннях юридичного характеру, переважно в питаннях тлумачення або застосування міжнародних договорів, третейський суд визнається державами найдієвішим і в той же час найсправедливішим засобом вирішення спорів, не врегульованих дипломатичним шляхом».

В більшості випадків арбітражі діють **ad hoc** – тобто створюються для розгляду конкретного спору. Формується арбітраж з членів, що призначаються сторонами, і погодженого ними суперарбітра. Багатосторонні договори передбачають можливість призначення суперарбітра міжнародною посадовою особою, наприклад, Генеральним секретарем ООН. Зазвичай арбітраж складається з трьох арбітрів. Сторони представлені в арбітражі своїми агентами. Досить поширеними є й випадки вирішення спорів одним арбітром.

Постійна палата третейського суду була заснована у м. Гаазі конференцією миру 1899 р. Палата є постійно діючим арбітражним органом, компетентним для всіх випадків третейського розгляду.

Кожна держава – учасник Конвенції 1907 р. для формування списку третейських суддів, що ведеться в Міжнародному Бюро Палати, призначає не більше чотирьох осіб, які відомі своїми знаннями з міжнародного права, користуються особистою повагою і висловили б готовність перейняти на себе обов'язки третейського судді. Члени Палати призначаються на шестирічний термін. Повноваження їх можуть бути відновлені. Призначені особи вносяться як члени Палати в особливий список, який повідомляється всім державам – учасникам Конвенції.

Якщо держави побажають звернутися до Палати для вирішення спору між ними, то вони здійснюють вибір третейських суддів із загального списку членів Палати. Палата компетентна розглядати будь-які спори між державами – учасниками Конвенції 1907 р. Юрисдикція Палати може бути поширена на спори між державами – учасниками і не учасниками Конвенції 1907 р. Після досягнення державами згоди про створення третейського суду

вони передають в Міжнародне бюро текст свого «третейського запису», де вони вказують предмет спору, претензії, імена обраних суддів і інші умови, щодо яких вони погодилися. Подання третейського запису розглядається як спільна згода держав-сторін спору виконати рішення суду. Члени Т.С. при виконання своїх обов'язків поза своєю країною користуються дипломатичними імунітетами і привілеями.

Т.Суд проводить наради конфіденційно. Будь-яке рішення приймається більшістю голосів і є остаточним. Всі витрати Палати з підготовки справи до розгляду і слухань несуть сторони.

Сучасна судова діяльність Палати регламентується кількома керівними документами, серед яких найважливіші:

- факультативні правила розгляду арбітражних спорів між двома державами» 1992 р.;
- правила розгляду арбітражних спорів між двома учасниками, з яких один є державою 1993 р.;
- правила розгляду спорів між державами й міжнародними організаціями 1996 р.
- факультативні правила для арбітражу з розгляду спорів між міжнародними організаціями – юридичними особами 1996 р.,
- правила розгляду спорів стосовно природн. ресурсів і довкілля 2001 р.

Палата з 1902 по 2007 рр. розглянула більше 50 спорів між державами, наприклад спори між Норвегією і Швецією про морські кордони (1908–1909 рр.), між США й Великобританією – про рибальство в Атлантичному океані (1909-1910 рр.) і про порядок користування міжнародним аеропортом Хітроу (1989-1992 рр.). До 1930 р. Палата розглянула декілька спорів, після Другої світової війни (до 1990-х років) – лише один. Але в кінці ХХ століття Постійна палата третейського суду відновила активність. Вона розглядає тепер будь-які спори між державами й міжнародними організаціями, а також юридичними й фізичними особами. Завдяки цьому вона у все більш активно бере участь у вирішенні спорів комерційного й фінансового характеру.

Палата також може виступати в якості міжнародної комісії з примирення, в цій ролі вона розглянула 5 спорів.

Міжнародне бюро Палати виконує також функції секретаря під час арбітражних процедур. Зокрема, воно здійснювало такі функції під час розгляду спору між Еритреєю та Єменом з приводу островів у Червоному морі, який було завершено у 1999 р. Міжнародне Бюро надає технічну й адміністративну допомогу арбітражним трибуналам, заснованим за межами Палати, зокрема Трибуналу з розгляду претензій Ірану до США (див. далі).

В якості арбітражу діє також **Міжнародний центр з врегулювання інвестиційних спорів** (МЦУІС), створений відповідно до Вашингтонської конвенції з регулювання інвестиційних спорів між приватними особами й державами 1965 року.

Значна кількість конвенцій передбачає в розділі «Врегулювання спорів» звернення до арбітражу. Наприклад Конвенція ООН з морського права в додатку VII передбачає процедуру звернення до арбітражу загальної компетенції, в додатку VIII – до спеціального арбітражу (з питань рибальства, екологічного захисту морського середовища, наукових досліджень і судноплавства).

Активно діє арбітражний процес на рівні регіональних організацій і домовленостей.

Найбільшим за кількістю арбітрів (9 чоловік) став **Ірано-американський арбітраж** (Претензійний трибунал), заснований цими двома країнами для розгляду претензій американських громадян до Ірану і іранських громадян до США після кризи, яка виникла у зв'язку з захопленням іранськими студентами у заручники 52 американських громадян в посольстві США (Тегеран, 1972 р.) Арбітраж був створений у 1981 р. на основі «Алжирських декларацій», які визначили всі організаційні питання роботи арбітражу. Цей змішаний арбітраж розглядав спори як між державами (США і Іраном), так і між громадянами цих країн з одного боку і державами – з іншого.

2. Міжнародні судові органи

Міжнародний суд – установа, що існує на постійній основі, складається з незалежних суддів, вирішує спори на основі міжнародного права і приймає юридично обов’язкові рішення.

Міжнародний суд ООН, заснований Статутом ООН в 1945 р., є універсальним судовим органом, діючи в якості головного судового органу Об’єднаних Націй. Суд функціонує відповідно до Статуту МС ООН, що є невід’ємною частиною Статуту ООН, і до свого Регламенту. Він почав свою діяльність з 1946 року. Учасниками Статуту Міжнародного суду є всі держави – члени ООН.

Суд не має права розглядати справи за власною ініціативою, він бере до провадження лише ті справи, які передані йому за угодою сторін (відсутність обов’язкової юрисдикції). Держави-учасниці Статуту повинні зробити заяви, що визнають обов’язковою юрисдикцію Суду для того, щоб суд прийняв до впровадження справу в якій відповідна держава є стороною. Заяви зазвичай містять обмежене визнання юрисдикції, тобто визнають її лише в деяких видах спорів. Наприклад, США обмежено визнавали юрисдикцію Суду (до повної відмови від такого визнання у зв’язку з переданням справи про військові дії США проти Нікарагуа на розгляд Суду в 1984 р.). З постійних членів Ради Безпеки лише Великобританія визнає повністю обов’язкову юрисдикцію Суду, але на певних умовах щодо потенційних опонентів в судових спорах.

На Міжнародний суд покладена подвійна функція: а) розв’язання відповідно до міжнародного права спорів, переданих йому на розгляд державами; б) винесення консультативних висновків з юридичних питань, що запитуються належним чином органами ООН і її спеціалізованими установами.

Суд складається з **15 членів**, причому в його складі не може бути двох громадян однієї і тієї ж держави. Члени Суду обираються двома списками паралельно Генеральною Асамблеєю і Радою Безпеки з числа осіб, внесених

до списку за пропозицією національних груп Постійної палати третейського суду. Згідно ст. 6 Статуту Міжнародного суду кожна група до висування кандидатур запитує думку вищих судових установ, юридичних факультетів вищих учбових закладів і академій своєї країни, а також національних відділень міжнародних академій, що займаються вивченням права.

Генеральний секретар ООН складає в алфавітному порядку список всіх осіб, чиї кандидатури були виставлені на посаду суддів. Два таких списки передаються Генеральній Асамблеї й Раді Безпеки ООН. Ці органи приступають до виборів членів Суду незалежно один від одного. Обраними вважаються кандидати, що отримали абсолютну більшість голосів і в Генеральній Асамблеї, і в Раді Безпеки.

Склад суддів забезпечує представництво найголовніших форм цивілізації і основних правових систем. Цей принцип відображено в розподілі місць в Суді по головних регіонах світу: три члени від Африки, два члени від Латинської Америки, три члени від Азії, п'ять членів від Західної Європи, Канади, США, Австралії й Нової Зеландії і два – від Східної Європи, включаючи Росію. При цьому до складу Суду завжди входять громадяни держав – постійних членів Ради Безпеки.

Члени Суду обираються на дев'ять років і можуть бути переобрані. При цьому кожні три роки переобирається третина (5 членів) складу суду. Члени Суду не можуть виконувати жодних політичних чи адміністративних обов'язків і не можуть присвячувати себе жодному іншому заняттю професійного характеру.

Кожен новий суддя робить заяву на першому відкритому засіданні Суду: «Я урочисто заявляю, що виконуватиму свої обов'язки і здійснюватиму свої повноваження судді чесно, з відданістю справі, неупереджено і сумлінно». Щорічний оклад членів Суду складає 160 тис. дол. США. Голова отримує спеціальну надбавку. Після виходу на пенсію судді отримують щорічну пенсію, яка після дев'ятирічного терміну служби складає половину їх окладу.

Судді, які пропрацювали 18 років або більше, мають право на пенсію у розмірі двох третин від їх окладу.

Члени Суду при виконання ними судових обов'язків користуються дипломатичними привілеями і імунітетом. Член Суду не може бути звільнений з посади, крім випадку, коли за одноголосним рішенням інших членів, він перестає задовольняти вимогам, що до нього пред'являються. Про це Секретар Суду повідомляє Генерального секретаря ООН. Після отримання цього повідомлення місце судді вважається вакантним.

Суд зазвичай розглядає справи у повному складі. Але Статут передбачає можливість створення камер у складі трьох і більше суддів. Такі камери можуть спеціалізуватися на розгляді певних категорій справ.

Сторонами у справах, що беруться до розгляду Судом, можуть бути лише держави.

Міжнародний суд може розглядати справу лише в тому випадку, якщо від обох сторін спору тим чи іншим способом було надано дали згоду на передання до суду питання що стало предметом спору.

Відповідно до ст. 36 Статуту МС ООН держави – учасники Статуту Міжнародного суду можуть в будь-який час заявити, що вони визнають без особливої про те угоди, *ipso facto*, відносно будь-якого іншої держави, що прийняла таке ж зобов'язання, юрисдикцію Суду обов'язковою для всіх правових спорів, що стосуються: а) тлумачення договору; б) будь-якого питання міжнародного права; в) наявності факту, який є порушенням міжнародного зобов'язання; г) характеру і розмірів відшкодувань за порушення міжнародних зобов'язань.

Доктрина узагальнюючи це положення виділяє **три способи**, якими держави можуть надати свою згоду на визнання для себе юрисдикції Суду:

а) шляхом підписання спеціальної угоди (*ad hoc*) – коли дві або більше держави, що є сторонами в конкретному спорі, укладають угоду про передачу саме цього спору до Міжнародного суду, таким чином визнаючи

юрисдикцію Суду у цій справі і беручи на себе зобов'язання визнати обов'язковим для себе його рішення;

б) підписуючи міжнародний договір, де окрема стаття чи розділ передбачає процедури узгодження спорів з приводу договору державами - сторонами договору;

в) односторонньою заявою загального характеру (зазвичай її називають «факультативна клаузула») про визнання обов'язкової юрисдикції Суду стосовно певного кола питань. Приблизно 75% спорів було передано на розгляд Суду за допомогою таких односторонніх заяв.

Суд вирішує передані йому спори на підставі міжнародного права і відповідно до ст. 38 Статуту МС ООН застосовує при цьому:

а) міжнародні договори, як загальні, так і спеціальні, що встановлюють правила, ясно визнані державами – сторонами спору;

б) міжнародний звичай як доказ загальної практики, визнаної в якості правової норми;

в) загальні принципи права, визнані цивілізованими націями;

г) судові рішення і доктрини найбільш кваліфікованих фахівців з публічного права різних націй – як допоміжний засіб для визначення правових норм. Ці умови не обмежують прав Суду вирішувати справу *ex aequo et bono* (керуючись справедливістю й добром), якщо сторони з цим згодні.

Справи в Суді порушуються, в залежності від обставин, або нотифікацією спеціальної угоди, або письмовою заявою на ім'я Секретаря Суду. У обох випадках мають бути вказані предмет суперечки і сторони. Секретар негайно повідомляє про заяву всім зацікавленим сторонам. Суд має право прийняти будь-які необхідні тимчасові заходи для забезпечення прав кожній із сторін, аж до винесення остаточної ухвали. Повідомлення про заходи негайно доводяться до сторін і Ради Безпеки ООН.

Сторони спору, що передається до Суду: держава-заявник і держава-відповідач. Держава-заявник подає меморандум, на який держава-відповідач

представляє контрмеморандум. Об'єм змагальних паперів може складати десятки тисяч сторінок. Судочинство складається з двох частин: письмової й усної. Письмова частина складається з пред'явлення Суду меморандумів і контрмеморандумів сторін і відповідей на них, а також всіх супровідних паперів і документів, що їх підтверджують. Усна частина полягає в заслуховуванні Судом свідків, експертів, представників і адвокатів. Слухання справи провадиться публічно, але сторони можуть заявити про необхідність закритого слухання справи. Якщо одна із сторін не з'явиться до Суду або не представить своїх аргументів, інша сторона може просити Суд про розв'язання справи на свою користь.

Після закінчення усної частини, Суд видаляється для обговорення рішення. Будь-яке рішення приймається більшістю присутніх суддів. У рішенні наводяться аргументи, на яких воно засноване. Будь-який суддя має право викласти свою особливу думку.

Рішення Суду є остаточним і не підлягає оскарженню. Клопотання про перегляд може бути заявлено лише на підставі нововиявлених обставин, які за своїм характером можуть суттєво вплинути на результат справи і які при винесенні рішення не були відомі ні Суду, ні стороні, що просить про перегляд. Жодне клопотання про перегляд не може бути заявлене після спливу 10-ти річного терміну з моменту винесення рішення.

Рішення Суду видається у вигляді двомовного акту французькою й англійською мовами і, як правило, складає близько 50-ти сторінок кожною мовою. Текст складається з трьох частин: а) преамбули; в) підстави рішення Суду; в) пунктів резолютивної частини.

Рішення є обов'язковим для сторін спору. Відповідно до ст. 94 Статуту ООН кожен член Організації зобов'язався виконувати рішення Суду по справі, в якій він є стороною. Якщо рішення Суду не виконується, то інша сторона може довести це питання до відома Ради Безпеки, яка має право вжити заходів з примусового виконання рішення Суду.

Але, наприклад, у 1986 р., коли Нікарагуа звернулася до Ради Безпеки з проханням забезпечити виконання рішення, яке Суд виніс на її користь у справі проти США, резолюція Ради Безпеки з цього питання не була прийнята, оскільки на засіданні Ради Безпеки США скористалися своїм правом вето.

Міжнародний суд виніс рішення з багатьох серйозних міжнародних спорів. Наприклад, 9 травня 1973 р. Австралія і Нова Зеландія звернулися до Суду з позовними заявами проти Франції з приводу випробувань ядерної зброї в атмосфері, які Франція проводила в південній частині Тихого океану – з вимогою про припинення Францією випробувань. Франція оперативно зробила заяву про намір не проводити з 1975 р. ядерні випробування в атмосфері, у зв'язку з чим Суд 20 грудня 1974 р. виніс ухвалу про те, що заява Франції зробила скарги Австралії і Нової Зеландії безпредметними, внаслідок чого відпала необхідність у їх подальшому розгляді.

У листопаді 1979 р. Іран допустив захоплення американських дипломатів і якості заручників у відповідь на відмову США в задоволенні законних вимог Ірану. Американський уряд звернувся зі скаргою до Міжнародного суду ООН. У травні 1980 р. Суд одноголосно постановив, що уряд Ірану повинен негайно припинити незаконне утримання дипломатичного й консульського персоналу та інших громадян США, звільнити і передати кожного з них представникові США. Іран також було зобов'язано забезпечити незаконно затриманих осіб необхідними засобами для від'їзду з іранської території і передати США приміщення, власність, архіви й документи посольства США в Тегерані і його консульств в Ірані.

У зв'язку з блокадою Сполученими Штатами портів Нікарагуа Міжнародний суд в червні 1986 р. виніс ухвалу, що розцінює дії США проти уряду й народу Нікарагуа як грубе порушення норм міжнародного права.

У 1999 р. Суд вирішив складний прикордонний спір між Ботсваною й Намібією відносно острову Касикілі/Вседуду на користь Ботсвани.

Окрім розв'язання міжнародних спорів Суд може надавати консультативні висновки з будь-якого юридичного питання на запит установи, уповноваженої робити такі запити безпосередньо Статутом ООН (ГА ООН і Рада Безпеки) або у відповідності до Статуту. До останніх доктрина відносить ЕКОСОР, Раду з опіки, Генерального секретаря ООН, а також спеціалізовані установи ООН, які можуть запитувати консультативні висновки Суду з дозволу Генеральної Асамблеї і Ради Безпеки.

Питання, з яких запитується консультативний висновок, подаються до Суду в письмовій заяві з точним формулюванням питання. Консультативні висновки не мають обов'язкової сили. Проте для деяких міжнародних договорів вони мають вирішальне значення, зокрема для сторін спору. Так, відповідно до ст. VIII Конвенції про привілеї й імунітет ООН 1996 р. в разі розбіжностей між ООН і членами Організації запитується консультативний висновок з будь-якого піднятого юридичного питання. Висновок Суду визнається сторонами вирішальним.

Суд може відмовити у винесенні консультативного висновку, якщо він суперечить судовому характеру цієї установи або істотним положенням, якими він керується в своїй діяльності, або якщо таке прохання виходить за рамки повноважень запитуючої установи.

За час існування Суд виніс більше 30 консультативних висновків. Близько 60 % консультативних висновків, винесених Судом, було запитано Генеральною Асамблеєю ООН. Так, 29 липня 1970 р. Рада Безпеки постановила звернутися до Міжнародного суду з проханням про консультативний висновок про юридичні наслідки для третіх країн присутності ПАР в Намібії, що продовжується всупереч Резолюції № 276 (1970) Ради Безпеки. Суд постановив, що, виходячи з незаконності її присутності в Намібії, ПАР зобов'язана негайно відкликати свою адміністрацію з Намібії і, таким чином, покласти край своїй окупації цієї території. Всі держави – члени ООН зобов'язані визнати незаконність присутності ПАР в Намібії і недійсність її актів від імені або відносно

Намібії, а також утримуватися від будь-яких зносин з урядом ПАР, що може розцінюватися як визнання законності такої присутності і такого уряду або як надання підтримки чи допомога ПАР.

Під час «холодної війни» активність Суду була незначною. на кінець ХХ ст. вона істотно зросла, що сприяло зростанню його авторитету. Суд, що діє на постійній основі, краще, ніж арбітраж, пристосований до послідовності у застосуванні й тлумаченні норм міжнародного права, чим обумовлений і більш значний його вплив на це право.

Нині все актуальнішим видається вимога поширити компетенцію Суду на спори з участю міжнародних організацій, число і роль яких істотно зросли.

З 1947 по 1995 р. Суд розв'язав загалом 94 справи, включаючи консультативні запити. справи стосувалися переважно таких питань:

- а) тлумачення і застосування договорів;
- б) суверенітет над певними територіями і кордони;
- в) морське право;
- г) захист громадян за кордоном;
- д) застосування сили;
- е) порушення принципів загального міжнародного права.

2) Міжнародний трибунал з морського права

Створений відповідно до Додатку VI Конвенції ООН з морського права 1982 р. місцезнаходження – «вільне ганзейське місто» Гамбург у ФРН.

Трибунал складається з колегії у складі 21 незалежного члена, обраного з числа осіб, що користуються вищою репутацією неупередженості й справедливості, які є визнаними авторитетами в області морського права.

У складі Трибуналу в цілому має бути забезпечене представництво основних правових систем світу і справедливий географічний розподіл. У його складі має бути не менше трьох членів від кожної географічної групи, як це визначено Генеральною Асамблеєю ООН. Члени Трибуналу обираються

на нараді держав – учасників Конвенції ООН з морського права 1982 р. термін їх повноважень – дев'ять років і вони можуть бути переобрані.

Члени Трибуналу при виконанні ними обов'язків в Трибуналі користуються дипломатичними привілеями й імунітетом.

Лекція № 10.

ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ У МІЖНАРОДНОМУ ПРАВІ

1. Обсяг і зміст м/н - правової відповідальності
2. Міжнародно-протиправні діяння держав
3. Кодифікація питань міжнародної відповідальності держав за протиправні діяння

Література

1. Радзивілл О. А. Міжнародне право. Опорний конспект лекцій. Електронна версія
2. Дмитрієв А. І., Муравйов В. І. Міжнародне публічне право: Навчальний посібник. – К.: Юрінком, 2000. – 640 с.
3. Лукашук И. Международное право. Элементарный курс. – Переиздан. – М.: Юрист, 2003. – 216 с.
4. Відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння. Рез. Генеральної асамблеї ООН 56/83 від 12.12.2001 р.
5. 59. Конвенція про міжнародну відповідальність за шкоду, завдану космічними об'єктами, від 29.03. 1972 р.
6. Статут Міжнародного кримінального Суду від 17.07. 1998 р.

1. ОБСЯГ І ЗМІСТ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

1.1. Респресивна і реститутивна відповідальність

В теорії права відповідальність за характером її понесення поділяють на дві категорії: респресивну й реститутивну.

Репресивна відповідальність передбачає покарання винного, примушування його понести «негативні наслідки своєї протиправної поведінки», а в крайніх формах (нині у більшості суспільств засуджених) – навіть у цілеспрямованому завданні винному болю й страждань, а зрештою й позбавлення життя. Це робиться з головною метою: публічною демонстрацією покарань збудити страх чинити заборонене.

Репресивні каральні дії, зазвичай, передбачені за порушення публічних інтересів. В сучасних правових системах репресивна відповідальність зводиться до кримінальної відповідальності, і сторонами відносин такої відповідальності є, з одного боку, держава, а з іншого – фізична особа під юрисдикцією цієї держави. Саме юридична нерівність сторін у правовідносинах з понесення репресивної відповідальності робить можливим позбавити винного повноти його правосуб'єктності.

З точки зору соціологічного праворозуміння, яке виходить з права юридично рівних сторін, репресивна відповідальність є не правовим, а «силовим» (політично-адміністративним) засобом покарання. Це означає, що така відповідальність є спадщиною антагоністичних суспільств, в яких війна одних соціальних верств з іншими складала сутність суспільних відносин. Правильна система виховання соціально відповідальної правосвідомості зрештою усуне необхідність завдавати страждань правопорушникам, але для цього має завершитися процес культурного гуманітарного «дозрівання» суспільства, забезпеченого адекватними системами виховання і освіти, де кожен суб'єкт матиме можливість ще з дитинства розуміти свої духовні і матеріальні потреби, знатиме як і матиме можливість їх реалізовувати, а також усвідомлюватиме себе творцем і захисником такого суспільного ладу, в якому всі ці можливості забезпечені.

Реститутивна відповідальність – передбачає рівність сторін відносин відповідальності і полягає у обов'язку відповідально, шануючи повноту своєї правосуб'єктності, виконати очікуване від нього зобов'язання: відновити порушений ним стан речей, відшкодувати завдані збитки – навіть якщо його

дії, що призвели до таких збитків, не були протиправними. Відповідальний при цьому залишається повноправним суб'єктом правовідносин, його не примушують «понести негативні наслідки його діянь», якщо, звичайно, не вважати такими зусилля відповідального з покриття завданих ним збитків.

З огляду на тривалу традицію, стосовно **фізичних осіб** право ще донині допускає **обидві категорії відповідальності**. Але відповідальність **держави** не може бути репресивною: як суверенний суб'єкт МП, держава не може нести кримінальну відповідальність. Формально це впливає з основного принципу МП – «суверенної рівності держав» і з загальноправового принципу, відомого з римського права – «рівний над рівним влади не має». З гуманістичної точки зору це також впливає з того, що **колективна кримінальна відповідальність** (до однієї з форм якої можна віднести і відповідальність держави), характерна для архаїчних суспільних відносин, побудованих на застосуванні масових репресій і геноциду як головного засобу боротьби з опонентами, за яким, як правило, стояв мотив усунення конкуренції за ресурси захопленої території. Ще класичне римське право розкрило несумісність з цивілізованими відносинами допущення колективної кримінальної відповідальності і застосування колективних кримінальних покарань, ввівши принцип індивідуального понесення кримінальної відповідальності. Отже з точки зору принципів гуманізму, кримінальна відповідальність держави недопустима, оскільки передбачає позбавлення правосуб'єктності цілу націю. Тому, якщо держава, політичний режим чи уряд, який її представляють, визнаються винними у тяжких міжнародних злочинах, то кримінальну відповідальність за ці злочини несуть конкретні фізичні особи, винні у скоєнні злочинів, а держава, не втрачаючи міжнародної правосуб'єктності, нестиме міжнародну відповідальність, яка в сучасному міжнародному праві може бути тільки реститутивна (в широкому сенсі).

1.2. Визначення предмету міжнародної відповідальності

Міжнародною відповідальністю є тільки відповідальність держав та міждержавних організацій, тобто – суб'єктів міжнародного публічного права.

Слід зазначити, що нині міжнародне співтовариство спромоглося узгодити основні положення міжнародної відповідальності лише для держав. Комісія ООН з МП продовжує роботу над кодифікацією положень про відповідальність міжнародних організацій, але ця робота фактично призупинена, внаслідок складності питання і відсутності такої теоретичної основи його врегулювання, яка б задовольнила все міжнародне співтовариство.

Отже зосередимося на **міжнародній відповідальності держав**. Розрізняють дві категорії підстав для понесення державою міжнародної відповідальності: правомірні й неправомірні дії держави. Тож міжнародна відповідальність держав поділяється на дві категорії:

- міжнародна відповідальність за протиправні діяння;
- міжнародна відповідальність за правомірні дії.

Відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння, систематизована одноіменною резолюцією ГА ООН (Res. 56/689 від 12.12. 2001 р., коротко її називають «Статті про відповідальність держав», про неї див. далі).

Міжнародна відповідальність за збитки, спричинені правомірними діями має в якості правової основи один із загальноправових принципів – принцип абсолютної (або об'єктивної) відповідальності, відомих як римському праву, так і англосаксонському праву справедливості. Зміст його полягає в тому, що будь-яка завдана шкода (незалежно від того, завдана вона правомірними чи протиправними діями) не може залишитися без правового захисту й відшкодування збитків.

Міжнародна відповідальність за шкоду, спричинену правомірними діями держав прямо передбачена лише Конвенцією про міжнародну відповідальність держав за шкоду, завдану падінням космічних об'єктів від 29 березня 1972 р. Але доктрина називає, в зв'язку з цією категорією відповідальності, ще кілька конвенцій, які передбачають цивільну відповідальність, допускаючи, що така

відповідальність може настати й за правомірні діяння, і що відповідачем при цьому може бути держава. Це, зокрема: Конвенція про цивільну відповідальність за падіння літаків на поверхню третіх держав 1952 р., Конвенція за цивільну відповідальність операторів ядерних суден 1986 р. та ін.

2. Міжнародно-протиправні діяння держав

Визначення і класифікація міжнародно-протиправних діянь держави дає матеріально-правову основу для визначення і понесення міжнародно-правової відповідальності і є важливою складовою цього інституту. Процес кваліфікації і класифікації протиправних діянь держав залишається у розвитку, і доктрина пропонує різні підходи до цих питань.

В доктрині загалом дотримується загальноправовий поділ протиправних діянь на злочини й делікти (у МП відповідно – міжнародні злочини й міжнародні делікти). Проте для діянь держави термін «злочин» – в тому розумінні, що всякий злочин тягне кримінальну відповідальність – виявляється некоректним. Тому у міжнародно-правових актах і все частіше у доктрині віддається перевага терміну «протиправні діяння держав» з визначенням різних ступенів тяжкості цих діянь.

Загальновизнаним є поділ протиправних діянь держав **на три категорії** за тяжкістю наслідків і масштабністю. Такий поділ, як відмічає В.Г. Буткевич, увів в доктрину МП І.І. Лукашук, вперше запропонувавши його в українському виданні підручника «МП» 1971 року. За характером наслідків і ступенем небезпечності І.І. Лукашук поділив міжнародно-правові порушення на три основні види:

- ординарні міжнародні правопорушення,
- серйозні міжнародні правопорушення і
- найтяжчі міжнародні злочини.

При цьому важливим критерієм для віднесення того чи іншого правопорушення до відповідної категорії є відповідь на питання чи зачіпаються цим правопорушенням інтереси міжнародного співтовариства, або іншими

словами – чи є це порушення (норм) *erga omnes*? Правопорушення другої й третьої категорії з класифікації І. І. Лукашука є саме такими.

Ординарні міжнародні правопорушення випливають із недодержання умов партикулярних (обмеженої дії) міжнародних зобов'язань. Збиток зводиться до порушення незначних інтересів тільки потерпілої держави, а міжнародний правопорядок не зазнає істотних негативних наслідків. Вони виводяться в кожному конкретному випадку з факту недотримання або неналежного дотримання умов спеціальних міжнародних угод у галузі економічного, науково-технічного, культурного співробітництва.

Серйозні міжнародні правопорушення зачіпають інтереси всього міжнародного співтовариства. Безпосередньо не ставлячи під загрозу мир і безпеку держав і народів, вони впливають на стабільність і прогнозованість міжнародних зносин. Як правило, такі правопорушення охоплюють основи окремої галузі МП і зривають виконання багатосторонніх міжнародних угод зі значною кількістю учасників. Такими правопорушеннями можуть бути: забруднення радіоактивними речовинами повітряного, морського й космічного простору (всупереч Договору 1963 р. про заборону випробування ядерної зброї в атмосфері, космічному просторі та під водою, Договору про космос 1967 р. та низці інших міжнародних угод); передання технологій виготовлення і елементів ядерної зброї (всупереч Договору 1968 р. про нерозповсюдження ядерної зброї), порушення свободи відкритого моря (всупереч відповідній Женевській конвенції 1958 р. або Конвенції ООН з морського права 1982 р.), це також можуть бути акти державного піратства, виробництво й накопичення хімічної та бактеріологічної зброї, розміщення ядерної зброї та іншої зброї масового знищення на дні морів та океанів тощо.

Найтяжчі міжнародні правопорушення ставлять під загрозу загальнолюдські цінності, існуючий міжнародний порядок, що на них ґрунтується, порушують права та інтереси всього світового співтовариства. Вони як правило, здійснюються з неправомірним застосуванням збройних сил, інших неправомірних примусових заходів, цілеспрямовано й систематично ставлять під

загрозу існування держав і народів тощо. При найтяжчих міжнародних правопорушеннях їхні ознаки нині мають відносно чітке міжнародно-правове визначення: по-перше, їх вчинення несумісне з цілями і принципами Статуту ООН, по-друге, вони порушують основні принципи МП, по-третє, вони кваліфіковані як злочини в низці міжнародних угод, зокрема Женевських конвенціях 1949 року, Конвенції про злочин геноциду і покарання за нього 1948 р., Конвенції про злочин апартеїду та покарання за нього 1968 р., Статуті Міжнародного Кримінального Суду 1998 р. та ін. (детальніше про це далі). За серйозні міжнародні злочини передбачена як міжнародна відповідальність держави, так і кримінальна відповідальність конкретних осіб, які від імені держали здійснювали або організовували чи віддавали накази на здійснення таких злочинів. Отже, уникаючи застосування терміну «міжнародні злочини» стосовно діянь держави, МП використовує його для кваліфікації діянь фізичних осіб, яких за ці злочини притягають до кримінальної відповідальності, при цьому за ці ж самі діяння несе відповідальність (міжнародно правову) і держава, на службі у якої були фізичні особи-злочинці. Але оскільки держава не може нести кримінальну відповідальність, доктрина МП для кваліфікації цих дій пропонує застосовувати термін «серйозні порушення міжнародних зобов'язань, що витікають з імперативних норм».

3. Кодифікація відповідальності держав

Резолюція ГА ООН 56/689 під назвою «**Відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння**» від **12.12. 2001 р.** (далі «Статті про відповідальність» 2001 р.) започаткувала нову структуру характеристики міжнародної відповідальності і кодифікувала ключові положення, які необхідно і достатньо висвітлити в цьому підрозділі для характеристики цього інституту.

«Статті про відповідальність» 2001 року складаються з чотирьох частин: перша присвячена розкриттю поняття «міжнародні протиправні діяння держав»; друга – змісту міжнародно-правової відповідальності (в залежності

від характеру протиправних діянь); третя – особливостям реалізації міжнародної відповідальності. Четверта окреслює застосування Статей.

Частина I «Міжнародні протиправні діяння» містить п'ять глав.

У **главі I. «Загальні принципи»** (статті 1-3) перша стаття розкриває «Основний принцип міжнародно-правової відповідальності»: будь-яке протиправне діяння держави тягне міжнародну відповідальність цієї держави. У ст. 2 «Елементи міжнародно-протиправного діяння держави» визначено дві ознаки діянь, за яке держава має понести міжнародно-правову відповідальність:

- 1) дія або бездіяльність здійснюється саме державою;
- 2) ця дія є порушенням міжнародно-правового зобов'язання держави.

Ст. 3 уточнює, що кваліфікація діяння як міжнародного визначається лише міжнародним правом: кваліфікація дій національним правом не впливає на визначення діяння як правомірного чи протиправного.

Мета глави II «Кваліфікація поведінки держави» (статті 4-11) – встановити, що в усіх перерахованих у главі випадках дії, вчинені від імені держави її органами чи посадовими особами – розглядаються як дії держави: тобто мають ознаки міжнародного правопорушення, вчиненого державою і вимагають її міжнародно-правової відповідальності:

Відповідно до ст. 4: поведінка будь-якої державної установи розглядається як поведінка цієї держави, незалежно від того, законодавчі, виконавчі, судові чи будь-які інші функції здійснює ця установа, незалежно від значення цієї установи в організації державі і від того, здійснює протиправні діяння орган (посадова особа) центральної влади чи адміністративно-територіальної одиниці держави: в усіх цих випадках суб'єктом міжнародно-правової відповідальності виступає держава.

Відповідно до ст. 5, дії осіб або утворень, що не будучи органами влади, уповноважені правом цієї держави здійснювати елементи державного (політичного) управління (наприклад політичні або релігійні партії) – відповідно до МП повинні розглядатися як дії держави.

Відповідно до ст. 6. поведінка органу, наданого в розпорядження однієї держави іншою державою (наприклад, військовий підрозділ, що забезпечує військову підтримку панівного режиму) розглядатися як діяння першої держави, якщо такий орган здійснює елементи влади держави, в розпорядження якої його надано.

Ст. 7 стосується випадків, коли особа чи установа, уповноважена здійснювати певні елементи державної влади, вчинила протиправні дії від імені держави, внаслідок перевищення своїх повноважень – такі дії також розглядаються як протиправні дії держави.

Відповідно до ст. 8 поведінка особи чи групи осіб (незалежно від їх громадянства і посадового становища) розглядається як діяння держави, якщо фактично їх дії виконуються за вказівкою або під керівництвом чи контролем цієї держави.

Ст. 9 кваліфікує як дії держави – дії особи або групи осіб, які фактично здійснюють елементи державної влади за відсутності офіційної влади або при її неспроможності – в умовах, які вимагають здійснення таких елементів влади.

Не зачіпаючи положень статей 4-9, стаття 10 кваліфікує поведінку повстанського або іншого руху, який стає новим урядом держави, як діяння цієї держави; якщо ж повстанський рух на частині території старої держави створюється нову державу, то його дії розглядаються як дії цієї нової держави.

Відповідно до ст. 11, якщо дії осіб чи установ, визначених в статтях 4-10, неможливо визнати діями держави на підставі цих статей, але держава сама визнає ці дії як свої, то й МП розглядає їх як дії держави – відповідно і в межах такого визнання.

Глава III (статті 12-15) розкриває Зміст і ознаки порушення міжнародного зобов'язання.

Стаття 12 визначає загальний підхід до кваліфікації такого порушення: воно має місце у будь-яких ситуаціях, коли дії держави не відповідали тому,

що вимагає від неї міжнародне зобов'язання, незалежно від походження чи характеру такого зобов'язання.

При цьому дії держави не розглядаються як порушення міжнародного зобов'язання, якщо вони мали місце в той час, коли держава не була зв'язана цим зобов'язанням (ст. 13).

Ст. 14 дає критерії визначення часу яким вимірюється порушення міжнародного зобов'язання: якщо дії держави, які є порушенням, тривали короткий час – порушення має місце лише в момент, коли його вчинено, навіть якщо його наслідки зберігаються; порушення зобов'язання тривалими діями держави зберігається впродовж всього періоду, коли такі порушення мають місце;

якщо зобов'язання держави полягає у недопущенні певної події, порушення зобов'язання триває весь час, впродовж якого ця подія триває.

Якщо порушення складається з сукупного діяння (ст. 15) – тобто відбувається як серія дій чи бездіяльності, яка загалом складає протиправне діяння, то порушення триває впродовж всього періоду, починаючи від початку першої дії або бездіяльності з цієї серії і продовжуючись доти, доки дії продовжують не відповідати міжнародним зобов'язанням.

Глава IV. Відповідальність держави у зв'язку з діями іншої держави (статті 16-19) розглядає випадки, коли відповідальною визнається держава, яка не є безпосереднім ініціатором протиправних дій. При цьому положення цієї глави не впливає на міжнародно-правову відповідальність, що виникає на підставі інших статей, як це обумовлює ст. 19.

Отже, відповідно до ст. 16, держава, що допомагає чи сприяє іншій у вчиненні міжнародно-протиправного акта, несе відповідальність якщо: робить це, будучи обізнаною стосовно обставин міжнародно-протиправного діяння; діяння було-б протиправним, якби було вчинено самою державою, що надає допомогу. Ті ж умови притягнення до міжнародної відповідальності визначаються і для держави, що здійснює керівництво чи контроль над державою, яка чинить міжнародно-протиправне діяння (ст. 17).

Відповідно до **ст. 18**, держава, що примушує іншу чинити які-небудь дії, несе за ці дії міжнародну відповідальність, якщо такі дії примушеної держави, не будь примусу, розглядалися б як міжнародно-протиправні діяння, і якщо держава, що примушує, про це знає (зазначимо, що сам по собі примус однією держави іншою є порушенням принципу незастосування сили і погрози силою, тобто міжнародно-протиправним діянням).

Глава V. Обставини, що виключають відповідальність (статті 20-26) виділяє шість обставин, що виключають відповідальність держави за діяння, які, не будь цих обставин, розглядалися б як протиправні.

Перша – згода потерпілої держави на такі дії з боку іншої держави виключає їх кваліфікацію як протиправних (ст. 20).

Друга – коли діяння застосовані як законна самооборона, відповідно до Статуту ООН (ст. 21). Так само виключається кваліфікація дій держави як протиправних, коли ці дії є контрзаходами (ст. 22), застосованими з дотриманням норм і принципів МП (вимоги до правомірності контрзаходів містяться у Главі II частини 3 цих «Статей»).

Четвертою, п'ятою й шостою обставинами, що виключають протиправність дій держави, є, відповідно, прояв нездоланної сили (форс-мажор), яка зробила неможливим виконання державою її зобов'язань (ст. 23), дії в стані лиха, коли не було інших розумних способів врятувати життя людей (ст. 24), дії в стані необхідності, коли такі дії були 1) єдиним способом захистити суттєвих інтересів держави від неминучої небезпеки і 2) вони не наносять істотних збитків іншим державам чи міжнародному співтовариству в цілому (ст. 25).

Застереження: розглядаючи всі зазначені у Главі V обставини (статті 20-25) слід мати на увазі:

1) держава не може посилатися на зазначені в статтях 23-25 обставини якщо вони обумовлені поведінкою самої держави.

2) ці обставини не виключають кваліфікацію дій держави як протиправних, на підставі невідповідності їх зобов'язанням з імперативних норм загального МП (ст. 26),

3) посилення на обставини, що виключають протиправність, не стосується: необхідності виконати зобов'язання і обов'язку компенсувати завдану шкоду (ст. 27)

Частина II «Зміст міжнародної відповідальності держав» у складі трьох глав розкриває:

загальні принципи понесення міжнародно-правової відповідальності (глава I, статті 28-33),

форми відшкодування збитків (глава II, статті 34-39), а також

визначення найбільш тяжких протиправних діянь (серйозні порушення зобов'язань, що витікають з імперативних норм загального МП) і зобов'язання держав діяти для їх найшвидшого припинення (глава III, статті 40-41).

Глава I «Загальні принципи» (їх загалом п'ять) починається (ст. 28) з загальної констатації положення, про те, що:

1. міжнародна відповідальність за протиправні діяння держави породжує юридичні наслідки (які втілюються у формах відповідальності, охарактеризованих далі у главі II).

2. При цьому понесення відповідальності не звільняє державу-порушника від обов'язку виконати порушене зобов'язання (ст. 29).

3. Крім того **державо-порушник зобов'язана**: припинити протиправне діяння, якщо воно продовжується і

4. гарантувати його неповторення надалі (ст. 30).

5. Відшкодування за збитки повинні бути повні, з врахуванням як матеріальної, так і моральної складових завданих збитків (31).

Держава не може посилається на своє національне законодавство для виправдання невиконанням ним вищезначених зобов'язань (32).

Стаття 33 окреслює обсяг міжнародних зобов'язань держави, що несе міжнародну відповідальність, поділяючи їх на три категорії:

- зобов'язання стосовно іншої держава;
- зобов'язання стосовно кількох держав;
- зобов'язання стосовно світового співтовариства в цілому.

При цьому Статті не торкаються зобов'язань держав перед суб'єктами, іншими ніж держави.

Форми відшкодування збитків, кодифіковані в Главі II, в цілому охарактеризовані в ст. 34., відповідно до якої повне відшкодування за шкоду, спричинену міжнародним протиправним діянням, здійснюється в формі: реституції, компенсації і сатисфакції – окремо або у поєднанні.

Реституція – відновлення становища, що існувало до здійснення протиправного діяння: відповідно до ст. 35 держава, що несе відповідальність, зобов'язана здійснити реституцію, тобто відновити стан, що існував до вчинення протиправного діяння, якщо і тією мірою, в якій ця реституція є матеріально можливою і не тягне витрат, істотно непропорційних вигодам, отриманим замість компенсації.

Компенсація: відповідно до ст. 36 держава, що несе відповідальність, зобов'язана компенсувати завдані своїми діями збитки, наскільки ці збитки не відтворені реституцією, при цьому компенсація повинна покрити будь-яку фінансово оцінену шкоду, включаючи упущену вигоду – тією мірою, якою та буде встановлена. Додатково у ст. 38 визначено обов'язок держави-відповідача сплатити відсотки, коли це необхідно для забезпечення повного відшкодування

(фактично це пеня за невчасну виплату основної суми: відсотки нараховуються від дати, коли повинна була бути сплачена основна сума, по дату виконання платіжного зобов'язання).

В доктрині дві вищенаведені форми відшкодування (реституція й компенсація) відносяться до матеріального виду міжнародної

відповідальності, третя форма – сатисфакція в доктрині визначається як моральна або морально-політична.

Відповідно до ст. 37 держава, що несе відповідальність, зобов'язана надати сатисфакцію за збитки спричинені її діями тією мірою, якою вони не можуть бути відтворені реституцією або компенсацією. Сатисфакція може полягати у визнанні порушення, висловленні шкоди, офіційному вибаченні, чи в іншій належній формі, при цьому сатисфакція не повинна бути непропорційною і не повинна приймати форми, принизливі для держави, що несе відповідальність.

Стаття 39 містить застереження стосовно «збільшення збитків» внаслідок свідомих чи необережних дій або бездіяльності потерпілої сторони: їх слід виключати з обчисленої суми збитків.

У **главі III** дається характеристика «серйозних порушень зобов'язань, що витікають з імперативних норм загального МП»:

п. 2. ст. 40: порушення є серйозним, якщо воно пов'язане з грубим чи системним невиконанням зобов'язання, що впливає з імперативної норми МП

Ст. 41 визначає особливі наслідки серйозного порушення зобов'язань відповідно до цієї глави:

1. Обов'язок держав співробітничати, щоб спільними правомірними зусиллями покласти край серйозному порушенню.

2. Обов'язок кожної держави не визнавати становище, що склалося внаслідок серйозного правопорушення правомірним, і не надавати допомогу чи сприяти збереженню такого становища.

Частина III «Імплементация (реалізація) міжнародно-правової відповідальності» – регламентує дії потерпілої держави, що мають бути вчинені для забезпечення відповідальності держави порушниці. Вона включає дві глави:

«Загальні принципи» (статті 42-48) і «Контрзаходи» (статті 49-54).

«Загальні принципи»

Стаття 42 визначає підстави притягнення держави-порушниці,

ними є факт порушення зобов'язань:

а) стосовно самої потерпілої держави;

б) стосовно групи держав, до якої входить ця держава чи стосовно міжнародного співтовариства в цілому,

Відповідно до статті 43 потерпіла держава повинна повідомити про свої вимоги державу-порушника, зокрема вказати:

поведінку, якої має дотримуватися порушник, щоб припинити протиправне діяння і

форму відшкодування збитків.

Але стосовно цього положення наступні статті містять застереження: відповідно до ст. 44 вимога не може бути здійснена, коли вона:

- пред'являється державою, яка, відповідно до норм, що регулюють ситуацію, не має право на таку вимогу і

- коли вимога стосується ситуацій, що передбачають попереднє вичерпання місцевих засобів правового захисту.

Крім того, відповідно до ст. 45 потерпіла держава може втратити право притягати до відповідальності державу-порушницю, якщо ця потерпіла держава юридично чинним способом відмовилася від своїх вимог, або якщо потерпіла держава на підставі її поведінки розглядається як така, що дала мовчазну згоду на втрату права вимоги.

Відповідно до ст. 46. «Множинність потерпілих держав» кожна з потерпілих держав може самостійно притягнути державу порушника до відповідальності, відповідно до ст. 47. «Множинність відповідальних держав» кожна з цих держав окремо може бути притягнута до відповідальності.

Ст. 48 передбачає можливість притягнення до відповідальності державами, іншими, ніж потерпіла, у випадках, коли порушення стосується: групи держав, до якої входить ця (непотерпіла вимагаюча) держава, або міжнародного співтовариства в цілому; така (непотерпіла) держава може вимагати: припинення протиправних дій, запевнення в їх не повторенні, а

також відшкодувань в інтересах потерпілої держави чи інших бенефіціаріїв порушеного зобов'язання.

У **Главі II «Контрзаходи»** передбачені дії стосовно притягнення держави порушниці до міжнародно-правової відповідальності. Стаття 49 «Мета і межі контрзаходів» містить наступні положення:

1. Потерпіла держава може застосовувати контрзаходи проти держави, відповідальної за міжнародно-протиправне діяння, з метою спонукати цю державу виконати зобов'язання з понесення міжнародно-правової відповідальності (відповідно до Частини II).

2. **Контрзаходи** полягають у тимчасовим невиконанні міжнародних зобов'язань з боку держави, що вчиняє ці дії щодо відповідальної держави.

3. Контрзаходи повинні, по можливості, здійснюватися таким чином, щоб залишалася можливість для відповідальної держави відновити виконання її зобов'язань.

Ст. **50** Держава, що здійснює контрзаходи, повинна дотримуватися:

- а) зобов'яз. утримуватися від погрози силою чи її застосування /Ст-ту;
 - б) зобов'язань з захисту основних прав людини;
 - с) зобов'язання гуманітарного характеру, що забороняють репресалії;
 - д) інші зобов'язання, що витікають з імперативних норм загального МП
- Держава, що здійснює контрзаходи не звільняється від обов'язку:

а) стосовно будь-якої **процедури розв'язання** спорів між нею і державою що несе відповідальність;

б) поважати **недоторканість** дипломатичних і консульських посадових осіб, приміщень, архівів і документів.

Стаття **51** «Пропорційність»:

контрзаходи мають бути співрозмірними завданій шкоді.

Стаття **52**. Умови застосування контрзаходів

Держава, що їх здійснює повинна:

- а) закликати державу-відповідача виконати свої зобов'язання;
- б) повідомити про свій намір здійснити контрзаходи.

*При цьому, незважаючи на п. 1. держава може застосувати такі невідкладні заходи, які необхідні для забезпечення її прав.

Відповідно до п. 3. ст. **52** контрзаходи не повинні застосовуватися або їх необхідно припинити, якщо:

а) протиправне діяння припинене;

б) спір передано до міжнародного суду чи арбітражу, компетентного виносити обов'язкові для сторін рішення.

*Але ці положення не застосовується якщо держава-відповідач не дотримується добросовісно відповідної процедури врегулювання спору.

Крім того, відповідно до ст. **53**. контрзаходи мають бути припинені, коли держава-відповідач виконає свої зобов'язання відповідно до частини II (тобто понесе належні форми відповідальності).

* Зазначене в статтях 49-53 не торкається права держав, інших ніж потерпіла здійснювати (відповідно до ст. 48) правомірні заходи для забезпечення припинення правопорушення і здійснення відшкодувань в інтересах потерпілої держави і бенефіціаріїв порушеного зобов'язання.

Частина IV «Загальні положення» (обсяг застосування «Статей»):

ст. **55** «*Lex specialis*» Статті не застосовуються, якщо і тією мірою якою умови визнання діяння, зміст і вик-ня м/н відповідальності регулюються спеціальними нормами МП.

ст. **56** чинні норми МП продовжують регулювати ті питання міжнародно-правової відповідальності, які не регулюються цими Статтями.

«Статті» не торкаються відповідальності МО (ст. 57)

і не торкаються індивідуальної відповідальності за МП будь-якої особи, що діяла від імені держави (ст. 58).

Статті також не торкаються положень Статуту ООН (ст. 59).

Навчальне видання

Перова Л. В.

ОПОРНИЙ КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ

з дисципліни

«Міжнародне право»

для студентів першого (бакалаврського) рівня спец. 081 Право

Підписано до друку – 27.09.2022 р.
Гарнітура Times New Roman.